

BÁNFFY MIKLÓS-

emlékkonferencia

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Bánffy Miklós-emlékkonferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 8.

Szerkesztette: Papp Endre

BÁNFFY MIKLÓS-

emlékkonferencia

2013. december 18.

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-615-5464-02-7

ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2014

© A kötet szerzői, 2014

TARTALOM

- 7 SZÁSZ LÁSZLÓ
„A szépség mint cselekvés”
- 33 BOKA LÁSZLÓ
A ferde tükrű emlékező
és a „legnyugtalanabb kísérletező”
- 55 DÁVID GYULA
Bánffy Miklós irodalomról, művészetről
- 69 BALÁZS IMRE JÓZSEF
Bánffy Miklós Reggeltől estig című kisregénye
az erdélyi művészregények kontextusában
- 87 VÁRADI-KUSZTOS GYÖRGYI
Karneváli világlátás Bánffy Miklós prózájában
- 99 SZINETÁR MIKLÓS
Bánffy Miklós, a sokarcú zseni.
- 103 BALOG LÁSZLÓ
„...nem a kényszer [...], hanem a helyes államgazdasági
politika” – Gazdaságpolitikai kérdések a fiatal Bánffy
írásaiban

- 119** MAJOR ZOLTÁN
Siker és eredmény – Bánffy Miklós,
a külügyminiszter tevékenységének mérlege
- 159** EGRY GÁBOR
Erdélyiekodus vivendije?
A Magyar Népközösség mint kisebbségi
integrációs kísérlet
- 189** FILEP TAMÁS GUSZTÁV
„Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi vagy tibeti”
– Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939
- 209** SZEKENI ZSUZSA
Bánffy Miklós és a színház
- 231** KÖNCZEY ELEMÉR
Bánffy Miklós, az eklektikus grafikus
- 241** GY. DÁVID GYULA
Az építész Bánffy Miklós
- 259** SAS PÉTER
Bánffy Miklós rejtélyei

SZÁSZ LÁSZLÓ

irodalomtörténész, nyugalmazott egyetemi docens

(Károli Gáspár Református Egyetem)

„A SZÉPSÉG MINT CSELEKVÉS”

Avagy Bánffy Miklós megíratlan műve

Prózaírónak, költőnek, egyáltalán alkotónak lenni: mindenekelőtt életformát, gondolkodásmódot és világszemléletet jelent. Azért kezdem ezzel a közhelyszerű megállapítással, mert Bánffy Miklós számára a prózaíráshoz nélkülözhetetlen életforma, a napirendbe iktatott írás, tudatos olvasás, kapcsolattartás az irodalmi élettel – nem adatott meg. Bizarrnak tűnhet ez a megfogalmazás, az egyik leggazdagabb erdélyi arisztokrata család képviselőjéről lévén szó; csakhogy éppenséggel a származás kényszerítő hatalma (melyet nemcsak megélt, de vállalt is), az örökségként kapott nemzeti és közéleti felelősség akadályozta abban, hogy a művészetek több területén megmutatkozó képességei közül a legfontosabbnak érzett önkifejezési lehetőségre, a prózaírásra fordítsa életidejének jelentősebb részét. Nem hatásos stílusfordulatnak szánom hát, hanem ténymegállapításként teszem a kijelentést: a folyamatos írói munka, egy nagyívű prózaírói életmű megteremtésének esélye felől nézve Bánffy Miklós, polgári foglalkozású íróársaihoz képest, hátrányos helyzetű főúr.

Rendkívül sokrétű munkásságát tekintve viszont, a másik feltétel: világszemlélet és belső késztetés alapján, elsősorban prózaírónak vélem. Vagyis elhiszem a sokoldalú, önnön személyiségét jól ismerő alkotó – akár csupán nyelvböklésként elhangzó – szavait. Tudniillik bármerre jár és nézelődik, mindent az író attitűdjével szemlél. Az I. világháború végén akarata ellenére keveredik bele a berlini forra-

dalmi eseményekbe, későbbi emlékiratában mégsem politikusként, diplomataként, megrémített magánemberként vagy tényrögzítő történészként nyilatkozik meg, hanem ekként: „...szerettem volna kissé tájékozódni, beszédbe bocsátkozni az íróember örök kíváncsiságával”.¹ A szemlélődés önmagában persze még senkit nem tett íróvá, a műgond azonban már legalábbis az értékteremtés igényét igazolja. Kései elbeszéléseinek modalitását gyakorta valamiféle önreflexív gesztus alapozza meg, ami alkalmas az elbeszélő és olvasó közt egyfajta „hermeneutikai híd” létrehozására. *Lememámé* című elbeszélése, szerzői apartéja szerint az I. világháború tapasztalataiból, azokkal egyidejűleg született, de most, a II. háború végén, az íróasztal lomjaiból került elő: „Az ott látott benyomások alatt írtam. Körülbelül úgy, ahogy itt áll, de hiányos lévén, *szokásom szerint újra átfésültem*, végigbolháztam és simára vasaltam.”² Bánffy kötetének szerkesztője, Illés Endre, egy Kovács Lászlónak szóló levelében említi, hogy Bánffy megszívleli a tanácsait, és folyamatosan alakítja korábbi írásait: „...teljes megértéssel hallgatta kritikámat [...] Amikor [...] a simítás munkáját végezte, stílusosan ezt is kicsinosította.”³ Szó sincs főúri magabiztosságról, annál inkább az alkotó kétségeiről, alázatáról; s így módon talán sikerült a látszatát is elkerülnöm a Bánffyval kapcsolatban újra és újra fölmerülő „dilettantizmus” vitájának.

Az viszont tényszerűen megállapítható, hogy prózaírói munkássága kapcsán igencsak nehéz volna megrajzolni egy olyanféle „fejlődésvonalat” vagy akár alakulási ívet, amelyet egyébként – irodalomtörténet-írásunk hagyományaihoz híven – előszeretettel készítünk el jelentős életművek bemutatásakor. Természetesen Bánffy novelláinak is felismerhetőek sajátos kompozíciós és stílusjegyei, melyek változnak, módosulnak az évek során, és vannak egyéni, csak rá jellemző motívumai, melyek vissza-visszatérnek, és szövegszervező elvként áthatják, maguk köre szervezik bizonyos novellatípusok jelentésterét. De ahhoz mérhető tudatos prózaírói életműépítést, mint mondjuk Mikszáth, Krúdy, Kosztolányi, Móricz munkásságában, Bánffy kötetinek sorában nem fedezünk fel. Ilyen értelemben hátrányos hát az

az életforma, melyet a származás örökösen országos és európai ügyekben való felelős részvételre kényszerít. Szabad idejében alkot, az említett írók anyagi kényszere nélkül, mégis a bizonyítás és valamely megmagyarázhatatlan felelősség késztetésével. Mindebből az is következik, hogy a műveiből kiszűrhető világszemlélet némiképp eltér irodalmunk átlagától, nem látványosan vagy hivalkodva, hanem csupán árnyalatokban, leginkább talán az elbeszélői pozícióban és a hangnemben felismerhető módon.

Olvasóként többségünkben átlagemberek vagyunk: főként az olyan művekhez vonzódunk, melyek ennek az átlag-életformának mögéje tekintenek, mélységeit és bonyolult viszonyait hozták felszínre; morális ítéletünk – bizonyára okkal – azokat a műveket értékeli magasabbra, melyek az embert szokványos hétköznapi életformájából is lefokozva, a hatalomtól megfélemlítve és szorongatva ábrázolja. A börtön, a láger, a katonaság, a gettó, a szegénység, a megalázottság, a szenvedés, a szabadság fokozott hiányának katartikus ábrázolása – paradox, de lélektanilag magyarázható módon – esztétikai és etikai érzékelésünk csodálatát váltja ki. Európai olvasó számára a morális és szociális mélypont felismerése – a magas kultúra egyik hozadéka. Bánffy viszont nemcsak magánéletében, de elbeszéléseiben is abban a világban mozog leginkább otthonosan, amely az átlagosnak tekintett, hétköznapi életformák *főltt* helyezkedik el, és ez nem mindenkinek rokonszenves elbeszélői pozíció, mert az előbbinek ellentétét, a másik végletet képviseli: azt a magaslati régiót, ahol számunkra érthetetlenül és érdemtelenül sok a szabadság, ahol megközelíthetetlen lények mozognak. A különleges hangú elbeszélő végül is olvasói elvárásainkhoz tudta igazítani az erdélyi arisztokrácia világát, ezzel magyarázható, hogy monumentális regénytrilógiája – ha több évtizedes késéssel is, de – lassacskán beépült a magyar, majd töredékesen, kuriózumként a világirodalmi köztudatba.

Érdekes az írói életművet az egymásra oda-vissza utaló jelentések összefüggésében, holisztikusan vizsgálni, felismerhetők ugyanis következetesen ismétlődő motívumok, témakörök, sőt kisebb történetek és szövegfragmentumok is, a novellákban megjelenő szereplők hasonmásai olykor visszaköszönnek a trilógiában. Legjellemzőbb *A bakter tehene* című elbeszélés, mely – tágasabb kontextusba helyezve – csaknem szó szerint ismétlődik meg a regényben. A trilógia viszont – többszöri, időben távol eső olvasatom nyomán is úgy érzem – nem egységes korpusz; laza koherenciáját formálisan a vissza-visszatérő szereplők, a történet szintjén Abády Bálint és Adrienne valódi morális kérdéseket feszegető, de nehézkesen megrajzolt szerelmi párviadala teremti meg. A súlyos bibliai allúziók által (szándékában) következetes nemzeti sorsvonalat példázó nagy történet valójában sok kisebb elbeszélésből épül össze oly módon, hogy egy-egy fragmentum többletjelentésekkel gazdagszik ugyan a nagy egész által, ez a nagy egész azonban mégis mozaikok, önálló jelenetek láncolataként hat. Ezért tekintem Bánffy Miklóst – igencsak szubjektív felfogásom alapján – elsősorban novellaírónak.

A vándortémák közül talán a legizgalmasabb, de az alkotáslélektani háttérhez és a műhelymunka titkaiba föltétlenül betekintésre nyújt lehetőséget az engedély nélküli legeltetés többféle megjelenítési módja. Maga a cselekedet a törvények értelmében is bűncselekménynek számít, a bemutatott történés helyzetek összefüggéseiben azonban mindig bonyolultabb, társadalmi-lélektani vonzatú kriminális helyzetté alakul. Első alkalommal (az írások kronológiáját tekintve) *A rettentő Safrancs és a kis Borbálka* című, mívesen megformált történetben találkozunk a témával. Kiváló példája annak, hogy a másodlagos elbeszélő pszichológiai állapota és az ebből következő nézőpont nemcsak az elbeszélés esztétikai megvalósultságát befolyásolja döntő módon, de az olvasó értelmezői pozícióját is. Egy almafa tetejéről követjük az eseményeket, és csak annyit tudunk meg, amennyit az odafönről örökösen bámészkodó, az élet dolgait butácskán szemlélő kislány maga is megért. Miszerint: Safrancsot, az erdészt mindenki

gyűlöli, mert a faluban szinte mindenki vadorzó, ő pedig nemcsak hivatali kötelességből, de a reá bízott természeti környezet szeretetéből következően is akadályozza az értelmetlen pusztítást, ráadásul a közösség szemében különnek is mutatkozik; következésképpen a közösség magasabb rendű érdekei szempontjából jogos lenne őt eltenni láb alól. A világ dolgaiban tájékozatlan Borbálka jön rá, hogy törbe akarják csalni: tudomására hozzák, hogy a falubeliek ismét a „vágottban” (a kitermelt erdőrészt helyére telepített facsemeték között) fogják legeltetni a marhacsordát. A kislány elárulja a titkos tervet az erdésznek, s eredménye a legfőbb vadorzó érthetetlen halála. Gazdag jelentésrétegeket tartalmaz a történet, tulajdonképpen variációkat a bűnfogalom értelmezésére, számunkra ezúttal az megszívlelendő, hogy az auktorális elbeszélő nézőpontváltásokkal, a közösség és az egyén konfliktusaként szemlélteti a bűnesetet, és a jogtalan legeltetés akadályozójaként a természet hivatott védelmezőjét, az erdészt mutatja fel.

Másodszor az ugyancsak kriminális *Havasi történet*ben találkozunk a témával. Ezúttal is bűncselekmény történik: Damaszkín árulja el a csendőröknek, mikor legelteti csordáját a falu a „vágottban”, a szokásjog alapján pedig az árulót kiközösítik, elűzik, ha nem megy jószántából, megölik. A kapzsi és ravasz Damaszkín szándékosan mostohafiára tereli a gyanút, hogy kiközösítése után megszerezhesse annak földjeit, végül mégis ő bűnhődik majd, egészen különös módon: felesége, ismervén a bűnét, „reáböjtöl”. Egy nevetséges ősi, népi babona, melynek a kívülálló számára nincs sem jelentősége, sem hatóereje, a közösség sok évszázados hagyományaihoz szervesen beépítve, a szokásjog és a kollektív tudat különös lélektani mechanizmusai által valóban képes elpusztítani az átokverés alanyát.

Mindkét fentebbi elbeszélésben a tiltott legeltetés valamely meg nem nevezett, de a történetek háttérében felsejlő konfliktus metaforájává válik. Egyik oldalon áll a falu kollektív érdekszférája, mely a pusztta megélhetésért, esetleg némi gyarapodásért semmiféle eszköztől, a gyilkosságtól sem riad vissza, és tulajdonképpen – bár számára

felfoghatatlan módon – hosszú távon saját megélhetési esélyeit is csökkenti az erdő, a természeti környezet rombolásával. A falu határánál távolabb nem látó lakossággal szemben áll a törvény, mely tehát formálisan azt a bizonyos közösséget is védi saját parazita egyedeitől, csak hogy a törvény a falu számára nem tűnik logikusnak, tehát maga a felfoghatatlan ellenség. A törvény látható, tapintható megtestesítője az erdész, a jegyző, a tanító, a csendőr – tehát ők az ellenségek. A háttérben pedig ott áll a tulajdonképpeni földbirtokos: a törvény és annak megtestesítői látszatra ennek a hatalmasságnak az érdekeit védik. Bánffy Miklós hatalmas erdő- és földbirtokok gazdája (szándékosan nem nevezem egyszerűen tulajdonosnak), aki ebben a minőségében ismeri a novellákban ábrázolt viszonylatokat, mert igazi gazdaként nemcsak a tulajdonára vigyáz, hanem elszántan tanulmányozza a gondjaira bízott gazdákat, az embereket is. Ezért képes „az íróember örök kíváncsiságával”, a közösség szemléletével is azonosulni a történetek bonyolítása során. A regényben aztán megismerszik ez a „hatalom” is, a főszereplő, Abády Bálint személyében. Azért teszem idézőjelbe a ’hatalom’ fogalmát, mert Abády nem azt a fojtogató, közösséget s közösségben az egyén lelkét nyomorgató erőszakot testesíti meg, amelyet oly jól ismerünk a Musiltól Bródy Sándorig, Ottliktól Székely Jánosig terjeszkedő irodalmi vonulatban. Az *Erdélyi történet* központi szereplője nem a hatalmával visszaélő, hanem a reá bízott birtokokkal, országos közéleti és politikai megbízatásaival, tehát a lehetőségeivel felelősen élő arisztokrata. Abády természetesen nem Bánffy önarcképe, alakját és ténykedését azonban a néven nevezett szerző ebbéli tapasztalatai működtetik. Ezúttal tehát a jogtalan legeltetés témája a valódi tulajdonos szemléletével és egy magasabb rendű, országos és természetvédelmi érdek képviselőjében ismerjük meg. A trilógia legfőbb eredményeként emlegetett tájleírásai ekképpen, a nyelvi-poétikai értékeken túl, szemantikai jelentőségű poentírozás eszközévé válnak. A lenyűgöző szépségű táj szemlélőjének meditációját megtöri az emberi pusztítás: A kétszáz holdnyi területen kitermelt erdőrészt „most májusban beültették nagy költséggel és munkával. Midőn azon-

ban június közepére kinőtt a fű, a falusiak beléhajtották a marhájukat.” Amit a novellákban a falubeliek nézőpontjából ismertünk meg, ugyanezt a helyzetet most a „hatalom”, Abády magasabb perspektívájából látjuk: „Roppant öröme volt, hogy az erdőség nyugalma így helyreállt az ő kormányzása alatt. [...] mintha ősállapotban volna. Annál erősebb lett az elhatározása, hogy a jogtalan legeltetést nem tűri és szigorúan meg fogja torolni.”⁷⁴ Ebből az alaphelyzetből ismét csak bűnügyek egész sorozata, csupa novellisztikus kisebb történet bontakozik ki, csakhogy országos, részben kifejezetten nemzetpolitikai összefüggéseiben. Hiszen mondanunk sem kell: „A rajtaütés nem sikerült.”⁷⁵ Mert alacsonyabb és magasabb szinten, mindenütt akadnak árulók.

*

Motívumismétlések a fenti példánál sűrűbben hálózák be az életművet. A különböző szövegekből egymásra villogó, a helyi jelentésértéket ily módon kiegészítő motívumok rendszeréből bizonyára önálló, monografikus feldolgozást is lehetne készíteni, magam csupán Bánffy – változatos összefüggésekben felbukkanó – *szépségfogalmát* kísérlem meg felfedezni. Különösképpen amiatt, mert a novellákat értelmező kritikák (a pontosan száz évvel ezelőtt megjelent első kötettől napjainkig) meglehetősen egyöntetűséggel egy novellatípust emelnek ki. Mint hogy egy tekintélyes műtész olykor szándéka ellenére is hosszabb távon befolyásolhatja a kánon alakulását, föltételezhető, hogy a meggyőző érvekkel fogalmazó kritikusok hatottak az irodalmi közvéleményre, az utókorra is. Bánffyval kapcsolatosan valószínűleg éppen a jó barát, a nagy műveltségű, de a 19. század ízlésén nevelkedett Kuncz Aladár adta meg az alaphangot 1923-ban: „...ez a rendkívülien érdekes írótehetség még kész műveiben is csak töredékesen tudta önmagát megszólaltatni” – állapítja meg tényszerűen, és ugyanilyen biztonsággal nevezi meg az általa legértékesebbnek tartott darabokat: „...az elbeszélőkötetben az átlagos színvonalú novellák mellett szereplő kis remekművek, mint a *Havasi történet*, *A császár titka*, *A fileglorietta*, *Farkasok*, [...] eredeti

elbeszélő művészetről kezeskednek...”⁶ Ugyanezeket tartja jelentősnek 1942-ben Örley István (*A fileglorietta* mellőzésével)⁷, és tulajdonképpen napjainkig ezeket az írásokat emeli az irodalmi közmegegyezés az életmű rövidprózaí termésének csúcsára. (Némely összefoglaló írásban kiegészül ez a rövid sor a *Csácsával*, a későbbi darabok közül a *Valahol*, esetleg a *Haláltánc* cíművel.) Úgy tűnik, a prózapoétika mára alaposan kidolgozott elmélete is ezt az értékelést támasztja alá; miszerint ezek a kiemelt művek szélszavúságukkal, elliptikus, kihagyásos szerkesztésmódjukkal hoznak létre magasabb rendű esztétikai hatást.⁸ Másfelől az elbeszélések többsége „a primer írói, nyelvi eredetiség alacsony foka” miatt keltenek hiányérzetet az olvasóban, „hiányoznak a fénylő, megdöbbentő szinonimák, az egyszeri telitalálatok”.⁹ Szegedy-Maszák Mihály eléggé lesújtóan vélekedik a novellák nagy többségéről: „Azoknak a korai novelláknak, melyeknek legtöbb esélyük lehet a maradandóságra, semmi közük a századforduló szépségkultuszához.”¹⁰ Tudniillik Bánffy legtöbb – s nemcsak korai – írásának nem pusztán köze van az említett szépségeszményhez, de azok eidetikus, mondhatni szellemi középpontját alkotják.

Az idézett és az irodalmi köztudatban most már klasszikus értéként rögzült elbeszélések kétségtelenül olvasói ízlésünknek megfelelő, magas esztétikai értéket képviselő és prózapoétikai megközelítésben akár „hibátlanak” tekinthető kompozíciók. Minden bizonnyal – korábban említett – olvasói igényünkhöz, a szabadság hiányának kritikái ábrázolásához is közelebb állnak. Egy irodalmi tradíció nyomvonalába lépnek, jelesül a Mikszáth által tőkélyre emelt kisépikai forma hagyományát éltetik tovább; valamely fordulóponton feszültséget teremtő, végpont felől szerkesztett történetek ezek, ahol az auktoriális szerző háttérbe húzódik, csupán egy duruzsoló hang vezeti az olvasót valamely katartikus élmény felé. Valószínűleg képes lett volna Bánffy folytatni a számára sikert hozó kompozíciós technikát, de végül is uralkodóvá egy olyan novellaszerkezet vált, melyben a beszédmód megkettőződik, vagyis maga a szerző is jelen van, akár az elbeszélő történet előzményeit értelmező hangként, akár folyamatosan kifelé,

az olvasóra mutató deiktikus nyelvi jelzésekkel. Következményként fellazul a Mikszáthtól eltanult feszített, célratoró szerkezet, viszont lehetőséget ad az elbeszélőnek, hogy bevonja a történetmondásba annak az egyedülálló műveltségi anyagnak az elemeit, melynek birtokában van. Ezáltal lép be a szépségkultusznak abba a szélesre tárguló, ujjongva felfedezett világába, mely ifjúkorának meghatározó kulturális élményét jelentette. Tulajdonképpen egy egész nemzedék úszott a szépség mámorában, s az amúgy is reneszánsz alkatú Bánffy különösen érzékennyé válhatott a műveltség szerkezetének megváltozására. Elbeszéléseinek tanúsága szerint a zene a legmagasabb rendű művészet, s ha maga tudatában volt is festőművészi táalentuma korlátainak, ezt a komplex élményét hol írásainak témájává tette, hol motívumként építette be. Ha a szecesszió jegyeit mindenekelőtt nyelvi szinten kíséreljük meg fölfedezni, csupán elszórtan találkozunk a Krúdyéhoz hasonló, pompázatosan indázó körmondatokkal. Ha viszont az irodalom beszédmódjának olyan jellegű változásaira gondolunk, mint amit a fiatal Babitsnál az antikvitás témáinak újszerű feldolgozása jelent, Csáthnál a mámor szépsége (avagy a szépség mámora), Szini Gyulánál a mese újjáélesztése a klasszikus novella helyettesítéseként, vagy akár Ady mindezen ismérveket is magában foglaló kísértetjáró miszticizmusa: akkor esetleg találunk egy másfajta megközelítési módot Bánffy novelláinak többségéhez. Minthogy az utóbbi évtizedekben az irodalomtudomány revízió alá vette a századelő eme más hangnemben megszólaló rövidprózáját, a *Farkasok* szerzője is megérdemli a korábbi hagyománytól eltérő értékeinek felülvizsgálatát. Érvelhetünk akár Szini Gyula (a *Nyugat* beköszöntő számában szinte vezércikként megjelent) kiáltványával: „...a szellemes, fordulatos, gyakorlott elbeszélő valami jelentéktelen, érdektelen, megunt történetet annyi ravaszsággal, megjegyzéssel, fűszerrel mond el, hogy egészen elfeledjük [...] a vékony, silány »mesét«.”

Szini Gyula esszéjében nem írja le a „szépség” kifejezést, hiszen magát a szépséget mint egyénivé tett fogalmat jeleníti meg. Ő művészetéről, művészségről ír, amelyet a novella lényegeként így fogalmaz

meg: „Az elbeszélő művészet súlya [...] nem azon van, amit mondunk, és ami alapjában véve véges, hanem azon, hogy hogyan mondjuk, ami viszont végtelen. Épp az az erősen egyéni szín, illat, hang, ami a művészből kiárad...”¹¹ Bánffy ugyanabban az időszakban kezdi foglalkoztatni a szépség lényegének megragadása, de felfogásában kezdettől hozzátapad egész sor erkölcsi minőség. Kifogásunk elsősorban az lehet, hogy alaposan végiggondolt értekezés helyett novellaformában firtatja a kérdést, és ott egy megírandó elméleti mű hiányát találja. Már első kísérletként is novellacímként bukkan fel tehát a téma, mely talán oximoronként hat: *„A szépség mint cselekvés”*. Próza-poétikai megvalósultságát tekintve nem túl sikeresen összegyúr egy valódi novellai témát, Maupassant tollára illő fordulatot, erkölcsi zsákutcaba torkolló szerelmi történetet meg egy szellemi terméknek, sok évi kísérletezésnek, tanulásnak és elmélkedésnek a kéziratban rekedt végeredményét. Bár éppenséggel manapság, amikor a posztmodernitás divattá tette az önmagukra reflektáló szövegek, az elveszett, megtalált vagy meg nem írt könyvek témáját, akár korai előzményként is felfogható a fiókban elnémult tanulmány esete. A címben megnevezett könyvnek és fiktív szerzőjének azonban van egy többletjelentése a magyar sorsról: elvileg létezik olyan magyar gondolkodó, novellánk fiktív hőse, aki képes végiggondolni, levezetni és megoldani a korszak nagy elméleti kihívását: az önmagáért és önmagában való szépnek és az ethoszhoz kapcsolódó, de azzal törvényszerűen szemben álló társadalmi cselekvésnek bölcséleti és gyakorlatias összehangolását. Az alkotás, úgy sejthető, készen vagy majdnem készen áll, ám itt lép közbe a magyar fátum: *„Cherchez la femme!”* Keresd a nőt! Szerelmi csalódása közönyössé teszi a következetes szellemi munka iránt, pályát módosít: *„Képviselő lett. És őt is elnyelte az a moloch, mely nálunk minden tehetséget elnyel, a politika.”* Hamarosan *„a világ könyvpiacán egy angol munka jelent meg”,* csaknem azonos címmel, az övével teljesen azonos tartalommal, sikeresebb, mint *„Darwin nagy könyve”,* *„mint Nietzsche Zarathustrája”*. A fiktív mű vázlatát is, legalább az alapeszméjét megismerjük, ami a csalárd nővel folytatott

„sétákban született”, egy metafizikán túli etika körvonalazódik, mely nem a társadalmi hagyományokból, nem a vallásból merít, hanem magából az élővilágból, a természetből. A darwini természetes kiválasztódás a nietzschei magasabb rendű erkölcsi minőséggel társul. Ebben a laza eszmélkedésben a kétféle gondolkör úgy keveredik, hogy létrejön valamiféle magasabb rendű minőség, ez pedig maga a szépség, amely viszont – Kantra emlékeztető – erkölcsi kategóriákban fejeződik ki: „Szépség belső világunkban: becsület, akarat, lelki tisztaság. Szépség az indulatokban, a törekvésekben, harmónia a végtelen természetességgel.”¹²

Természetesen nem lehetséges a fentiekből egyértelműen kivonatolni Bánffy „szépségetikáját”, de adalékként is különleges többlet a teljes, sokrétű életmű megértéséhez. Jelzésszerűen felvillannak olyan gondolatok, melyek a későbbi transzszilvanizmus ideológiájában nagyobb jelentőségre tesznek szert. Egyik: az örökös magyar késedelem- és veszteségtudat, aminek klasszikus példája mifelénk a valóban zseniális Bolyai János rendkívüli felfedezésének ismert sorsa, a későbbi trilógiából pedig a nagyszerű hegedűművész, Gyeróffy László elzülése, illetve az erdélyi repülőgép-tervező mellőzése. Másik: a gyakorlati cselekvés illetén alárendelése az önelvű és öncélú szépségnek, valamiféle passzív világszemléletet sejtet; az élővilágra vagy a nagypolitikára jellemző kegyetlen érvényesülési harcot a szépség harmóniájával összeolvasztani: nem egyszerűen kép- vagy fogalomzavar, hanem altruista illúzió. Össze nem vethető kategóriák: a szépség a lét metafizikai része, az ember vágyainak szubjektív kivetítése; a harc maga a valóság, egyének és nemzetek vitalitásának, túlélésének eszköze. Harmadik figyelemre méltó észrevétel: Bánffy hosszú ideig az erdélyi egyházkerület tevékeny főgondnoka volt, s ebbéli munkásságáról viszonylag keveset tudunk, ám viaskodása a darwini, nietzschei gondolattal már önmagában is nyitott, európai gondolkodású, mégis hitvalló személyiségről tanúskodik.

Különös jelentőséget tulajdoníthatunk ugyanakkor annak a ténynek, hogy ezek a világszemléletet meghatározó gondolatok (melyek

több más írásában is körvonalazódnak) nem Trianon után, a vereség, a nemzeti kudarc teoretizálásaként jelennek meg Bánffynál, hanem bő évtizeddel korábban, mondhatni uralmi pozícióból; egy olyan, intelligens, előrelátó hatalom szemlélete érvényesül első (prózaírói) korszakában, amely ismeri a saját korlátait és lehetőségeit, nem nézi le, hanem partnernek tekinti „alattvalóit”, például a románságot. Ez a témánktól látszatra eltérülő gondolatmenet azáltal kapcsolódik a novellákhoz, hogy például Bánffy (sok íróársától eltérően) nem kényszerből, az új, Trianon utáni román hatalomnak behódolván ír az erdélyi románság életével kapcsolatos elbeszéléseket, hanem jóval korábban, ismerni akarván a birtokain élő közösségek emberi viszonyait is. Egy ilyen megközelítésben kétértelművé válik a Bánffy-recepció a legértékesebbnek ítélt novellák tekintetében. Leggyakrabban idézett novellái ugyanis (*Farkasok*, *Havasi történet*, *A rettentő Safrancsok...*, *Lememámé*, *Kikiáltás*) egyfelől azért tekinthetők kiemelkedően jó írásoknak, mert megfelelnek a mikszáthi hagyományon nevelkedett ízlésünknek; másfelől témaválasztásuk is elfogadhatóbbá tette az arisztokrata író, hiszen ezekben román környezetet és többségükben román szereplőket mutat be; a felminősítés tehát akár a mindenkori kritika öntudatlan ideológiai bemelegítéseként is értelmezhető.

*

A harmincas években készült *Trilógiában* aztán, ha elfogadunk egy sajátos olvasási stratégiát, akár vezérmotívumként is felfogható a szépség kettős, esztétikai és etikai vonzatú jelenléte. Jelentésköre folyamatosan módosul, mindig az adott szöveghely, illetve az éppen alakuló történés függvényében. Mégpedig a Bánffy kései írásaira egyre inkább jellemző önreflexív elbeszélő pozíciót erősítve, miszerint: a történet a magyar századforduló körülbelül bő másfél évtizedét fogja át, beletorkollván a világháborúba, az alkotás idején viszont a szerző már a trianoni tragédia után, az új nemzetállami hatalom szorongató kérései közepette, egyszóval az általa korábban is szigorúan bírált arisztok-

rácia és a politikai osztály „teljesítménye” ismeretében ruházza fel egyre újabb jelentéslehetőségekkel a motívumot. Ha az idézett novella világképében alig összeegyeztethető módon keverednek a darwini, schopenhaueri és nietzschei gondolatok, akkor a regénybeli főszereplő inkább Kierkegaard-ra és Jaspersre emlékeztető dilemmákkal viaskodik. Minthogy egész előttünk kibontakozó sorsa a jaspersi értelemben vett határhelyzetek (Grenzsituationen) keresztútjain bonyolódik, folyton a bűn és büntudat különböző változataival kell szembesülnie: bűn a gondolkodás nélkül elfogadott hit, de bűn a hitetlenség is; keresztényi lelkülettel bűn az elviselhetetlen családi kapcsolatból kitörni szándékozó, de házasságtörő szerelem, és bűn a szerelem elutasítása is. Ez tehát a metafizikai kétségbeesés állapota. „A bűn lehetősége az ember örök, konstans elemével kapcsolatos. Ezen alapszik a kétségbeesés, aminek segítségével az Én (Ich) tudatában lehet örök Énjének (Selbst). Így fogalmazható meg [...] az a paradoxon, hogy az emberi egzisztencia az örökkévaló és a mulandó koegzisztenciája, és a szorongás és kétségbeesés az örökkévalóság kiáltása földi életünkbe” – mondja Kierkegaard¹³. És az ő létértelmezéséhez meglepően hasonló módon viselkedik Abády: szenved, kétségbeesik, majd cselekszik, vagy legalább igyekszik cselekedni, máskor fordított utat jár be. Abban mégis és alapvetően különbözik Bánffy főhőse Kierkegaard – gyakorlatiasabb megközelítésben – köldöknéző Énjétől, hogy amikor személyes helyzetének kiúttalansága miatt szenved, tulajdonképpen mindig egy közösség, többnyire az egyedeinek felelőtlenségében megnyilvánuló nemzet sorsát tekinti botránynak.

Nem csoda hát, hogy Abády mint megoldhatatlan dilemmával küszködik az ellentétes fogalmak logikai és életszerű összeillesztésével. A novella szereplőjéhez hasonlóan ő is megtervezi, majd nagy megszakításokkal írja „A szépség mint cselekvés” című művét. Egy csodálatos villanás, egy soha többé el nem feledhető asszonyi szépség látványa ébreszti fel tudatában a megírandó mű ötletét, és ettől kezdve a motívum mindig Adrienne jelenlétéhez vagy az ő sorsát firtató eseményekhez, elmélkedésekhez kapcsolódik. Az ellent/mondás, a vitat-

kozás szelleme kényszeríti ki a férfiból egy nagy ívű gondolatmenet alapozását, és „téziseit” tulajdonképpen az első beszélgetés során megfogalmazza. „Minden, ami szép: hazugság”¹⁴ – jelenti ki a nő, az irodalmi élményektől is átítatott, romantikusan láttatott éjszakai táj szépségének áhítatát nyersen ellenpontoszván. Sorsának későbbi alakulása és több ezer regényoldal a továbbiakban az ő székszsízét igazolja a valódi világ természetét illetően, Abády azonban, mintegy a férfiúi nem szellemi fensőbbrendűségének védelmében és a hódítás bódulatában, váratlan lendülettel egy egész értekezés alapelveit szegezi szembe a nő véleményével. E szerint a szépség a tudatunkban képződik, tehát szubjektív érzet, részben a pillanatnyi lelki állapotunk függvénye. Kell lennie azonban valaminek, ami összefüggést teremt a szépség és a cselekvés között. Ugrádozó gondolataiban tautologikusan kapcsolódnak össze a fogalmak: „De valami kell, [...] ami érdemessé teszi, megkülönbözteti a cselekvést. És ez az új és megváltó szó a Szépség. A cselekvés szépsége.” A jó és a rossz felszámolása által a szépség emberi szándéktól mentes etikai tartalommal telítődhet: „... az indulat szépsége, őszintesége, igaz volta” – állapítja meg, és a természet emberi érdekektől mentes teremtettségében fedezi fel lényegi ismervét: „Az egész természet ezt keresi, mindenütt a szépséget. Az ázalagok ezernyi formagazdagságától, a vadon állatvilágán és a vad embereken át a harmóniában élő emberi lélekig, a krisztusi szépségig.” A fogalom ily módon mintegy az ember lényegi tulajdonságaitól mentesen, ember fölötti régiókba vetítve jelenik meg, következésképp ebben az idealisztikus felfogásban az emberi gonoszság is alárendelődik a legmagasztosabb eszmének: „Mindenütt harc. Hogyne. Mindenütt küzdes. De őszinte és nem hazug kényszerből [...], hanem a szépség miatt.”¹⁵

A fogalom párosítás (szépség – cselekvés) a történesek folyamán tíz szöveghelyen jelenik meg szó szerint, ennél sokkal több alkalommal elmélkedik a kérdésről a főhős, a gondolatmenet fentínel részletesebb kifejtésével azonban többé nem találkozunk. Egyre többször, Abády és Adrienne kapcsolatának válságos pillanataiban úgy jelenik meg,

mint az „a megírandó mű”, mely a különös sorsfordulatokkal párhuzamosan alakul a hős tudatában, de valójában sohasem „íródik meg”, mert megírhatatlan, vagyis maga a – regénybe foglalt – élet írja.¹⁶ A valósághoz igazodva aztán a fogalompár aláereszkedik ember fölötti magaslatából, és elveszti metafizikai sterilitását. Amikor el kell szakadnia a szépség megtestesítőjétől, Adrienne-től, szkeptikus mellékzöngékkal társul: „Szépség mint cselekvés – igen, van valami szépség [...] a lemondásban is [...] De vajon nem inkább csak menekülés a felelősség elől?”¹⁷

Ettől kezdve, a második könyvben, a nietzschei „felsőbbrendű ember” fogalomköre, a szépség esélyeihez kapcsolva, ismét és egyre inkább a kierkegaard-i, jaspersi szorongással mutat rokonságot. Elképzelhető, hogy a korszellem, a divat is közrejátszik a jelentéskör átalakulásában, de valószínűbb, hogy a szenvedésként megélt nemzeti katasztrófa élménye döntő hatással van a most már „félíg bölcsészeti, félíg vallástörténeti munka” tervezett eszmeiségére. A metafizikai kétségbeesés érzése konkrétan az alkotó munkára való tehetetlenségéből származik, érzelmi közege pedig a szerelemben való egyesülés hosszú távú kilátástalansága, valódi előzménye azonban az a fejezeteken áthúzódó politikai-történeti elemzés, mely a magyarság jövőjét előre vetíti. A világpolitikában háborús hangulat uralkodik, és a magyar parlament képtelen az értelmes megoldásokra, minden jel súlyos krízis felé mutat: „Ebben a táborban most már összetalálkoztak mind, akik a magyar múlt ellenségei voltak [...] mindeniknek más-más a távolabbi célja. Csak a közvetlen céljuk egy: a magyarság letörése.” És ezt politikatörténeti elemzést követően, illetve a fentebb jelzett létérzékelés, a „szörnyű üresnek érezte életét” megállapítás közvetlen előzményeként hangzik el a trilógia egyetlen olyan mondata, amely túlmutat a regénybeli történet idején: „...innen indul az a lélekromboló folyamat, mely tíz év múlva a forradalomhoz vezet.”¹⁸ A szépség és cselekvés közé szinte észrevétlenül beiktatódik a kötelesség, felelősség sajátos jelentéskörű fogalma, mégpedig abban az átlagember számára már alig érzékelhető, legfelsőbb régióban, melyet a bevezetőben

úgy emlegettem, hogy bizonyára nem mindenkinek rokonszenves. Emitt ugyanis a magyar arisztokrácia történelmi szerepét firtatja, midőn a nagypapa szavaira emlékezik: „Hogy eleink közül sokan jutottak vezető állásba, az sem váratlan; társadalmi helyzetük, vagyonuk és családi kapcsolataik eléggé indokolják. Megelégedésre csak az szolgálhat, ha a földadatuknak tisztességgel feleltek meg. [...] Ha az ember ... valami országos szerep- vagy állásra elhivatik, azt érzi, hogy az az állás... nem tette nagyobbá, mint amilyen különben volt, ha pedig elveszti, akkor sem lett kisebbé. [...] tudja, hogy családi adottsága a főtényező, hiszen a magyar társadalom struktúrája eddig, hogy vezérállásokra főrangúakat visz. [...] És ebben van a noblesse obligenak magasabb értelme.”¹⁹ Abádyra egyre nagyobb súllyal nehezedik ez a teher, következőképpen a szépség igényéből fakadó vétkét is szigorúbb önkritikával ítéli meg, mint a regény kevesebb társadalmi felelősséget vállaló szereplői. Kierkegaard-i válságként éli meg a természettudományos és vallásos világkép összezuhasztását: „Természettudományi és vallástörténeti olvasmányai [...] és félbehagyott műve, a »Szépség mint cselekvés« [...] rég eltörölték benne a dogmákba vetett hitet. Emberi alkotásoknak tartotta őket...”²⁰

A regénynek meghatározó módon két történetszála van: a politikai-társadalmi és a szerelmi; harmadikként szinte önálló szövegkorpuszként ott a természeti környezet, amely a másik két eseménysorra vonatkozó medítálás tere. Végül tehát a szépség jelentése a természeti környezetbe vonul vissza, a politika a korlátozott cselekvés esélyét nyújtja, a szerelem pedig a lemondás nemes gesztusát teszi lehetővé; ami ugyancsak cselekvés, de az ige passzívumában, s mindkettő szép is lehet, de nem természetszerű jelentésében, hanem legfeljebb a műalkotásban megvalósuló esztétikai minőségként.

Ami azt is jelentheti, hogy Abády Bálint „abbahagyott műve”²¹ soha nem készül el, annál kevésbé, mert az utolsó könyvben (*Darabokra szaggattatol*) már szó sem esik róla. A fogalom csupán egyszerű bukkan fel, a fikció, a vágyálom, mert az éppen kirobbant háború légkörében: „Milyen békés ez a kert. Mintha nem volna gyűlölség

sehol, háború és öldöklés, mintha csak szépség volna mindenütt és béke.”²² Lehet ez tudatos szerzői szándék vagy pusztán véletlen, mindenképpen a könyv önmagára mutató gesztusa: – Íme, ez volt a szépség és cselekvés viszonyának kudarcba fulladt története. Minek következtében akár úgy is beszélhetnénk erről a gyakorta felbukkanó, majd látványosan eltűnő motívumsorról, mint *Bánffy Miklós megíratlan könyvéről*.

*

Korábban azt állítottam, hogy Bánffy novellatermését tekintve nem lehetséges markáns fejlődésvonalat megrajzolni, a szépség jelentésköre azonban módosul az idők folyamán. Első korszakának termése, mondhatni, a szecesszió szinte valamennyi meghatározó jegyét magán viseli, legalábbis azokat az ismérveket, amelyeket manapság a stílus-korszaknak tulajdonítunk. Még a mikszáthi hagyományt követő történetek is tartalmaznak a meseszerűséget hangsúlyozottan imitáló elemeket. A klasszikus novellamoddellé merevített *Farkasokat* is belengi az elrejtett kincs, a *Havasi történetet* a népi, keleties babonáság, *A rettentő Safrancsot* a jellemek titokzatosságának misztériuma; és a legtöbb megrázó esemény mögött ott áll a „femme fatale”, a démoni nő. Akinek figurája ugyancsak egész motívumsorozatot képez az életműben, és a maszkos alakoskodás meg a szerepjáték gazdag változatait mutatja be. Ha az alakoskodás jelentésében fokozatos módosulást érzékelünk, az talán úgy fogalmazható meg, hogy a korábbi történetekben a szerepben maga a játék a domináns elem, a későbbiekben az alakítás többnyire a valódi személyiség leplezésére és egy közösségen belül az emberi kapcsolatok manipulálására szolgál.

A „valóságtól” elrugaszkodó szecessziós novellameséit két narratológiai sajátosság különbözteti meg például Csáth morbid delíriumától vagy Szini olykor ellágyuló érzélgősségétől. Jelesül a hangnem bújtott ironiája, illetve az a szemantikai többlet, mely az önmagában érvényes esztétizmust valamely etikai jelentéssel egészíti ki. Még az oly ingerlően túlbeszélt, bizonytalan kompozíciójú hangulatnovella is,

mint az *Élő kísértetek*, ezáltal menekül meg a giccses hatástól. Bár magában sűríti a démoni asszony, a végzetes szerelem, a titokzatos kert mindahány poétikailag életveszélyes közhelyét, a párbeszédet imitáló keret, melyben elhangzik a történet, ironikus hangfekvésbe helyezi át az emlékezést: „Minden olyan céltalan” – állapítja meg konklúzióként a mesélő, ez a bölcsesség azonban komolytalanul és bizarrul hangzik olyan férfiak szájából, akiknek egyetlen életcélja a kártyacsata. *Lóki Gáspár csodás története* távol-keleti tengeri utakra vezet, kalózkod, martalócok és viharok vészterhes pusztításai közepette, a „Venus-ördög” ismétlődő „látománya” is megkísért, ám az elbeszélés tréfásan archaizáló stílusa s az a tény, hogy mindez egy velencei kódex szerint titokzatos középkori magyar lovaggal esett meg: az elbeszélés egészét reflektáltan humoros szöveggörnyezetbe, mintegy idézőjelbe teszi.

Ezek között a – jobb szó híján – „artistikusnak” nevezhető novel-lák között két olyan stílusimitáció is felbukkan, melyekben a szecesz-szió meg a szimbolizmus jegyei szétszálazhatatlanok. A *kísértés temploma* és *A szőnyeg* egyaránt Ady „ódon babonás vár”-ának, lélekverseinek hangulatát idézi, azok individuális pátosza nélkül. Az előbbi ironikus felhangot nyer azáltal, hogy valahol Itáliában, nagyon század eleji kávéházban egy albán szobrász, a társaság részéről mintegy kényszerítve, a magyar „istennőnek” példázatként adja elő a misztériumokkal, túlburjánzó színekkel, rejtélyes írásjelekkel zsúfolt templomi legendát. Amely a Máté evangéliumából ismert, elrejtett talentum metaforikus magyarázatával kétértelmű, bizarr, erotikus üzenetet ad át az önhitt démoni asszonynak, miszerint: a bigott vallásosságból fakadó büntudat igencsak káros, és a szenvedélyes, beteljesült testi szerelem Isten színe előtt is kisebb vétek a félelemből fakadó langyos közönytől. Utóbbinak passzív, meditáló „hőse” a korszak divatos kérdésére keresi a választ: „mi az élet titka?” Az *Ezeregy éjszaka* mesevilágára emlékeztető „tündérrengetegben”, a romantikától örökölt metaforák, „rejtélyes jelek” káoszában ébred rá a tényre, hogy a valóságos élet nem az irreális szépség álmovilágára vágyakozó embernek való.

Olvasatomban a *Csácsá* és *A haldokló* oroszán emelkedik ki az „artistikus” elbeszélések sorából, s mindkettő az alkotást a létezés valamely különleges állapotaként ragadja meg. Más megfogalmazásban: a „szépség és cselekvés” témájának két végétét értelmezi. A *Csácsát* érzékelem jelentősebbnek, talán azzal a szubjektív megokolással, hogy formai tekintetben megőrzi a drámai novellatípus szilárdabb, fordulópontos szerkezetét, szemléletében viszont a szecesszió új érzékenységi dilemmáit feszegeti. Csácsá a faluban éppen csak megtűrt cigány kőműves, aki a teljhatalmú tisztartótól kéményrakásra kap megbízást; az első pillantásra egyszerű történetben viszont a különleges ihlettel készített munka a szépségnek, ő maga pedig a művész *kiválóságának* metaforájává válik. A kortárs Thomas Mann által világirodalmi toposzá gazdagított téma emitt szomorú kelet-európai mivoltában nyilatkozik meg, s azáltal nyer különleges értéket, hogy két végletes állapot találkozik a művészlét gondjaiban. Az elbeszélő hang alig leplezi a maga valóságos személyének felsőbb rendű társadalmi pozícióját, ahol viszont a leereszkedés kényszere nélkül találkozik a társadalom legalján álló emberrel, a művészi szemlélődés minőségében. „Az alkotás maga ragadta el. Csodálatos láz, amelyben a lelkéből törekvések léptek elő [...], képek, melyek ismeretlenül éltek benne [...] a formai szükségesség mind követelőbben parancsolt. Nem valami már látott dolgot utánzott.” Mint östehetség, mondhatni valamiféle ösztönök, gének emlékeztése nyomán teremt egyszerű kémény helyett remekművet, melyben zenei és formai összhang valósul meg. És ennél a mozzanatnál találkozik az elbeszélői hang és ábrázolt szereplője a művészet kongenialitásában, ars poeticát sejtető megfogalmazásban: „Hiszen a természet a maga törvényszerű gazdagságában úgy telíti a mi képzeletünket az alakjaival, hogy öntudatlanul az ő képeit vesszük bele minden alkotásunkba.” A csodálatos kémény nevetséges hatást kelt a valódi szépségre érzéketlen emberek szemében, akárcsak megalakítójának művészi ambíciója. Ostoba, ingerszegény környezetbe aláhullott tehetségnek a századelő Magyarországnál nemhogy kívá-

lásra, de a pusztá megnyilatkozásra alig nyílt lehetősége, „egész életének állandó megalázása” folytán.

A *haldokló oroszlán* súlyos gondolatisága túlcserél a novellai kereten, melybe szerzője beleszorította, talán inkább esszéformát igényelt volna; de hogy témáját mennyire fontosnak tartotta, azt jelzi, hogy 1942-es kötetének előkészítésekor átírta. Így nehéz eldönteni, hit és tudomány szembesítésének kérdésében „melyik Bánffy” világszemléletét közvetíti meggyőzőbben: a századelő szecessziós alkotójáét, aki számára a szépség nemcsak cselekvés, de kiválás és kihívás is a közepszerűséggel szemben; avagy a későbbi irodalomszervezőét, akinek prózaírói munkásságán is átsugárzik a mértéktelenül nagy felelősségtudat, s ezzel együtt valamiféle sztoikusabb világszemlélet? Mindenesetre egy mélyen hívő pap, Goszpelda és egy hírhedten istentagadó professzor áll egymással szemben; jelképesen, mert szót nem válthatnak, lévén a tudós már teljesen néma, béna és halódó. Életének, műveinek alaptézise: „...az úgynevezett túlvilágtól való félelem, a vallási érzelmek ez egyetlen alapja, a fejletlen vagy visszafejlődött agyműködés terméke”, következésképpen nevetséges és jelentéktelen ellenfelének tekinti szomszédját, a papot. Aki eme hitetlennek is őszinte meggyőződéssel közvetítené, halála előtt, Isten megbocsátó szeretetét. A haldokló ateista pedig mintha igényelné ezt a kegyelmet, szeme könnyörög, béna keze keresztvetést mímél, a két világfelfogás mégsem találkozhat. Mivel (az ismert szecessziós motívumra visszautalva) közéjük áll a démoni, de ezúttal intellektusával pusztító asszony, mint tanítvány és élettárs, s ebbéli minőségében következetesebb mesterénél: vele szemben is, nála állhatatosabban képviseli az elveit. „...viszonyukat [...] nagy és szent dolognak tartotta, mint igazolását is annak, amit az ateista próféta hirdetett, hogy a szeretet, a hűség, az önfeláldozás, a sírig tartó szerelem magában ősi, állati természetünkben gyökereznek, nem megszentelt kötésben, esküben, nem társadalmi elismerésben vagy földöntúli jutalomban.”

Az anyagelvű világkép ilyenén kritikai ábrázolása módosítja, részben visszavonja azt a szemléletet, mely a szecessziós-artistikus elbeszélések összehatásaként mindeddig körvonalazódott. Legtöbb esetben a démoni

niság magából a természet adta nőiségből fakadt; ezúttal más típusú, öntudatosabb, de kegyetlenebb szerepkör formálódik („Ő egynek érezte magát az egész világrend szerető, anyáskodó nőtényeivel [...], kik hímjükkal éltek vagy pusztultak el...”), miszerint a szociológiai értelemben érett személyiség tudatosan alakítja a külvilág felé mutatott arcát. Identitásról és maszkviseletről van szó.

*

A kései korszak novelláinak egy csoportjában a szép fogalomköre új jelentésekkel töltkezik: csakis akkor tekinthető érvényesnek, amennyiben az emberi élet szolgálatában humanista funkcióknak is eleget tesz. Egyik legjellemzőbb példája az esztétikai érték átértelmezésének *A majom* című elbeszélés, melynek főszereplője Bánffy kedvelt környezetében, a velencei legelőkelőbb körökben következetesen és magas szinten megtervezett szerepet játszik. Az élvezettel és önfeledten megvalósított játék is esztétikai kategória, ha a benne szereplők önkéntesen, közös megegyezéssel vesznek részt benne.²³ A látszat azonban megtéveszthet, ugyanis az idegen, a „majom” manipulálja a szabályokat, nem a véletlen alakítja a játék keretein belül a történeteket. Művészi alkotásnak minősített rajzáról hasonlóképpen kiderül, hogy valójában hadászati térkép, a játékos kedvű „majomról” pedig hogy háborús kém. És a világfelforgató háborús színjáték eme véres farsangjában ismét egymásra villognak a Bánffy-életmű távol eső szöveg helyei, tudniillik a trilógia asszonyhősének félszeg kijelentésében több igazság van, mint a világot irányító férfiak bölcsességében: „Mind, ami szép: hazugság.” Igen ám, csakhogy a velencei „majom” szerepjátéka, képhamisítása, manipulációs technikái végül mind egy magasabb rendű altruista célt szolgálnak: a háború mielőbbi befejezését. Összekuszálódnak a szép és a rút, az igaz és hamis szerepek funkciói.

Az értékek viszonylagossá és bonyolultabbá válásának függvényeként változik az elbeszélések modalitása is, az auktoriális szerző és az implicit elbeszélő hangja gyakorta összemosódik. „Ez a történet szó

szerint igaz. [...] A szereplőket mind ismertem” – állítja az egyik hang a felvezetésben. „...csak hogy elálcáztam őket. Miként maskarabálban...” – mondja a másik. Ami talán azt is jelzi, hogy a korai novellák Mikszáth nyomdokában haladó elbeszélője már nem törekszik valamely irodalmi hagyománynak megfelelni, „előnytelen” származását sem leplező, természetes „Bánffy-hangon” mesél: a történet mintegy önmagától megszólal. Ezeknek a kései novelláknak a szerzője továbbra is otthonosan mozog a világ bármely zugában, mindenütt hasonló emberi gyarlóságokba ütközik, s ami korábban az alkotás csodája volt, teremtettség, mindaz most szerepalakítások kulisszájaként jelenik meg. A világ egyik legszebb palotájában, a versailles-i udvarban a legelőkelőbb modor és viselet pusztá farsangi álcaként szolgál, az arisztokrácia ugyanolyan primitív módon gondolkodik, mint a hajbókoló lakájok serege, akik hamarosan a szabadság nevében rendeznek itt vérfürdőt. Egyetlen tiszta lelkű ember ismerszik fel az alakoskodás eme nagy forgatagában, az idegen, ráadásul a balek szerepkörében (*Haláltánc*). A klasszikus szépség emblémája, Heléna: kifejezéstelen arccal mindhalálig szenvedő és szerelemre vágyakozó „nőstény orosz-lán” (*Helena Spártában*). De még a harmónia és meditáció egyedül eszményi térideje, a természet is elveszti az emberi értékhierarchiától mentes, közömbös szépségét, éppenséggel az ember pusztá léte által. Maradéktalan szépséggel megrajzolt allegóriája ennek a gondolatnak *A koronás tízes*, melyben – végletesen leegyszerűsítve azt mondhatnám – az állatok úgy viselkednek, mintha emberek volnának. A táj emberen túli csodáját és harmóniáját szemlélő elbeszélő helyét ezúttal egy vadász, a világ legtehetségtelenebb, de alattomos vadásza foglalja el, és életében először célba talál. Kit pusztít el? A balekot. Mert a gyönyörű szarvastehén, „a gyönyörű nő” menti a saját bőrét meg imádkozott, félrekujtorgó „királyi bikáját”, s a puskacső elé csábítja, törbe csalja a tiszta érzésű „kamaszszarvast”.

Az álarc mögött rejtőző és szerepjátékokban megnyilatkozó emberi viselkedésformák ábrázolásával Bánffy egy olyan jelenséget érzékelt, amely a 20. század második felében került a szociálpszichológia érdek-

lódésének előterébe; tudniillik az az észrevétele, hogy a jelképesen felöltött álarc, a közönség előtt következetesen alakított szerep egy idő után a személyiség leválaszthatatlan attribútumává válik. Legjellemzőbb példája ennek a felismerésnek *A sátán*. Hangulatában emlékeztet a korai szecessziós mesenovellákra, de figyelemre méltó formai és jelentésbeli módosulásokkal. A beszédhelyzet, melyben a történet elhangzik, megtöbbszöröződik, és ennek szemantikai következményei lesznek. Csodálatos szicíliai környezetben meséli el egy francia abbé azt, amit mi az elsődleges történetmondó szavaiból ismerünk meg, s amit viszont egy kódexben olvasott a pap, a szöveg ily módon háromszoros áttételezés útján jut el az olvasóhoz. Tulajdonképpen a korábbi írásokban több alkalommal felmerült dogmatikus hit és tudományos világnézet közti feszültség feloldására szánt példázatként idézi meg a Sátán nevű középkori lovag esetét a hívő ember. A pokol fogalmának bibliai és materialista szembeállítását kerül terítékre: „...hiszem, hogy van, mert így tanítja az egyház, de azt is hiszem, hogy egyáltalán senki sincs benne.” Ha valakit megilletne a pokol minden kínja, az Sátán, a „kalandos vad lovag [...], kegyetlen, pénzsóvár és pazar”. Ami azt is jelenti, hogy mindig győztes, minden nőt, kéjt és élvezetet könnyedén megszerez magának, mert „gyönyörű szép ember”: hiszen ez a hatalom természete, tehát „bűneinek se szeri, se száma”. Sátánná lenni: szuverén döntés eredményeként vállalt név és szerep, ezért szép arcán a sátániság külső jegyei egyértelműen láthatóak. Mindaddig, míg újabb vállalkozásba nem kezd: meghódítani az angyali szépségű, gazdag, ájtatos és könyörületes Hermina hercegisasszonyt. Varázsló segítségével a jóság, a nemes indulatok maszkját ölti fel, és gonosz célja elérése végett következetesen alakítja is a becsületes, segítőkész, önfeláldozó lovag szerepét. Mígnem kételyei támadnak, mondhatni, meghasonlik két énje között, a gazemberséget valódi személyiségéhez illőbbnek érzi: „leszakította magáról az álarcot”. És mi marad a helyén? Fordítottja az Oscar Wilde-i alteregónak; a személyiség puszta külsődleges kellékéhez, a maszkhoz szerepként igazított becsületes viselkedés és életmód magát az identitást, az

emberi lényeket formálta át. A történet szerint az álarcnak többszörös funkciója van: mindenekelőtt eltakarja, leplezi a bűnös életet; másrészt a művészi alakítás igaz vagy hamis voltának dilemmáját veti fel („annyi művészettel hamisított magáról”). Harmadsorban egy elegáns novellai fordulattal, de az alapvető metafizikai dilemmára utalva, tulajdonképpen érvényteleníti is a példázat kegyességi dogmáját az elbeszélés valóságos idejére vonatkoztatva: „Ez a kis történet [...] oly fantasztikusan szép, hogy valótlannak látszik ...” – vonja le a konklúziót a mesélő pap. A szerző kommentárja: „Igaza volt az abbénak.”

Van egy írása Bánffynak, amely nem illeszkedik novelláinak egyik (akár a tárgyalt témakörökön kívül eső) csoportjába sem. Illetve, amennyiben elfogadjuk, hogy a szépség és a cselekvés, esztétikum és ethosz fogalmainak összekapcsolása tudatosan valósul (avagy éppenséggel nem valósítható) meg az életmű összhangra törő világképében, akkor maga a hiány jellemző a *Valahol* című elbeszélésre. (Ha még egyáltalán bármiféle formába, műfaji keretbe törhető a reális történelem és a fikcionált történet egyidejű felszámolása.) Egyetlen szépprózai műve ez, amely félreérthetetlenül a Trianon utáni erdélyi magyarság sorsához fűz reflexiókat, panaszkodástól és szenvedélytől mentes, viszont többfelé sújtó ironikus hangfekvésben. A világpolgár, aki – miként meggyőződöttünk róla – mindenütt otthonosan mozog, a beszédes, mert ürességet kifejező *Valahol*-ban azt veszi szemügyre, mit lát meg ezúttal az ő otthonából a másik, az angol világpolgár, egy konzul meg egy olajban utazó nagyvonalú üzletember. A konzul lát valamit, de keveset ért, az üzletember csak néz, de nem is lát, nem is ért semmit abból, aminek – a kelet-európai nagyvárosban bekövetkezett hatalomváltásnak – maguk is okozói. Ebből a városból eltűntek a színek, elveszett minden szépség, még a szobrok is megcsúfultak, a régi történelmi hősök fejét új történelmi hősök oda nem illő fejével cserélték ki. Minden sötét, kopott. A szalonnak kinevezett szobában ahány bútor-darab, annyiféle stílus. Kiváló modorú hölgyek és urak olyan szedett-vedett öltözetben fogadják a Rolls-Royce-szal érkező nyugati urakat, mintha farsangi maskarabált játszanának. Lám csak, egy újabb, monu-

mentális színjáték szereplői és kellékei vonulnak fel, ám ezúttal maga a történelem a rendező, s a szereplők nem cselekvő, hanem elszenvedő részesei a drámának, annak is, melyet cifra rongyokban, csűrűből rögtönzött teremben adnak elő lelkesedést mímelő emberek, „Mintha az egész csak tréfa volna”. „Sohasem láttam ilyen színházat” – állapítja meg tárgyilagosan az egyik angol. De mindketten felismerik: „A *Comedy of Errors* adják”. Az üzletember azt sem érti, miért adja át neki ingyen a híres magyar geológus professzor (akit kirúgtak a maga alapította intézetből) vagyonekat érő adatait. A grófnő világosítja fel: „Európa e kis darabocskája nem érdekelheti önöket. Csak az érdekli önöket, ahol nagy üzletet látnak. De a petróleum nagy üzlet. [...] Azért idejönnek.”

Tulajdonképpen ezzel az észrevétellel véget ér egy lehetséges nagy történet, melynek domináns elemeit a rövidebb elbeszélések alkotják, és kiüresedik a „szépség mint cselekvés” egykor valóságos csodákat ígérő jelentésköre.

JEGYZETEK

- ¹ Bánffy Miklós: *Emlékeimből. Huszonöt év*. Polis K., Kolozsvár, 2001. 102.
- ² Bánffy Miklós: *Összes novellái*. Polis K., Kolozsvár, 2004. 272. – A továbbiakban a novellákból vett idézetek esetében erre a kiadásra hivatkozom.
- ³ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh Levelesládája (1924–1944)*. Szerk. Marosi Ildikó. Kriterion K., Bukarest, 1979. 274.
- ⁴ *És hijjával találtattál*, II. 8-9.
A továbbiakban az idézeteket különböző időszakokban megjelent, de mindig ugyanazokból a kiadványokból emelem át: Bánffy Miklós: *Megszámláltattál...* Helikon K., Bp., 1982 (mint a Trilógia I. könyve); Gróf Bánffy Miklós: *...És hijjával találtattál...* 1. és 2. rész. Erdélyi Szépmíves Céh, 1937 (mint a Trilógia II. könyve); Gróf Bánffy Miklós: *Darabokra szaggattatol*. Erdélyi Szépmíves Céh, 1940 (mint a Trilógia III. könyve).
- ⁵ Trilógia II/2. 19.
- ⁶ Kuncz Aladár: Kisbán Miklós. In: Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion K., Buk., 1973. 189.
- ⁷ Örley István: Farkasok. Bánffy Miklós novellái. *Magyar Csillag*, 1942/10.
- ⁸ Szegedy-Maszák Mihály: Látványszerűség és bibliai példázat Bánffy Miklós írói műveiben. *Irodalomtörténet*, 1993/24.
- ⁹ Imre László: Bánffy Erdélyi története – fél század után. *Hitel*, 1994/6.

- ¹⁰ Szegedy-Maszák Mihály: i.m.
- ¹¹ Szini Gyula: A mese „alkonya”. *Nyugat*, 1908/1.
- ¹² Bánffy: i.m., 92.
- ¹³ Sören Kierkegaard: *A halálos betegség*. Göncöl K., 1993. 155.
- ¹⁴ Trilógia I. 71.
- ¹⁵ Trilógia I. 74-75.
- ¹⁶ Csak néhány példa: egyik szerelmi együttlétük során, a „környező erdőség ölén”, „az asszony meleg testével karjaiban” villan belé a gondolat: „Már a könyv címe is megjelent: 'A szépség mint cselekvés' – ez lesz...igen! [...] A megírandó mű körvonalai így alakultak itt ki szerves egésszé” (Trilógia I. 492.). Portofinóban vagy hatvan oldalt megírt abból a műből, melynek tervét...Adrienne-nel a karjában vázolta volt” (Trilógia I. 506.).
- ¹⁷ Trilógia I. 540.
- ¹⁸ Trilógia II/1. 251-252.
- ¹⁹ Trilógia II/1. 40-41.
- ²⁰ Trilógia II/2. 44.
- ²¹ Trilógia II/2. 149.
- ²² Trilógia III. 218.
- ²³ A korszak kultúrafelfogását már alapos antropológiai kutatások támasztották alá. „A 'poiesis' játékfunkció. A szellem játszóterén zajlik le, saját külön világban, melyet a szellem alkot magának..” V.ö.: J. Huizinga: *Homo ludens*. Szeged, 1990. 129.

BOKA LÁSZLÓ

irodalomtörténész, tudományos igazgató

(Országos Széchényi Könyvtár)

A FERDE TÜKRŰ EMLÉKEZŐ ÉS „A LEGNYUGTALANABB KÍSÉRLETEZŐ”

A címben megjelölt két jellemző, tehát egyfelől Bánffy irodalmi kísérletező habitusa, számos műfajt és műnemet sikerrel kipróbáló szerzői alkata, másfelől emlékezőprózájának szinkrón és diakrón kritikai éle, úgy vélem *kettős alapvonása* az életműnek, mely ugyanakkor szigorú egységet alkot. Bánffy Miklós írói-emlékirói mivolta és kritikai érzéke révén, társadalmáért, nemzetéért mindenkor felelős egyénként, műfaji kísérletező beállítottsága révén alkotó személyiségként kerül egymás mellé – szétválaszthatatlanul. Az alábbiakban éppen ezért, e vonzásban-taszításban elsődlegesen az életmű fogadtatására, annak bizonyos vakfoltjaira, azon belül is a szépíró Kisbán Miklós némiképp alárendelt szerepére, illetve hangsúlyosan az életmű csúcsának tekintett főműre, a gróf Bánffy Miklós néven jegyzett¹ trilógiára, tehát az *Erdélyi történet* című regényciklus értékelésére igyekszem kitérni.

Ahogy bár mely hipotetikus kánonhoz tartozó életművet, úgy a kánon(ok)on kívül rekedteket is mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, vagyis értékeit, értéktételezéseit tekintve is történetinek érdemes meghatározunk, amelyet nem lehet teljességében az ismert történelmi folyamatokon kívül szemlélni. Különösen fontos ez olyan művek esetében, melyek adott korszakok társadalmi szituációit, viszonyhálóit, történelmi-politikai mozgásait hivatottak többes irányból dokumentálni. Úgy vélem, Kis/Bán/ffy Miklós² életművének

fogadtatásában igen hangsúlyos az a hármasság, mely a szépíró Kisbánt a reneszánsz egyénhez, a társművészetek ihletett alkotójához kapcsolja, annak minden színével és gazdagságával, ugyanakkor elsődlegesen csak a közméltósági, politikai szerepet vállaló gróf árnyékában értelmezi mindezt, végül pedig az a tény, hogy erdélyi arisztokrataként is recepcióját tekintve Bánffy olyan skatulyákba kényszerül, mely alapvető hatástörténeti problémapontok újragondolását teszi szükségessé. Ilyen lehet az egyszerre tiszteletet parancsoló és mégis közvetlen nagyúr³ írói oeuvre-jében az emlékiratok és a dokumentumpróza kérdésköre, vagy maga a történeti és esztétikai értékek viszonya. Előbbi műfaji megszorításként már a szépírót és a diplomatát, illetve a sokoldalú arisztokrata gróf szerepköröit ötvözi, az utóbbi pedig a meglehetősen szűkmarkú hazai recepcióban és a nemzetközi fogadtatás látványosabban kibontakozó értéktételezéseiben aszinkron módon értékeli e viszony, tehát esztétikum és történeti érték „helyi” kuriozitásait.

Bánffy kétségtelenül az összmagyar művelődés páratlan értékű alakja, művésze, szervezője, képviselője, mindenese: nehéz időkben összetartó ereje, igazi példamutatója. Reálpolitikus (amikor kell, konzervatív reformpolitikus) s korszerűen realista írásművész! A „legnyugtalanabb kísérletező” szintagma Schöpfung Aladártól származik, aki a *Nyugat* 1932/2-es számában a *Fortéjos Deák Boldizsár* kapcsán találóan írja: „amint egy mesgyét kipróbált, siet egy másikra térni s ott kísérletezni tovább. Olyan, mint a türelmetlen rádiózó, aki, ha fogni tudta Bécset, nem marad vesztve meghallgatni a műsort, hanem azonnal tovább forgat és mindig új meg új állomást keres. Nem a műsor fontos neki, hanem az, hogy fogni tudja. Így játszik a formákkal és műfajokkal Kisbán Miklós.”⁴ A formákkal és műfajokkal ekkorra valóban sikeresen és elismerten játszó Kisbán úgy tűnt, egyenrangúvá nőtt a nagypolitikában is sikeres Bánffyval. Schöpfung így folytatja: „Élvezetből ír, és az élvezet neki a folytonos hangváltoztatás. Láttuk őt mint irodalomszervezőt és propagátort, emlékszünk egy ősvilági fantasztikus színepadi játékára, történelmi drámáira, rosszmájú satírára-

jára, mindenféle hangú és tárgyú novelláira, kísértük vissza a közel-múltba memoárjaiban, és mindig volt benne valami nyugtalanító, problematikus és egyenetlenségében is érdekes. Volt úgy, hogy el voltunk ragadtatva tőle, volt úgy, hogy ingerülten vitatkoztunk vele, de közömbösek nem tudtunk maradni vele szemben.”⁵ Közömbösek nem tudtak maradni vele szemben a mindennapi életben sem, s akkor sem, amikor éppen nem viselt közjogi funkciókat, már nem voltak rangos politikai szerepei, sőt úgy döntött, hazaköltözik Erdélybe. 1926-ban ott, szülőföldjén is sokan tartottak még tőle! Politikai oldalon éppúgy, mint művészeti ágon gyanakvás fogadta. „Miért jött vissza Erdélybe?” – kérdezték többen, amint Ligeti Ernő könyvének, a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életről szóló *Súly alatt a pálma* című kötetnek a passzusai is megerősítik mindezt: „Miért jött le? – kérdezte, így, pestiesen az úgymond jobboldali politikai közvélemény. – Mit akar? Szét akarja törni a Magyar Pártot, ő akar lenni a politikai vezér?”⁶ A kétely, mely szerint „Magyarország volt külügyminisztere a bonchidai kastélyában valóban csak alkotni akarna?”, bizonyos fokig érthető is volt. Korábban Bánffy ciklusokon át képviselő volt, négy évig Kolozs megye főispánja, s számos politikai funkcióval bíró főnemes, aki most hazatér, s felveszi a román állampolgárságot.⁷ Irodalomszervező és propagátor elsődlegesen, aki az Erdélyben szerveződő irodalmi életet függetleníteni akarja mindenféle klikkharcoktól, melyek Magyarországon s főként Pesten ez idő tájt zajlanak. Ezt a fajta, komoly viták árán kiharcolt pártatlanságot, annak remélt önrendelkezéseivel és közösségi szemléletével, megerősítő eszmei bázisként is használni kívánja a kisebbségi magyarság érdekében, miután annak immáron kényszerűen Bukarest felé kellett a mindennapi politikai ügyekben tekintenie.

Elsődlegesen mégsem közéleti szereplő ekkor, úgy vélem, mintsem tekintéllyel bíró, reneszánsz egyéniség, igazi polihisztor. S mint ilyen, egyeztető, egyensúlyt teremtő erő is, aki az *Erdélyi Helikon* főszerkesztőjeként annak a nagyon heterogén társaságnak lesz a vezetője, melyben reformkonzervatívok, népi demokraták és polgári radikálisok

egyaránt megtalálhatóak, Tamási Árontól Dsida Jenőn át Karácsony Benőig. Kétségtelen, hogy Kuncz Aladár zsenije mellett az ő tekintélye is szükséges ahhoz, hogy a különféle ízlésbeli és világnézeti csoportosulásokon felülemelkedve, a Helikon egységes, értékteremtő platformként jelentkezzen a korban. A nagyváradai születésű Osvát Kálmán (Osvát Ernő testvére) 1928-as *Erdélyi lexikon*ában nem véletlenül így összegzi Bánffy Miklós ekkori tevékenységét: „minden politikumtól távol, csak irodalmi és irodalompolitikai működésének él. Csatlakozott az Erdélyi Helikonhoz, részt vett annak szervezésében, maga is szerepel felolvasó ülésein és nevének vonzó ereje: irodalommal szemben eddig közömbös rétegeket is megmozgatott”. De még így is, ezek árnyékában is nyilvánvalóan meghúzódní kénytelen maga a szépíró Kisbán Miklós, hisz lássuk be, nem annyira az írónak, hanem inkább a szervező irodalmárnak a nimbusza ez. Az így értett társadalmi-politikai identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítójává vált a szűkebb, irodalmi recepció alakulástörténetének. Ezért is lehet róla szépíróként mindmáig, mint ’hátrányos helyzetű arisztokrata’ beszélni...⁸

Pedig Bánffy irodalmi sikerei már igen korán jelentősnek voltak mondhatók. Társadalmi szerepeivel, politikai pályafutásával párhuzamosan épült ki ugyanis remek irodalmi munkássága, megkülönböztetve mindvégig a szépírót a közéleti embertől: 1906-os *Naplegendájáról* maga Ady ír értékelő kritikát, s Ady nem a grófot, hanem az író Kisbán könyvét dicséri joggal és szeretettel.⁹ Ugyancsak ő értékeli az 1914-es, Singer és Wolfnernél kiadott *A haldokló oroszlán* című novelláskötetet, mely „kuriózus és jeles írás-esemény”.¹⁰ Évtizedekkel később, amikor Schöppflin a *Nyugatban* a sokműfajú sikeres szerzőt emlegeti, szintén a szépíró „nyugtalanító, problematikus és egyenlenségében is érdekes” vonásait hangsúlyozza. Erdélyben a *Helikon* 1943-ból való ünnepi száma is ezt igazolja, mely lapszám a születésnapját ünneplő Bánffynak kifejezetten a szépírói érdemeit próbálta végre hangsúlyosan előtérbe állítani. Az esetleges szépírói kanonizációs folyamat legerősebben ezekben az években, az 1940-es évek

elején látszott kibontakozni, amikor amellet, hogy a Révainál sorozatban jelentek meg művei, az újraolvasás esélyével új értelmezésekre, s némiképp új hangsúlyok keresésére is alkalom nyílt.¹¹ Persze Bánffy spontán módon, természetesen ötvözte az értelmiségi és a politikus szerepét: nem vált el számára a kettő, hanem egy és azonos maradt, ráadásul felszabadítóan, hisz nem vált görcsössé egyikben sem, ahogyan művészként is igazi kísérletezőnek mutatkozott, aki a művészetek egymást kölcsönösen magyarázó, megvilágító erejében hitt. Annak az elvnek megfelelően, melyet bizonyos Oskar Walzel *Wechselseitige Erhellung der Künste* néven tett Európa-szerte ismertté. Bánffy valóban sokoldalúan kísérletező művész, hiszen szépiíró, festő, grafikus, zenekarát, Bartók első színpadra állítója, a Szegedi Szabadtéri Játékok egyik ötletgazdája, s persze maga is színműíró, a korban a legjobbak közül való, akinek nem melleleg színpad- és jelmeztervei is máig híresek (az OSZK Színháztörténeti Tára őrzi javukat), s akinek grafikai munkássága is számottevő. (Tamási Áron *Ábeljének* első megrajzolt alakját is neki köszönhetjük.) Társadalomrajzaiban azonban kíméletlen kritikus, visszaemlékezései és olykor színpadi művei is egyaránt a kortársaknak szóló figyelmeztetések.¹² Saját korával, politikai és társadalmi osztályával szemben a leginkább kíméletlen, aki a mindenkori önkritika szükségességét hangsúlyozza, ferde tükröt tartva saját korának és társadalmának igazi világpolgárként, közéleti személyiségként, szépiíróként, illusztrátorként, direktorként és főszerkesztőként egyaránt.

Viszolyog az ideologikus, sematikus gondolkodásmódtól, s ez a jellembeli szilárdsága az alkotó egyént és a politikust is meghatározza. Egy református legitimista végső soron, aki messze nem Habsburg-rajongó, viszont mindvégig Habsburg-szimpatizáns; királypárti, aki megrendezi az utolsó királykoronázást 1916-ban, aztán ellenzi IV. Károly visszatérési kísérleteit. Ugyanígy szidalmazza a függetlenségpárti populizmust,¹³ s Kossuth helyett, sőt vele ellentétben Széchenyit s Deákot hozza fel követendő példának. Személyisége olyan emberről árulkodott, akinek típusjegyet találóan nevezte Szerb Antal

ismert irodalomtörténeti munkájában az egyhangúságtól iszonykodónak.¹⁴ Jelentős politikai és fontos közéleti pályájának bizonyos szakaszait – még Kuncz Aladár biztatására – először *Emlékeimből* címmel 1932-ben örökítette meg. (Később látott neki az átfogóbb, ám töredékes maradt műnek, mely csak halála után mintegy fél évszázaddal jelenhetett meg először...)

Mégis a kor ereje, parancsa átüt olykor Bánffynál is! Az Erdélyi Művészeti Hetek keretében, 1942-ben, amikor magyarországi írók olvasnak fel „a kultuszkormányzat jóakaró gondoskodása folytán” Kolozsváron, tehát a 1942. június 6-án rendezett irodalmi est köszöntőjében, bevezetőjében Bánffynak is meg kell adnia a császárnak, ami a császáré. Az írókon túl meg kell emlékeznie Gömbös Gyuláról, s a tőle származó „lelki kapcsolatról” is, mely tapasztalhatóvá vált a magyar honvédség észak-erdélyi bevonulásakor.¹⁵ Bánffy értelemszerűen párhuzamba állítja e fellépést a majdnem tizenöt évvel korábbi, fordított, tehát budapesti szerepléssel, amikor 1928. október 24.-én az akkor még „zsenge palánta” Erdélyi Helikon írói kollektíve szerepeltek a Zeneakadémia nagytermében. De mást is mond, s megerősít ugyanitt: „a magyar szellemnek csakis egyetlen hazája van” – hangsúlyozza, mely akár korabeli politikai passzusnak is tűnhetne, ha nem tudnánk, hogy a szellem egységének bizonyosságáról s az „oszthatatlan egység”-ről beszélő Bánffy jóval korábban, például Babitsnak írt válasz-leveleiben a húszas években is, mindvégig és következetesen ezeket hangsúlyozta. Ahogyan Ravasz László 1928-as, híres skizmatizát kiváltó írását¹⁶ követően Bánffy jórészt nem látta értelmét védekezni a szerinte alaptalan vádakkal szemben, ellenben Kós Károllyal egyetértésben őt magát, tehát Ravaszt kérte fel a Helikon pesti bemutató rendezvényén az ünnepi köszöntőbeszéd megtartására – alig fél évvel az említett polémia kibontakozását követően! Bánffy mindemellett Erdélyben a megmaradás zálogának – akárcsak Makkai Sándor vagy Kuncz Aladár –, mindvégig az elitté válást tartotta. „Akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak maradni” – írja válaszlevelében egyetértően Babitsnak, megismételve annak saját

passzusait, „és erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették!”. S lám, e meggyőződésének erejével ő marad, még 1944 után is, amikor Kuncz már rég nincs az élők sorában, a korabeli helikoni társak közül többen tragikusan vesznek el fronton és lágerben egyaránt, Makkai és Áprily pedig már rég Budapesten élnek!

1944-ben az Erdélyi Helikon utolsó, szeptemberi számában Bánffy saját tervezett emlékirataira hívta fel a figyelmet, mely azonban – mint említettem – sohasem láthatott napvilágot. Torzóban maradt része (*Huszonöt év* címmel) csupán 1993-ban kerülhetett a nagyközönség elé.¹⁷ Ekkorra, a Karácsonyi Könyvvásárra jelenhetett meg csak ismét teljes terjedelmében az *Erdélyi történet* című regényciklusa is. Az alábbiakban főként ennek fogadtatására, körülményeire, értékszerkezetére igyekszem elsődlegesen kitérni.

Amikor 1934-ben megjelenik a Bánffy főművének tartott regényhármas első része (még két kötetben), Babits éppen *Az európai irodalom történetét* írja. És még ugyanebben az évben megjelenik az Erdélyi Szépmíves Céh pályázatára beküldött Szerb Antal *Magyar irodalom-története* is. Nem véletlenül említem e két szerzőt Bánffy Miklós mellett: akárcsak Babits és a fiatal Szerb Antal, Bánffy is európai kitekin-téssel, bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, rendkívül összetett kifejezést adta kora disszonáns világállapotának! A tágabb kitekintés érdekében említem: József Attila *Eszmélete* mellett regény-irodalmunkban olyan művek látnak ebben az évben napvilágot, mint a helikoni társ Tamási Áron *Ábel*-trilógiájának utolsó darabja,¹⁸ Márai Sándor *Egy polgár vallomásai*, illetve Szentkuthy Miklós *Prae*-je. Csupa különböző, szinte összemérhetetlen alkotás. Túl azon, hogy ebben a tekintetben a korabeli kritikák közt sem volt egyszerű kima-gasló elismerést kivívni, a későbbi fogadtatástörténet az első ismerte-téseket is, melyek a regény irodalmi értékeit vették számba, igyekezett jórészt árnyalni. Hallgatólagosan is erős maradt a korban ugyanakkor az az érv, hogy: „Az írás polgári mesterség, a középosztály mono-póliuma”¹⁹ A *Történet* második része olyan kiemelkedő művek kör-nyezetében jelenik meg 1937-ben, mint Németh László *Bűn*, Szerb

Antal *Utas és holdvilág*, Babits *Hatholdas rózsakert* című művei, s a kor politikai zűrzavarában ez (s főként az 1940-ben megjelenő harmadik kötet) talán még kevésbé számíthat kiemelkedő fogadtatásra. Az igazsághoz tartozik persze az is, hogy Babits vagy Szerb Antal közül elsődlegesen szépírónak, egyenrangú szépírói tehetségnek egyik sem látta Bánffy, ahogyan Németh László is teljességében hallgatott a Trilógiáról és annak szerzőjéről...

Babits tévesnek mondta azt, ha valaki „az irodalom jelenségeit (csupán) a kor eseményeiből magyarázza”.²⁰ A művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől azonban *Az európai irodalom történetének* megírását követően maga Babits is eltávolodni kényszerült. A művészi értékelésnek a történeti változékonyságaira figyelve, a különböző kanonikus diskurzusok vitájában mindazonáltal nem csupán az értelmezői/kritikusi attitűdök eltérő rangsoraira, listáira, preferenciáira, mintsem inkább az alapjaiban különböző irodalomfelfogásokra célszerű figyelni. Mindezek mellett is sajnálatosan valósnak tűnhettek volna már ekkor is Hegedűs Géza évtizedekkel későbbi sorai, miszerint „elbagatellizálva, fél mondatok erejéig úgy mondtak jókat felőle, hogy odaszorult a szürke sokadrangúak közé.”²¹ A szürke sokadrangúság teljességében tarthatatlan tétele nem csupán igaztalan, de véleményem szerint a pártatlan kívülállásnak az egyik szinonimája is. Bánffy a jobb- és baloldaliságot egyaránt kerülte: munkásságának értékelése az évtizedek során talán ezért is, vajmi keveset változott... Mindezeket túl talán megkockáztatható: Bánffy tragikusan rosszkor volt rossz helyen. Akár a kontextualista irodalomfelfogásnak az ő esetében hátrányos szólaima, akár a korszakonkénti fogadtatás motivációtölteire tekintünk, tagadhatatlan, hogy sorsának, politikai szerepköreinek, nemesi származásának, sőt erélyiségének szólamai is életműve értelmezését és későbbi fogadtatását, értékelését is meghatározták. Sosem válhatott divatossá vagy a 20. század ideológiai vonulataiban „korszerűvé”. Mindig egy elismert, de eltűnőben lévő hagyományszegmenshez volt csak hozzácsorolható, s amikor bekerülhetett volna valamely aktuális értékelvbe, irodalom-

politikailag is egy központi eszmeiség favorizálta kánonszegmensbe, annak az időközben megkérdőjeleződött legitimációja következtében már megindult a perem felé mozdulása, s így lett részben vagy teljességében egy régi paradigma képviselte értékkör megbélyegzettje. (Eleinte mint nem kellően haladó, másszor mint elátkozott, megtagadandó, s ez végigkísérte szépírói élete és rangja különböző szakaszait.) A kezdeti, kedves „amatőr-író” később igazi stigmává lett, hiszen Illés Endre révén ez kizárólag dilettáns-íróként interpretálódott és hagyományozódott tovább, tévesen.²² De nem csupán az 1945-utáni időkben „hallgatták őt agyon”!²³ A Nap Kiadó magyar írók recepciótörténetét is taglaló sorozata Sas Péter szerkesztésében 2008-ban részletesen taglalja,²⁴ hogy Erdélyben 1957-ben Nagy István és Marosi Péter, 1969-ben Kós Károly és Szöcs István, majd pár évvel később, a centenárium kapcsán Bányai László, Tamás Gáspár Miklós (1973), ehhez kapcsolódva Csehi Gyula (1974), majd később Kötő József (1976), Dávid Gyula (1982), Fábíán Ernő (1982) is írtak Bánffyról. Hogy ez sok-e vagy kevés? Főként magyarországi viszonylatban nem mennyiségi kérdésnek ítélem. Itt Illés Endre említett értékelése 1965-től (s majd még háromszor, egyéb kiadásokban) datálható elsődlegesen, de Gaál Gábor régebbi Bánffy-kritikáit is újra kiadták, s Örley Istvánét hasonlóan, 1988-ban nyomtatták ki újra.

Nyilván a húszas évek külügyminisztereként 1945 után Bánffy sem Erdélyben, sem Magyarországon túl sok jóra nem számíthatott, de arisztokrataként már korábban is hátrányos helyzetű írónak mondható. Örley István említett írásában²⁵ rossz – mert egyszerre előnyös és hátrányos! – ajánlólevélnek mondta a társadalmi rangot, a *Farkasok* című novelláskötet kapcsán. Márkus Béla egyik tanulmánya helyesen emeli ki ezzel kapcsolatosan, hogy mindez 1942-ben íratott le, „semmi köze sincs tehát a szocializmusnak nevezett pártidiktatúra idejének osztályharcos elszántságához, arisztokráciaellenességéhez. Inkább azt a felfogást tükrözi, amelynek már a húszas évek elején egy bizonyos Kun Andor bonmot-ja így adott hangot: »Miért tartják Bánffy Miklós gróft az írók kitűnő politikusnak és a politikusok kitűnő

írónak?»²⁶ Az idézett tanulmány helyesen és okkal említi meg az elmés élc mellett Karinthy Frigyes könyvét is, hiszen az *Így írtok ti* lapjain valóban feltűnt Kisbán Miklós Attila-drámájáról, *A nagyúrról* szerzett paródia is. Valószínűleg nem tévedünk akkor, ha feltételezzük, hogy Ady kezdeti, jó szándékú sorai²⁷ is erősíthették az utókor hűvös vagy olykor tétlen későbbi alapállásait. Talán ezek alapján, még a széles látókörű Szerb Antal is e reneszánsz egyéniségnek, a művész artisztikus világának egyik oldalágát fedezte csupán fel Bánffy írásművészetében²⁸, s kifejezetten önéletrajzi regényként értékelte az *Erdélyi történetet*. A társadalmi rang hátrányos ajánlólevélnek számító sötét évtizedeit megelőzően azonban többen diszkreditálták is Bánffyt, mint olyasvalakit, aki 1940 előtt a megváltozott viszonyok között, román államkeretek között is mert s tudott gondolkodni, cselekedni. Egy korábbi írásomban úgy fogalmaztam: akárcsak Huxley, akinek *Szép Új Világából* Bánffy gyakorta idézett, ő is rendszerint meg nem értettséggel küzdött saját kora szellemi sötétségei közt.²⁹ Ugyanilyen tragikus gyakorlatilag az is, ahogyan Bánffy nem fért bele abba az idézőjeles gyűjtőfogalomba sem, amit a kisebbségi író státusa a későbbi, 1960 utáni budapesti irodalomtörténeti koncepciókban, kényszerűen külön-utas nemzetiségi irodalomtörténetekben jelölt ki más, nálánál szerencsésebbeknek.

Kétségtelen e ponton az, hogy mind a korabeli, mind a kortárs kritika alapvetését meghatározta (s a mai napig is meghatározza) Bánffy származása,³⁰ osztályszempontú, szociális, földrajzi, illetve kulturális háttere. Közéleti szereplésének exponenciája persze aligha lehet kérdéses: 1906 és 1910 között Kolozs vármegye főispánja, 1912-től 1918-ig a Nemzeti Színház és az Állami Operaház intendánsa, 1921–1922-ben Bethlen István kormányának külügyminisztere, s funkciói hosszasan sorolhatók. Amellett, hogy ő az irodalom, a színház és az opera érzékeny tehetségű napszámosa, a művelt gróf egyik nap még pisztolypárbajt vív, végigszágul fél Erdélyen korabeli automobilján, miközben az úri világrend erkölcsi értékeit szapulja, s ugyanakkor óvja annak értékeit, műveltségét, történetiségét. Ő az, aki az utolsó

királykoronázási menetbe Budapesten beállítja sokak megrökönyödésére a világháborús hadisebesült bakákat, később megszavaztatja még az elhunytakat is, hogy Sopron és környéke ne szakadhasson el az országtól, s évtizedekkel később neki, az ő tárgyalásainak köszönhetjük Kolozsvár belvárosának megmenekülését is 1944-őszén, amikor a szovjetek bevonulnak. Az így értett, ebből is származtatott társadalmi nimbusz abszurd módon deformálója volt az irodalmi recepció alakultörténetének, hisz még abban az esetben is, mikor a legnagyobb elismeréssel igyekezett szólni az írói teljesítményről, a kánonkommentárként funkcionáló irodalomkritika e sajátosságokat, hangsúlyos referenciákat nem vethette el, s csak a korábbi elvárásoknak megfelelő mértékben tudta vagy kívánta meghatározni, mely különösen is hangsúlyosan jelentkezik az *Erdélyi történet* esetében.

A Bánffy-képet és annak összetettségét árnyaló olyan tényezőkről mindezek ellenére is érdemes lenne alkalomadtán szólni, melyet kevesen vizsgáltak még: például Bánffy politikusi tevékenységét a román királyi diktatúra idején a totalitárius román párt (a Nemzeti Újjászületési Front) magyar tagozatának elnökeként. Mint Tamás Gáspár Miklós több helyen, ha nem is feltétlen dicsőően írja, szintén kevésbé közzismert, hogy Bánffy rögtön a második világháború után antifasiszta partizánnovellákat is közölt a kommunista irodalmi sajtóban. Hol másutt? – kérdezhetnénk. Ez utóbbi tétel amúgy is alig egy esztendőre vonatkozik.³¹ Bánffy nehéz helyzetét, olykor anyagi kétésségesését és emberi-írói megalázásának kálváriáit, annak fájdalmas lépéseit jól érzékelteti viszont az 1947 januárjában keltezett, Gaál Gábornak, az *Utunk* főszerkesztőjének írt levele, melyet a Polis Kiadó 2012-es kötete is közöl.³² E kordokumentum az *Utunkkal*, tehát a Román Írószövetség újonnan (1946 júniusában) indult magyar nyelvű lapjával való igen rövid kapcsolatának a záró mozzanatát is jelenti. Bánffy a megváltozott politikai helyzetben alig egy fél évig próbálkozhat, s akkor sem kerülhet be a lapba novellája, így végül megalázva kell búcsút vennie utolsó, vélt publikációs lehetőségétől. Részt vehet ugyanakkor e rövidke időszak alatt szórakoztató karco-

latokkal az *Utunk Beszéljünk semmit* című történelmi anekdotasorozatában már az első számtól (1946. június 22.), s a lap 1946. július 6. számában ő is válaszol arra az írói ankétára, melynek gyűjtőcíme: *Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?* Itt – nem korábbi rangját eltagadva, mintsem írói mivoltát hangsúlyozva – ismét Kisbán Miklós néven ír, méghozzá annak a kritikai jegynek, a minőség igényének tükrében, melyet a legnehezebb időkben is vállalt! (Érdeemes lehet e ponton felidézni, hogy ugyanitt a nálánál negyven évvel fiatalabb, idén centenáriumát ünneplő Jékely Zoltán tömör válaszában már azt is érzékeltette, hogy miért lesz túl szűk és marad gyakorta provinciális a regionális irodalom ekkorra: Jékely szerint „gyanús foltok” ütnek ki az erdélyi irodalom testén, ahol egyesek „a libaúszató-patak sodrát összetévesztik a Duna vagy a Tenger áramával. A tájszólásos irodalom csekély kivétellel, folklorisztikus különösségé merevedik.”...) Bánffy az irodalomban is Kosztolányival vallotta a valós, szükség szerint kíméletlen kritikai igény elsődlegességét, mely mindenkoron rangot ad, s nem züllesztí felületes dicséreteivel dédelgető infantilizálássá a műfajt. Mindezt saját alkotásaira vonatkozóan éppúgy fontosnak mondta és elvárta, mint arra a közösségi irodalomra, melyben a mondandó vagy a társadalmi/politikai gondok valóban nem egy ízben az esztétikai megformáltság fölé emelkedtek. 1946 után persze mindhiába. A publikálás esélye, engedélye 1946 végétől személye esetén már a történelmi anekdotákra sem terjedhet ki.

A fogadtatás hangsúlyaihoz visszatérve: a kísérletező művész rövidprózáját, epikus műveit főként az azokban gyakran használt kettős kompozíció, illetve balladás erejük kapcsán dicsérte leginkább a korabeli kritika. Kovács László joggal, a későbbi sötét tónusú erdélyi történelmi novellisztika előfutárának is nevezte Bánffy ezen írásait. Örley Móriczot, egészen pontosan a *Barbárok*at említi a *Farkasok* című (kétségtelenül a legjobb) Bánffy-novella kapcsán, mára azonban Jókai, netán Kemény Zsigmond, s olykor Jósika Miklós neve is szóba kerülhet, olyan stíluseszményként, amely bizonyos fokig vezette

Bánffy tollát.³³ Kései novellái, rövid történetei már-már a mikszáthi adomázó, anekdotára épülő narrációhoz is visszanyúlnak, leginkább keretes történetekként, melyekben személyes emlékek elevenednek fel. Bánffy rövidprózáján túl színpadi szerzői erősségeit tekintve a plasztikus ábrázolásmódot, illetve jellemépítő érzékenységet emelte ki a kortárs kritika, s a helikoni társak közül (némiképp túlzóan) Tamási Áron, főművét, a trilógiát illetően pedig leginkább Bánffy sajátos „erdélyi író”-ként történő elfogadtatására való törekvés is hangsúlyosan megfigyelhető egy időben. „Ember, talaj és hangulat – Bánffy mindháromban Erdélyt láttatja. Ebben tér el valamennyi nagy prózaíróunktól, akikkel összemérhető, s ebben az erdélyiségben csak Kemény Zsigmond mögött marad el – hatalom és erő tekintetében” – írta Molter Károly, aki különben Móríczt *Tündérkertjéhez* is mérte a regényhármast.³⁴

A háromrészes *Erdélyi történet*, eredetileg öt kötetben jelent meg. Elkészülése, megjelenése maga is közel egy teljes évtizedet fogott át.³⁵ Hatalmas vállalkozás minden szempontból, kiemelten is epikai anyagának gazdagsága tekintetében. Ennyiben feltétlenül egyetérthetünk Pomogáts Béla pár évvel ezelőtti értékelésével, a mű azonban nem csupán „az erdélyi magyar irodalom első korszakának legnagyobb szabású elbeszélő vállalkozása”³⁶ – annál jóval több! Irodalomtörténeti helyét az összmagyar irodalomban Nemeskürty István joggal Babits *Halálfiái*, illetve Kassák *Egy ember élete* című nagyregényei mellett jelölte ki,³⁷ történelmi tablóképeinek, ötvözött problémafelvetésének, nyelvezetének és természetesen terjedelmének köszönhetően is nemzetközi léptékben Galsworthy *Forsythe Sagájával*, Balzac *Emberi színjátékával*, vagy Tolsztoj *Háború és békéjével* hasonlította össze a korabeli kritika. Mára a különböző irodalmi értékrendek között is tagadhatatlannak tűnik a mű időszerűsége, akár egy letűnt korszak kuriózum-számba menően hiteles, tablószerű megörökítése, akár az epikai remeklés, akár a memoáriróadalom felől közelítünk, s nem utolsósorban figyelemre méltó mű a magyarság kritikus önképe szempontjából is! Szerzője a Ferenc József-i birodalom magyar arisztokráciájá-

nak korrajzát, életvitelét írja meg, számot adva a társadalmi piramis képzeletbeli csúcsán elhelyezkedő réteg életmódján túl annak politikai kultúrájáról, szokásairól, ízléséről, háttérként pedig az összeomlás felé sodródó történelmi Magyarország utolsó éveiről. A regénytörténet egy teljes évtizedet ível át, az 1904 és 1914 közötti utolsó, visszfényes béke éveket, melyek válságos időknek előfutárai, s már kézzelfoghatóan jelzik a hanyatlás menetét. A Monarchia és vele a történelmi Magyarország ebben az évtizedben indult el a felbomlás felé, a hagyományos politikai vezető réteg, az arisztokrácia ekkor jut a történelmi szerepvesztés végső állomásához. Bánffy mindvégig elemez, végiggondol s gondolkodtat, megoldásaiban, ha kell, ironizál is, de mindezekelőtt e nagyszabású műben ferde tükröt tart a vezető politikai réteg, saját társadalmi osztálya elé. Akkor is, amikor érzelmileg nem kevés nosztalgiával emlékezik annak korábbi szerepére. Sajnálkozik végső soron annak hamis eszményein, de tragikusnak és megbocsáthatatlannak gondolja szerepvesztését. A kötetekben a teljes összeomlás felé sodródó ország század eleji tablója elevenedik meg: az évtizedek óta kormányzó Szabadelvű Párt széthullásával, a balkáni háborúval, a szarajevói merénylettel, a kirobbanó világháború képeivel.

Bánffy epikus visszatekintése keserű számvetés:³⁸ aligha érthetünk ezért egyet Tamás Gáspár Miklós 1973-as megállapításai közül azzal, hogy „a klasszikus nemesi szemlélet sztereotípiái mindenütt visszatérnek” a regényben, vagy azzal, hogy Bánffy, akinek szándékában „egy erdélyi *Háború és béke* élhetett [...] képtelen ellenállni annak a kísértésnek, hogy a közelmúlt politikai eseményeit ne kicsinyes pártérdek, egy »baloldali« tisztaizmus rossz tendenciája szerint írja le.”³⁹ Bánffy ugyanis már a megjelenést követően is többször emlékeztetett a veszélyre, miszerint a szellemi elit nem veszi tudomásul, hogy visszajutott a háború előtti mocsárba, a vezető politikusokat pedig ugyanazok a tusakodások foglalják le, mint a századelőn. Legfontosabbnak éppen ezért azt gondolja, hogy e történetből a megjelenés korában nem látszott tanulni szinte semmit az akkori vezető politikai réteg, holott ő mindezt a hangsúlyos figyelmeztetés szándékával is

írta. „Azt hittem – kezdi kései vallomását –, hogy ha nem is sokan, de a szellemi élet elitje észreveszi, hogy a trianoni Magyarország, mit sem okulva a tragikus múlton, visszajutott ismét ugyanoda, abba a szellemi mocsárba, amiben a világháború előtt élt. Azt hittem, hogy meglátja valaki, hogy a Trianon utáni politika mozgalmi: a mindent vissza és a Nem, nem soha, valamint a legitimista és szabad királyválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiáltásait, ugyanúgy elkendőzik a magyar közvélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják el a politikusok figyelmét – egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös viaskodása –, a polgári társadalom pedig ugyanazt a könnyelmű farsangot járja, amit 1914 előtt járt.”⁴⁰

A nagyszabású mű epikus anyaga három különböző, egymással értelemszerűen átfedésben lévő szintben elemezhető, illetve összegezhető. Ezeknek a szinteknek a vélt vagy valós hangsúlyai világítják meg a recepció diakrón fázisait, ugyanakkor az író hangsúlyos kritikai szemléletét is. Az első (látszatra alapszint) egy szerelem, s részben egy barátság története. Abády Bálint, a regény önarcképszerűen megfestett központi hőse, ifjúságának érzelmi kalandozásait követően beleszeret gyermekkori ideáljába, aki azonban időközben már egy tébolyodott felesége lett. Az akadályok, a korszak történelmi, társadalmi és természetesen egyéni gátjai végső soron csak érlelik a főhős jellemét, aki e komoly jellempróba elé állító bonyolult emberi kapcsolatnak s egyéb problémáknak következtében válik felnőtt személyiséggé, s aki a mostoha körülmények közepette is képes kitartani a maga választotta eszmények mellett. A korabeli kritikák és az azóta megjelent csekély számú elemzések is egyetértenek abban, hogy Abády „jellembeli szuverenitásának ellenképét” – ahogyan Pomogáts írja⁴¹ – az unokatestvér és jó barát Gyerőffy László szomorú sorsa mutatja, s egyúttal ellenpontozza is. Elzüllésének realista színezetű rajza amolyan ’oroszos’ prózapoétikai hagyományokat követ. Az elbeszélő irodalom korabeli realista ábrázolásmódjának legjobb mintáit ötvözve, a szerelmi szálhoz képest ez az írói megoldás egyértelműen értékesebb,

esztétikailag kidolgozottabb és hitelesebb változatot jelent.⁴² Bánffy narratív technikája, például a belső nézőpont alkalmazása, figyelemre méltó és többnyire sikeres, még akkor is, ha a trilógia nyelve eleve nem egységes, Bánffy ugyanis több nyelvi regisztert mozgat a műben egymás mellett. Ez utóbbi miatt is Szegedy-Maszák Mihály a trilógia sajátos, kettős viszonyulásait (pl. bizalom, bizalmatlanság) emeli elsődlegesen ki a nyelvezettel szemben.⁴³

Az *Erdélyi történet* mint politikai dokumentumregény is alapos érdeklődésre tartott, és tarthat mai napig is számot, s e második szintje az epikus anyagnak azért sem elhanyagolható, mert akár a manapság is élénk külföldi recepció felől, akár a dokumentumpróza műfaji reneszánsza irányából tekintünk rá, egy letűnt korszak hiteles történeteit láthatjuk a valóban amolyan *Forsythe Sagaként* kezelt kelet-közép-európai trilógia hátterében. Akkor is, ha a cselekménynek ez a szála nem mindig szövődik tökéletesen a regénytörténetbe, s nemegyszer ismeretterjesztő, illetve publicisztikai betéteknek érezhetjük a személyes történetet tagoló közéleti jeleneteket, s még inkább a politikai eszmefuttatásokat. Az epikus anyag harmadik, s talán legfontosabb szintje szorosan az előbbihez kötődik: a hazai arisztokrácia életmódját felidéző állóképek sora adja erejét: nagy családi ebédek, kaszinói összejövetelök és táncmulatságok, pesti lóversenyek, felvidéki és erdélyi vadászatok hiteles, élményszerű rajzai. E téren még Illés Endre is a regénytrilógia „pótolhatatlan betéteiről”, „egy új, megsokszorozott, huszadik századi, az eredetinelél színesebb és dúsabb Apor Péter-freskóról” beszélt. A freskószerű körképek, (a vadászatoktól a politikai vitákig) azonban olyan életvitel-leírások, amelyek voltaképpen adalékokként szolgálnak Abády Bálint és Milóth Adrienne konfliktusos szerelmi történetéhez. Adalékokként, de nem háttérként. Ez utóbbi ugyanis mintha fordítottnan működne a regényben. Nem a szerelmi szálnak ad háttérrel a korrajz, hanem a látszatra elsődleges cselekményszint emeli ki statisztaszerepéből s teszi végképp hangsúlyossá a történelmi freskót, egyúttal elgondolkodtató társadalomkritikára adva lehetőséget: a regény végén a főhős elbukik, illúziótlanul,

tetteinek hiábavalóságát felismerve, világától búcsúzva indul abba a háborúba, amely Trianonhoz vezet...

Ha Kisbán Miklós 1934 előtt leginkább kísérletező művésznek tekinthető tehát,⁴⁴ akkor az emlékiró és összegző gróf Bánffy Miklós, az ekkortól publikált nagyregényében leginkább a század diagnosztikaként mutatkozik meg. Olyannak ráadásul, aki – Marosi Péter szavaiival – „szereti súlyos betegét, mindent megtesz megmentéséért, de körképe kegyetlenül őszinte.”⁴⁵ Erdélyben már 1940 előtt is (a baloldali Gaál Gábortól a transzszilvanista, liberális Ligeti Ernőig) a kritika nagyjából ugyanazt az alapkérdést feszegette a trilógiával kapcsolatban: vajon mennyiben tekinthető a regény egyetlen társadalmi osztály kritikájának? Gaál Gábor nem csupán tévesen elvárta, egyenesen számon is kérte a kész művön az arisztokrácia világának még ennél is egyértelműbb, hangsúlyosabb elutasítását.⁴⁶ Őnála „vonalasabban” az ötvenes évek megbélyegző, negativista vitáiban csak Nagy István érvelt, mondván, „osztályának hullaszagát” Bánffy nem mindenütt érzékeltette kellő alapossággal!⁴⁷ E nyíltan ideológiai, már-már tragikomikus elvárás, illetve terméketlen írói ábrázolás egyoldalúsága helyett Bánffy mindvégig árnyalt és következetes alkotó maradt: „az általa felidézett epikai világ bensőséges ismerője és kívülrőlálló kritikus”.⁴⁸ E kettősség az, mely a regényfolyam termékenységét, epikus feszültség szintjeit biztosítani tudja, s őrzi „a nosztalgia és az ironia kettős fénytörése”⁴⁹ által is hitelességét, végső soron aktualitását, mai értékét, újraolvashatóságát!

1989-et követően Szegedy-Maszák Mihály „a magyarság önismérete szempontjából” is kiemelkedően jelentős műnek nevezte a regényhármast.⁵⁰ A 20. század végén, – mint írta – „amikor az egyesítés és a szétszakadás erői ismét harcban állnak Európában”, különösen időszerűnek tűnhetett Bánffy főműve, mely „e fájdalmas folyamat előtörténetének egyik legfontosabb szakaszát” összetett módon volt képes megjeleníteni. A monumentális alkotás ezért körkép, történelmi-társadalmi tabló, életműbeli kulcsregény egyszerre. Ahogyan az alcímekben idézett bibliai jóslat,⁵¹ szerzője is mindig megelőzte

szemléletével a korát, a boldog békeidőket olyan időszaknak mutatva, amely előre jelezte, és pazarló gazdagságában magában hordozta az elkerülhetetlen bukást. A regény freskói végső sorban ezért alkotnak komplex hanyatlástörténetet, melyben „nem csupán egyetlen társadalmi osztály (a mágánások), hanem általában az egész történelmi Magyarország találhatik könnyűnek”.⁵²

*

Bánffy életművének legjobb darabjai itt-ott bűvópatakként tűntek fel az 1957–1989 közötti évtizedek irodalompolitikája és ennek megfelelő könyvtermései közt, még akkor is, ha a marxista irodalomértés jó-szerével csak rögeszméjét, az arisztokrácia világa feletti ítélkezési momentumokat akarta kiolvasni a műből, s alig-alig tett említést a *Történet* páratlan művelődéstörténeti anyagáról. E regényhármason túl, mű és szerzője általában szerepelt ugyan olyan kiadványokban is, mint a *Magyar drámaírók* sorozat 20. századi kötete, illetve az Illés Endre szerkesztette *Magyar elbeszélések* sorozatban, megtalálható volt neve a Keresztury Dezső szerkesztette *A magyar irodalom képeskönyve* című 1981-es kötetben is, de a nagyobb jelentőségű irodalomtörténeti összefoglalás az életműről mindmáig hiányzik. Az is elgondolkodtató az utóbbi évek nodikus, legalább évfordulókhoz köthető kánoni elmozdulásaihoz képest, hogy az oktatási segédletnek is remélt, kifejezetten diákok számára készült *Atlasz*-sorozat *Magyar irodalom* című kötetében Bánffyt semmilyen téren nem említették, holott kitűzött céljának megfelelően e könyvecske nem kevesebb, mint 660 író-típusát kíván egy-egy kötetben bemutatni – a mondavilágtól a posztmodern szerzőkig! – a felnövő generációk számára.⁵³

E mostani évforduló kapcsán talán jó eséllyel bízhatunk abban, hogy a méltatlan vég és a viszonylagos elfeledettség nem terheli majd örökké ezt a ragyogó és termékeny, de még mindig nem kellően ismert életutat. Még akkor sem, ha mindez egyfajta permanens hanyatlástörténetnek is tekinthető – Bánffy személyes életútja, a magyarság s talán Európa szempontjából is. Ha azonban vannak kimagasló szírtjei

és példaértékű européer magatartásai e korszaknak, abban Kis/Bán/ffy írásművészete és emberi nagysága minden bizonnyal egyaránt fontos szerepet játszik. Schöpflin Aladár idézett cikkének záró sora („Irodalmi csemege Kisbán Miklós könyve”) ezért a teljes életműre bátran kiterjeszthető! Irodalmi csemege, hiszen határozottan „azok közül a luxuscikkek közül való, amelyekre egy sokszínűségre törekvő irodalomnak szüksége van.”⁵⁴

JEGYZETEK

- ¹ „Bánffy ezt a regényt úgy írta, mint egy gróf. Nem úgy, mint egy író, aki történetesen grófnak született. (Aminthogy ilyen nincs is.) Ezt fejezi ki talán, hogy míg minden előző művét Kisbán Miklós névvel szignálta, ennek a könyvének a címlapjára kiírja nemcsak igazi nevét, hanem grófi rangját is.” Vö. Szerb Antal: Megszámláltattál. Bánffy Miklós regénye. *Nyugat*, 1935. 5. szám. illetve Lásd még: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00592/18643.htm>
- ² A Kis/Bán/ffy szellemes tagolást köztudottan Marosi Ildikó használta remek könyvében elsőként, nemkülönben találó könyve alcíme: Bonchidai Prospero (Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1997).
- ³ Bajor Andor jellemzi így. Vö. Bajor Andor: Bánffy Miklós Erdélyi története. In Kántor Lajos (szerk.): *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Héttorony, Bp., [1990], 31.
- ⁴ Vö. Schöpflin Aladár: Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja. Kisbán Miklós könyve – Athenaeum-kiadás. *Nyugat*, 1932. 2. sz., illetve Ld. még: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/16522.htm>
- ⁵ Uo.
- ⁶ Vö. Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebb-ségiben sorban*. Fraternitas, Kolozsvár, 1941. Illetve <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=5172>
- ⁷ Visszaemlékezéseiben, politikai emlékirat-töredékében Bánffy kizárólag személyes okokat említ hazatérésére, esetleges politikai ambíciókat nem.
- ⁸ Tabéry Géza többször hangsúlyozza az *Erdélyi Helikon* tízéves fennállására megjelent *Emlékkönyvében*, hogy „Erdély legmagasabb rangú főura” vállalta a kényelmetlen munkát (utazásokat, tárgyalásokat, a támogatók toborzását) az olykor piruló írók helyett is. Vö. Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Reprint kiadás, [gondozta: Tavaszi Hajnal], Nagyvárad Ady Társaság, Nagyvárad, 2003. (NAT Könyvek), 83–84.
- ⁹ Vö. Ady Endre: Kisbán Miklós. In: *Vallomások és tanulmányok*. Bp., 1944. 161–162.
- ¹⁰ Vö. Ady Endre: Kisbán Miklós könyve – A haldokló oroszlán. *Nyugat*, 1914. 14. szám, illetve Lásd még: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00156/05099.htm>

- ¹¹ Lásd erről többek között Vallasek Júlia: Az elismerés fokozatai. Bánffy Miklós munkássága a második világháború idején. *Holmi*, 2002/október, illetve: <http://www.holmi.org/2002/10/vallasek-julia-az-elismeres-fokozatai-banffy-miklos-munkassaga-a-masodik-vilaghaboru-idejen>
- ¹² Bánffy nagyvonalúsággal kezelte kora vitáit, ellentéteit, ahogyan magát a nagypolitikát is; nem büzlött neki a változó érdekek mentén formálódó diplomácia világa, s sohasem volt leereszkedő az emberekkel, legkevésbé a politikai ellenfelekkel vagy a szomszéd nemzetek képviselőivel.
- ¹³ A magyar politikai szellemre károsnak mondja a populizmust és minden olyan tanítást, mely a különböző nemzeti felkelések, szabadságharcok elbukott, tragikus hőseit, vezetőit mártirokká, messiásokká avatja. „Ez mint vallási alap gyönyörű, de mint politikai ideál, rendkívül hátrányos. Mert nem az a példaadó és követendő, ami valami maradandót a nemzet számára kivívott, hanem az, aki vállalkozásának mártírja lett. Egyedül a balsiker viseli a népszerűség glóriáját” – írja például arra a hazai történetíró-nemzedékre utalva, amelyik 1867 után „abba a végletbe esik, hogy mindenkit dicsőítsen, aki Bécs ellen fogott fegyvert, és hőseik bukását nem az európai erőhelyzet változásának, hanem ármány és árulásnak tulajdonítsa”.
- ¹⁴ Vö. Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Bp., 1997, 483.
- ¹⁵ Vö. Erdélyi Helikon, 1942/8. 435–437; illetve lásd még: Bánffy Miklós: *Emlékezesek. Irodalmi és művészeti írások*. s.a.r Dávid Gyula, Polis, Kolozsvár, 2012. 423–425.
- ¹⁶ Vö. Ravasz László: Irodalmi schizma. *Könyvtárak lapja*. 1928/1, 106. (Itt jegyezzük meg, hogy Ravasz László 1921-ben, a Dunamelléki Református Egyházkerületnek a püspökévé választásakor távozott Erdélyből)
- ¹⁷ Bánffy Miklós: *Huszonöt év* (1945). Püski, Bp., 1993.
- ¹⁸ Akárcsak az első két Ábel-regényt, ezt is Bánffy illusztrálja természetesen, s ő az, aki évekkel korábban már levelezik Babitscal Tamási első Baumgarten-díjra felterjesztéséről!
- ¹⁹ Vö. Szerb Antal: *Megszámláltattál*, i.m.
- ²⁰ Vö. Babits: *Az európai irodalom története*. Bp., {1934}, illetve *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1978.
- ²¹ Vö. Hegedűs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. 3. Kiadás, Trezor, Bp., 1995.
- ²² Vö. Illés Endre: A dilettante. In Uő.: *Írók, színészek, dilettánsok*. Magvető, Bp., 1968, illetve újraközölve In Sas Péter (szerk.): *A nagyúr: Bánffy Miklós emlékezete*. Nap Kiadó, Bp., 2008., 156–157. Fontosnak érzem kiemelni, hogy korábban Illés Bánffynak *A Nagyúr* című (1913) mitizáló történelmi játékát még rajongással fogadta, s a negyvenes években éppen ő szerkesztette Bánffy két, válogatott elbeszéléseit, illetve színműveket tartalmazó kötetét is! Az 'oldalági íróság'-ot csak az 1965 utáni írása (kötetben 1968), krétarajza teszi hangsúlyossá.
- ²³ Ahogyan azt nemrég még a HVG-ben is, Mendik György révén felületesen említik. Vö. *Heti Világgazdaság*, 2013. október 19. 42. szám, 5.
- ²⁴ Vö. Sas Péter (szerk.): *A nagyúr: Bánffy Miklós emlékezete*. Nap Kiadó, Bp., 2008. 288.

- ²⁵ Vö. Örley István: *Farkasok. Magyar Csillag*, 1942/10.
- ²⁶ Vö. Márkus Béla: Bánffy Miklós az irodalomban. *Partium*, 2007/tél, 52–57.
- ²⁷ Vö. „Bűn volna Kisbánn azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a leg-szebb értelmű és úriságú amatőr-író.” In Ady Endre: *Kisbánn Mikós könyve – A hal-dokló oroszán*. i. m.
- ²⁸ Vö. Szerb Antal: *i. m.*, eredetileg: *Magyar Irodalomtörténet*. 1–2 kötet, Erdélyi Szépmíves Céh, Cluj-Kolozsvár, 1934.
- ²⁹ Vö. Boka László: 'Tallózás az éjszaka küszöbén'. A Bánffy-recepció kanonikus ér-téktételezéseinek problémáiról. In Uő.: *A befogadás rétegei*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2004. Ariadné Könyvek, 149–178.
- ³⁰ Vallasek Júlia helyesen írta, hogy az életmű kritikai feldolgozása (a szerző száрма-zása okán), „a huszadik század második felében eleinte tilos, majd szegényes volt, így Bánffy másokhoz hasonlóan félig-meddig kimaradt mind a szűkebb (erdélyi), mind pedig a tágabb (magyar) irodalmi kanonizációból.” Vö. Vallasek: *i. m.*
- ³¹ Méliusz József írja: „1946-ban a jugoszláv partizánharcokról írt regényt tett le Gaál Gábor szerkesztőségi asztalára.” Vö. Méliusz József: *Közelmúltunk irodalma. Utunk*, 1957. 13. szám. március 30. – illetve lásd uo. az egész *Nézzünk hát szembe*-vi-tát. Dávid Gyula is többször említi Méliusz ekkori „fegyvertényét”, a két világhábo-rú közti szerzők élesztgetését célul kitűző fontos, bátor és okos cikkét. A kisregény különben *Bűvös éjszaka* címmel jelent meg (Józsa Béla Atheneum, Kolozsvár, 1946) egy korábbi rövid változata azonban a Tannhäuser és a kis princessz címen az *Erdélyi Helikon*, 1944/7-es számában is olvasható volt.
- ³² Lásd Bánffy Miklós: *Emlékezők. Irodalmi és művészeti írások*. s. a. r. Dávid Gyula, Polis, Kolozsvár, 2012. 466.
- ³³ Bán Zoltán András is kiemelte ez utóbbit, a Balassi Kiadó által 2009-ben újra meg-jelentetett Bánffy-novellákkal kapcsolatosan, igaz, ő szigorúan megismételte ebben az írásában Illés Endre véleményét: „Egy jó ízlésű, kellemes íráskészségű, palléro-zott dilettáns - nem több, de nem is kevesebb az irodalom világában Bánffy Miklós.” Vö. Bán Zoltán András: Egy kulturált műkedvelő. *Revizor – a kritikai portál*, 2009. 02. 23. http://www.revizoronline.com/hu/cikk/1233/banffy-miklos-novellak-banffy-miklos-muvei-iii/?label_id=1756&first=0
- ³⁴ Vö. Molter Károly: A regényíró Bánffy. *Erdélyi Helikon*, 1943/10–11.
- ³⁵ A *Megszámláltattál...* 1934-ben, az *És híjával találtattál* 1937-ben, végül a *Darabok-ra szaggattal* 1940-ben került az olvasók elé.
- ³⁶ Vö. Pomogáts Béla: Bánffy Miklós (1874–1950), *Helikon*, 2008/10. (504) szám, má-jus 25.
- ³⁷ Lásd többek közt előszavát az 1993-as kiadáshoz. Nemeskürty István: „A betelje-sült jóslat.” In *Erdélyi Történet*. Szabad Tér, Bp., 1993.
- ³⁸ Nemcsak a regény jóslatokkal terhes bibliai alcímei és mottója árulkodik erről, ha-nem elsődlegesen az epikai anyaga is!
- ³⁹ Vö. Tamás Gáspár Miklós: A nagyúr. Száz éve született Bánffy Miklós. *Utunk*, 1973. 48. szám

- ⁴⁰ Vö. Bánffy Miklós: A magyar politika kritikája (Miért írtam meg az Erdélyi Történetet). In Uő.: *Emlékeimből. Huszonöt év*. Polis, Kolozsvár, 2001.
- ⁴¹ Vö. Pomogáts Béla: *i. m.*
- ⁴² A regénybeli románcnak szálai a narratív eljárások felől eléggé sikerületlennek mondhatók, hol túlírta konvencionálisak, hol a líraiság erőltetett bennük.
- ⁴³ Vö. Szegedy-Maszák Mihály: Látványszerűség és bibliai példázat Bánffy Miklós írói műveiben. *Irodalomtörténet*, 1993/4.
- ⁴⁴ Schöpflin Aladár idézett véleménye 1932-ből származik, tehát még a főműnek tekintett trilógia első kötetének megjelenése előtti.
- ⁴⁵ Vö. Marosi Péter: Mit ér Bánffy trilógiája? *Utunk*, 1957. 27. és 28. szám. – Illetve őt idézi Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban*. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00006/pdf/116-130.pdf>
- ⁴⁶ Vagyis határozott kritikát követelt, amely erkölcsileg és politikailag a legradikálisabb módon leszámol a főrendű osztály minden korábbi eszményével, értékével, magatartásával és életvitelével – gyakorlatilag egy másik regényt kérve számon Bánffyn!
- ⁴⁷ A proletáriró Nagy István az említett *Nézzünk hát szembe*-vitában (a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom 1945 után is vállalható örökségéről) Méliusz cikkére válaszul írja: „Bánffynak csak egyes részletkérdésekben sikerült hitelesen érzékeltetni osztályának hullaszagát.” Vö. Nagy István: *Nézzünk hát szembe. Utunk*, 1957. 15. szám.
- ⁴⁸ Vö. Pomogáts Béla: *i. m.*
- ⁴⁹ Uo.
- ⁵⁰ Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *i. m.*
- ⁵¹ A kötetek egyes címei az Őszövetségi jóslatra utalnak, amit Baltazár bábéli király palotájának falára írt fel egy ismeretlen kéz. A jóslatot Dániel próféta így írja le: „Is-ten számba vette a királyságotat (megszámláltattál), és véget vet neki. Megmért a mérlegen és könnyűnek talált (híjával találtattál). Feldarabolja országodat (dara-bokra szaggattatol) és azt a perzsák kezére adja”
- ⁵² Vö. Vallasek Júlia: *i. m.*
- ⁵³ Vö. például *Atlasz. Magyar Irodalom*. Athenaeum 2000 Kiadó, Bp., 2001.
- ⁵⁴ Vö. Schöpflin Aladár: *i. m.*

DÁVID GYULA

irodalomtörténész

BÁNFFY MIKLÓS IRODALOMRÓL, MŰVÉSZETRŐL

Bánffy Miklós sokágú életművében, az író és irodalomszervező fejezetben mindössze egy bekezdésnyi hely jut annak a maroknyi, az irodalmi és művészeti témákról szóló írásnak, amelyek nemrég kötetbe gyűjtve, együtt kerültek a nyilvánosság elé (Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2013). Ez azonban inkább csak mennyiségi tekintetben igaz: olvasva az együtt sem több mint 200 könyvoldalni írást, Bánffy arcának újabb vonásai elevenednek meg a belőlük összeálló képben.

„Alkalmi” írásoknak is nevezhetnénk őket, hiszen Bánffy Miklós itt csak ritkán és többnyire valamilyen alkalomhoz kötve szólalt meg, csakhogy ezek az alkalmak egyfelől hozzátartoztak az erdélyi magyar irodalomban vállalt szerepéhez: a Helikon írói tömörülés doyenje, az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője státuszához, másrészt olyan megnyilatkozások, amelyek mélyebb betekintést nyújtanak egy-egy műve vagy alkotása hátteréhez. Ez az, ami miatt megérdemlik, hogy külön foglalkozunk velük.

Az említett szövegkorpuszban az olvasó négy féle szöveget talál. Cikkeket, előszavakat, amelyeknek megszületésére alkalmat a Helikon íróközösség eseményei (egy-egy íróárs kerek évfordulója vagy halála), illetve kiadványai szolgáltattak. Aztán két nagyobb terjedelmű írást: ezek egyike a *Martinovics* című dráma kötetben megjelent szövegéhez, másika *Az ember tragédiája* rendezői koncepcióihoz kapcsolódik; továbbá négy előadást: egy bevezetőt az 1942-es

Kolozsvári Művészeti Hetek keretében rendezett irodalmi esten, egy előadást az Erdélyi Múzeum-Egyesület dési vándorgyűlésén, ugyancsak 1942-ben, egy harmadikat, már 1943-ból, a kolozsvári egyetem barátainak egyesülete által szervezett szabadegyetemen a mecénás szerepéről a művészetben, és végül egyet a Parthenon Társaságban Homéroszról – ezt már 1944-ből. Végül van még két hozzászólása 1946-ból, abban a vitában, amely a modern művészet kérdéseiről akkoriban az *Utunk* című kolozsvári lapban folyt

Műfajukat és az alkalmakat tekintve igen különböző írásokról van tehát szó. Mégis megpróbálom a bennük foglaltakat a Bánffy-arckép néhány vonása köré összehozva ismertetni.

ADALÉKOK AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALMI ÉLET MEGSZERVEZŐDÉSÉHEZ

Erről a témáról a továbbiakban külön előadás fog elhangzani, én tehát csak néhány adalékkal szeretném – megelőlegezve – kiegészíteni azt. Közismert tény, s ezt Bánffy is alátámasztja, hogy a Trianon nyomában saját erejére támaszkodva megszerveződni kénytelen erdélyi magyar irodalom irányának és stratégiájának meghatározása Kuncz Aladár nevéhez, személyiségéhez kötődik. Ő volt az, aki már 1923-ban hazatérve, a kolozsvári *Ellenzék* című napilap irodalmi szerkesztőjeként egy táborba tömörítette a lap köré Erdély akkori-ban számba vehető minden tollforgatóját, majd az *Erdélyi Helikont* (Bánffy Miklós névleges főszerkesztősége mellett) átvéve, több, 1928–1931 között általa provokált vagy irányított vitában ennek az irodalomnak az eszmei alapjait is lerakta: a „vallani és vállalni” vitával megálljt jelzett az erdélyi regényirodalomban akkor uralkodóvá vált „sereges múltba gyaloglásnak” (ahogy Tamási Áron nevezte a történelmi tematika túlbujánzását); a Ravasz László által Pestről kiprovokált „schisma-pörrel” letétette erdélyi író társaival a garast a magyar irodalom egysége és modernség iránti elkötelezettségük (az

Ady-örökség) mellett; Babits Mihályt segítségül hívva pedig feloldotta az „egyetemesség és regionalizmus” vélt ellentmondását, egy cikksorozatban ismertetve meg Európa akkori regionális irodalmi törekvéseit. Joggal írja róla korán bekövetkezett halála alkalmából Bánffy Miklós: „Nem kereste sohasem az egyéni érvényesülést, sem a maga hasznát, hanem egyedül a közérdeket nézte. Mindig új és termékenyítő ideákat vetett föl, és átadta másnak, hogy az hasznosítsa... Valóban ő volt az Erdélyi Helikonnak szellemi vezére, ki a háttérből úgyszólván láthatatlan szálakon vezette a mi működésünket” (Kuncz Aladár. *Erdélyi Helikon*, 1931/7).

Tulajdonképpen már az első, 1926-os marosvécsi író-összejevetel dokumentumaiban megfogalmazódik az a helikoni stratégia, amelyet Bánffy több ekkori írásában is megtalálunk: így elsőnek abban az „előzetes”-ében, amelyet a helikoni írócsoport 1928. október 24-i budapesti bemutatkozása kapcsán ír az egyik pesti folyóirat számára. Akkor még kemény harc dúlt a magyar irodalmi berkekben a konzervatívok és a nyugatosok között, még frissek voltak a „szakadárság”, az „adyzmus” és más hasonló Erdély felé irányított vádak – nos, Bánffy ezekre reagálva tartotta fontosnak kiemelni a helikoni irodalompolitika néhány elemét: az összefogást, az egyesülést „világnézeti vagy irányzati különbségek félretevéseivel”, a pártok, táborok fölött állást: „Ne keressenek tehát előadásunkban semmi olyan hangot – figyelmezteti előre az est leendő közönségét –, amely egyik vagy másik irodalmi pártnak a szolgálatában áll. A pártoskodást, a pártszenvédélyt megengedhetik maguknak azok, akik egymás elleni testvérharcra fecsérrelhetik erejüket. Nekünk nincs módunk erre. Nekünk minden erőnkre szükségünk van, nem egymás ellen, hanem egymás segítségével, és együtt vagyunk azért, mert mindenfajta és -féle mellékcéloktól és minden politikától menten, egyedül a magyar szónak, csakis a magyar művészetnek szolgálatában állunk” (Az Erdélyi Helikon. *Literatúra*, 1928/10). Néhány évvel később, a helikoni írócsoportot együttesen bemutató kötet, az *Erdélyi csillagok* előszavában, már bizonyos történelmi táv-

latból „Erdély ősi szellemé”-nek nevezi ezt, amely „...azt kutatja, ami összetart, nem ami széjjelválaszt. Egyetlen szempontot ismer csupán, a művészet önzetlen szolgálatát. Ez a szellem, faji vagy világnézeti különbségek fölött átnyúlva, egybefogott mindenkit...” (*Erdélyi csillagok*. [Előszó] ESzC, Kolozsvár, 1935).

A helikoni irodalom-stratégia nem elhanyagolható eleme volt – tudjuk – a román és az erdélyi szász kultúra felé való hídépítés. Nem kizárólagosan az övék, a két világháború között (és azután is) sokan vallották és cselekedték a megértés és megbecsülés programját (a „békés hódítást” – ahogy sok évtizeddel azelőtt Jókai mondta). Bánffy Miklós ebben is a helikoni írócsoport élén járt: nagy szerepe volt az ő közéleti tekintélyének például az erdélyi magyar írók 1928 tavaszi bukaresti bemutatkozásának létrejöttében, amikor pedig a Helikon a román irodalom magyar népszerűsítéséből is részt vállalt, ő írt előszót az ötkötetes Román Drámaírók Könyvtára számára, figyelmeztetve „a lelki megértés” szolgálatára. Ebben azonban, reálpolitikusként, fontosnak tartotta a nehézségekről is beszélni: „Ma is fönntartjuk ezt az irányt – írja –, bár napról napra súlyosabbá válik ez a mi kiengesztelő munkánk, mind reménytelenebbnek látszik. »Megnehezült az időjárása fölöttünk«...” (*Előszó a Román Drámaírók Könyvtára című sorozathoz*. Kolozsvár, 1934). De észrevette a hasonló gesztusokat a másik oldalról is: Octavian Goga Madách-fordításának kiadására reagálva ezt írja: „E fordítás emberileg is nagy tett. Ebben a mai gyűlölséggártó világban örömprepsve kell megérezzük, hogy a művészet örök értékei összekapcsolják az embert...” (Az ember tragédiája románul. *Erdélyi Helikon*, 1935/1).

Persze lehet vitatni – és vitatják is sokan –, hogy hol is húzódtak ennek a helikoni „egység”-nek a határai, hogy kiket és milyen irányzatokat zárt ki magából. Azt is tudjuk, hogy nem egyszer a Szépmíves Céh kiadói gyakorlatában is miképpen nyilvánult meg a szűkkeblűség, kerekedtek felül az „egység”-et felülíró személyes érdekek, amelyek a Helikon-alapítók egy részének kiválásához, mások (mint például Reményik, Áprily, Bárd Oszkár) kiábrándulá-

sához és időleges eltávolodásához vezettek. Az elv azonban ettől még nem veszített érvényességéből, mint ahogy változatlanul érvényesnek érezte azt Bánffy – immár nem „kisebbségi”, hanem az 1940 után területében is megnagyobbodott Magyarországon, „többségi” helyzetben is –, amikor 1942-ben újrafogalmazta azt, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet alapító gróf Mikó Imrét jelölve meg a helikoni íróközösség életprogramja mintájának. Azt a Mikó Imrét, akinek a szabadságharc leverését követő abszolutizmus idején szintén „...meg kell alkudnia a való helyzettel, és elviselnie sok gyanúsítást saját vérei részéről, hogy megvédje a magyar múltat, megerősítse a megfogyott magyarságot, megmentse a magyar jövőndőt”, akiben „...a szabadságharc megrendítő katasztrófája nem a mindenről lemondó kétségbeesést váltja ki, hanem fokozott tettvágyat a száz sebtől vérző magyarság szolgálatára”. És kimondja: ma is érvényesnek érzi a nagy előd mutatta példát az „új honfoglalásra” az intézmények terén, de a lelkiekben is. (Erdély legnagyobb magyarja. Mikó Imre serlegbeszéd az EME dési vándorgyűlésén. *Erdélyi Helikon*, 1942/10) S hogy mi is ennek az „új honfoglalásnak” a tartalma, arra a Reményik Sándor sírjánál elmondott búcsúbeszédében felvázolt gondolati ívet felidézve felelhetünk, amely ív „a rabság minden fájdalmát és minden keserűségét” világba kiáltó *Eredj, ha tudsz!*-től „az emberi lélek gyémánt tiszta világába” való „elmélyülésig” vezet (Reményik Sándor. *Erdélyi Helikon*, 1941/11).

Különben van az imént idézett EME-serlegbeszédnek még két gondolata, amely ide kívánczik, s amelyeknek az elhangzásuk pillanatában különös nyomatéka volt: az egyik a magyarság oszthatatlan szellemi egysége, a másik az erdélyi magyar irodalom közvetlen kötődése „a magyar föld, a magyar falu népe felé”. „A Csonkaországban – írja Bánffy – úgyszólván a városból mennek ki a néphez. Szándékkal mennek hozzá, szeretettel és számalommal. Írásaiknak a művészi mellett gyakran politikai színezete is van. Programja. Az erdélyi falu-írók magából a faluból lépnek elő... Nem tanulmányokból fakad a tudásuk és szánalmuk, megértésük vagy keserűségük,

hanem önkénytelenül, mert falusiak ők, és nem tanulták, amit megírnak, hanem magukban és öntudatlanul éltek át. – Ezért nincs politikai vagy osztályszínezete az írásuknak” (*Erdélyi Helikon*, 1942/8).

AZ ÍRÓI-MŰVÉSZI MŰHELY TITKAI

A most egybeálló szövegtörzsetben – amint utaltam rá – van két nagyobb írás, amelyekre érdemes külön-külön kitérni: a *Martinovics* című drámához írott utószóra és *Az ember tragédiája* rendezéséről írott kritikára, amelyben úgyszólván saját – a Szegedi Szabadtéri Játékokon hamarosan megvalósuló – rendezői koncepcióját is előrevetíti.

A *Martinovics*-előszó egyrészt vitairat: szellemes és fölényes válasz azokra a kritikákra, amelyek a darabot és szerzőjét a budapesti bemutató után érték. Tollhegyre tűzi benne azok véleményét, akik szemére vetették, hogy „deheroizálta” a magyar történelem egyik nagy alakját (illetve, más szemszögből: „hőssé avatott” „egy olyan gazembert, mint amilyen Martinovics volt”); másrészt felel az olyan vádakra, amelyek szerint a darab valójában kulcsdráma, s a szerző saját kora politikusainak nézeteit kívánta benne népszerűsíteni, illetve kipécézni. Érdemes figyelni a hangvételére is: arra, hogy e vádak kapcsán miképp elegyedik közvetlen párbeszédbe a virtuális nézővel, illetve az olvasóval, másrészt hogy milyen betekintést nyújt a dráma keletkezésének műhelytitkaiba. Nem utolsósorban érdemes elgondolkoznunk azon, micsoda hatalmas tudásháttér tárulkozik ki a választott téma feldolgozása kapcsán. Végül feltárulkoznak ebben az utószónak tett előszóban azok az alkotói dilemmák is, amelyek benne a korszakot és a szereplőket illetően a különböző források adataival szembeesülve feltárultak, vagy amelyek az olvasmány- vagy életpéldákat drámává formálták.

Mindezek után konkrét értelmet nyer számunkra az író művészi hitvallása: „Egyedül egy fontos – szögezi le. – A művészi igazság.

És ezen belül az általánosan emberi, mert azt tartom és ismétlem, hogy történelmi színmű nekünk, kik már nem a romantika világában élünk, csak akkor válik érdekessé, ha általánosan emberi tud lenni, ha alakjaival, azok szenvedélyei, erényei és vétkeivel ma is találkozhatnánk akár modern környezetben, ha nem valamely történelmi véletlenből vagy az író önkényéből összerótt jellemzések találkoznak a cselekvésben, de való életet ábrázolnak egy színműnek néhány óra alatt lepergő eseményeiben, ahogy a mikrokozmosz a makrokozmosznak a képe.” És alább: „Akár a mai élet, akár a múlt adatai önmagukban holt betűk. Csak akkor elevenednek meg, ha minden egyes szerep az adottságok keretein és meghatározásain belül testet ölt, életre kell. Modern tárgynál vagy történelemnél egyaránt így van. Ezt a testet megfigyeléseink: látottak, hallottak, tapasztalások és találkozások gazdagíthatják, színesíthetik, de mindez nem elég arra, hogy az alak valóban éljen is. Legbelül más kell, hogy legyen. Legbelül más is van. Legbelül az író egyénisége van és egyedül az. Élővé megírni csak azt írhatja meg, amit önmagában élőnek érez, életnek önmagában ismer – annak ismeri, mert mindaz benne is megvan, benne is nagyobb vagy kisebb mértékben és ezért visszhangra talál... Elrepülhet szédítő távolságokra, el soha be nem járt magasságokra vagy mélységekre, el olyan messze, hogy bármi kapcsolatnak még a lehetősége is kizártnak látszik – mégis bárhova jut is el, egy hajszálvékony, láthatatlan szál fűzi össze az író belső életével.” És még nyomatékosítja a végén: „... a dráma minden alakja némiképp a szerző maga” (Bánffy Miklós: *Emlékezések...* 373–374.).

A másik írás, amelyet szeretnék kiemelni, *Az ember tragédiája a színpadon* címet viselő háromtétel-es elemzés. Az első tételben Bánffy a *Tragédia* 1931-es budapesti, Voinovich Géza rendezte előadását tűzi tollhegyre, a második tételben a Röbbling rendezésében Bécsben történt bemutatóról, illetve magáról a rendezésről ír, míg a harmadikban saját rendezési elképzeléseit veti papírra. És ehhez a témához kapcsolódik – s talán nem csak filológiai kuriózumként – egy, a hagyaték-

ból előkerült kéziratföredék: a *Tragédia* 1945-ben született és befejezetlen maradt filmforgatókönyve.

Külön elemzést érdemelne az a rendezői koncepció, amely részben az említett két bemutató kritikai vagy elismerő észrevételeiből kirajzolódik, s amely aztán – nyilván az adott helyzetből következő eltérésekkel – 1934-ben, a Szegedi Szabadtéri Játékok színpadán (Oláh Gusztáv közreműködésével, a kor kiváló művészeinek alakításában) megvalósul. De már az írás első két tételében megmutatkozik, mennyire otthon van a szerző a színpad világában, mennyire szerteágazó a figyelme a mű színpadra állításának megannyi vetületében, a darab szövegértésétől és -értelmezésétől a díszleteken, a jelmezeken át a színészek szövegmondásáig, színpadi mozgásáig (vagy e mozgást ellehetetlenítő színpadi berendezésekig) kiterjedően. A látott és bírált két előadást végigkísérő kommentárjai hitelesítik azt, ahogyan a rendező szerepét meghatározza:

„Mert mi a rendező egy színdarabnál? A rendező ugyanaz színműnél, ami a karmester az orchesterben. Az ő akarata, az ő felfogása, az ő elképzelése jön kifejezésre az előadásban. Mentől tökéletesebben átéli az előadandó művet, mentől teljesebben egygyé válik vele, mentől jobban eltűnik ő maga a műben, mentől több szépségét tudja számunkra érzékeltetni, annál nagyobb a karmester, annál jobb a rendező... Az előadás pedig olyan lesz, amilyen művészi megértése, elképzelése ennek az egy akaratnak van – lehet rossz, lehet jó, lehet nagyszerű. Az az illető egyéniségétől és tudásától függ” (Az ember tragédiája a színpadon. *Erdélyi Helikon*, 1934/2).

Egyébként, aki a szöveget olvassa, annak lehetetlen fel nem figyelnie az író-Bánffy jelenlétére: arra az olykor gyilkos pamfletbe hajló fölényes gúnnyra, amivel a Voinovich-féle rendezést és a Nemzeti Színházi előadást „leszúrja”, ahogyan a tudós rendező fennkölt „szakértői” nyilatkozatait a színpadon megvalósult esetlenségekkel szembesíti. Csak egy passzust iktatnék ide – ízelítőül:

„A függöny megnyílik, Madách babérágas, nemzetiszalagos mellszobra előtt. Ez is aláhúzza az ünnepi hangulatot, fölfokozza a várako-

zást. Negyedóra múlva összecukódik a függöny és valami muzsikaszó indul meg, majd kitárul a színpad.

Fellegnyíláson a magosban sok süldőleánykák, angyalocskának öltözve, fehér ingecskékből, organtin szárnyacskákkal. Kis kacsójuk »összetéve szépen«. Előttük, velük ugyanúgy öltözve négy főangyal.

Váratlan kép. A középkori misztériumjátékok naiv angyalserege. – Ezzel olyan gótizáló stílust kezdtek el – gondoltam –, melyben vajmi nehéz lesz a Tragédiát folytatni.

A leánykák szavalókórusban csacsogják Madách bronzba öntött verseit, majd valahonnan, nem a magosságból, hanem alulról, balról, oldalról, az ügyelő asztala felől megszólal az Úr hangja, pedig az angyalcsemeték elragadtatva mind a zsinórpadlásba néznek – nyilván így parancsolták nekik. És újra szavalókórus csicsergi a világte-remtés halhatatlan sorait, melyek napok, bolygók, üstökösökről szólnak, miközben legalul, a sűgőlyuk előtt egy kövér vörös fénylésű gömbszelet, mint valami víziló hátulja, próbál kimászni, aztán visszacsúszik ismét. Hogy ez mi akar lenni, azt sosem tudtuk meg. – A három főangyalok gyönyörű három versszaka után újra az Úr hangja onnan alulról Luciferhez szól. Most vesszük észre, hogy a negyedik főangyal ama bizonyos Lucifer, kit semmi más sem különböztet a többtől, mint az, hogy fekete haja van. Ő is az ártatlanság mezébe van öltözve. – Az Úr elűzi. – A magos állványon a sok angyalkák között mit tehet szegény ördög? – kicsit görnyedezik, de nem mozdulhat, hiszen vagy maga lepottyan onnan, vagy valamelyik angyalfiókát le találja lökni.

– Függöny.

Sötétség és zene hosszasan.

Paradicsom. Vége a stilizálásnak, vége a gótizálásnak. Naturalisztikus fák. Két óriási fa. Tölgynek néznéd, ha a lombjuk nem a szelídesztenyéé volna. Almának nyoma sincs. – Ádám fetreng szabadon az előtérben, Éva belép. Az Úr hangja megint az ügyelő felől. Megjön Lucifer. Most már jobban szemügyre vehetjük. Most is

angyalnak van öltözve, sarkig érő fehér ingben – az ilyenben nehéz sátánkodni! –, még azokat a szárnyacskákat sem tette le. – Mégis Ádám azt mondja neki:

„...*Nem tudtam, hogy van még ember kívülünk!*” Inkább azt mondhatná: „Ilyen fura madarat még nem láttam!” Most megindul a hármaskör: állnak egymás mellett, mert az óriási fák lombjától nemigen lehet mozogni. Végre Éva a tölgyfa törzse mögé nyúl, hol megtalálja az egyetlen almát, amit a kellékes odatett neki. – Cherub. – Az Úr szava. – Függöny” (Az ember tragédiája a színpadon. *Erdélyi Helikon*, 1934/2).

A SZERTEÁGAZÓ MŰVELTSÉGŰ EMBER

Bánffy Miklós szerteágazó műveltségének dimenzióiról – csak ennek a néhány írásnak az alapján – külön tanulmányt lenne érdemes írni. Én most két előadására alapozva kockáztatok meg, ismét csak néhány jelzést: a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete felkérésére *A mecénás a művészetben* címmel, illetve a budapesti Parthenon Társaság felkérésre Homéroszról tartott előadására támaszkodva.

Az egyik – és talán napjainkban is megszívlelendő – az, ahogyan a „mecénás” fogalmát meghatározza: „A képzőművészet semmi ága – írja – nem virulhat, sőt igazán nagyszabású mű aligha alkotható mecénás, illetve megrendelő nélkül... Mármint: mi a mecénás? Tágabb értelemben a vevő vagy a megrendelő. de ez, véleményem szerint, nem fedti a fogalmat. Aki képet vásárol, ékszert vagy falikárpitot, aki házat építtet vagy akár templomot, még nem mecénás is. Mecénás az, aki nem csak lehetővé teszi a művészi alkotást, de akinek személyes ízlése, szépség iránti vágya van, és művészi igénye, és aki többé vagy kevésbé, de hatást gyakorol a művészi alkotás módjára, témájára vagy annak stílusára” (A mecénás a művészetben. *Erdélyi Helikon*, 1943/3). És a kézenfekvő – e meghatározást negatí-

van alátámasztó – művészettörténeti példák sora után, azt a hatást elemzi részletekbe menően, amelyet a mongol Timur Lenk gyakorolt kora keleti művészetére, „Ázsia szellemi és művészeti központjává” téve Szamarkandot, „új irányba lendítve két világrész építészetét”. „Timur példájából – zárja előadását – azt meríthetjük, hogy a mecénás is, ha igazán az, részese lehet annak a nagy egységnek, ami szellemiségében egymással összefogja a művészet minden ágát, ő maga lehet az a poéta, akinek álmait valóra váltja az a Mű, amit segített életre hívni” (Uo.).

Túl az átfogó műveltségen, amely ebből az előadásból lépten-nyomon kiviláglik, túl a személyes élményből is táplálkozó tájékozottságon, a művész beleérzése az, ami különös értéket ad neki.

És ugyanezt érezzük, amikor követjük a Homérosz-esszét: az író gondolatmenetét, amint tulajdonképpen rációfól arra, amit az előadás bevezetésében előre bocsátott, hogy ti. „... a szépség maga tulajdonképpen ki nem fejezhető szavakban és indokát sem tudjuk adni... Mert a szépség nem tárgyi fogalom, hanem belső érzés” (Homeros. *Erdélyi Helikon*, 1944/4). Mert abban, ami ez után következik, úgy bomlik ki számunkra a homéroszi világ, hogy nevén is nevezi ennek a szépségnek a forrását, amely a még fiatal természetben a hősök (emberek és istenek) érzelmeinek, indulatainak gátlást még nem ismerő kifejezésében, szerelmük ősi természetességében, nemes vagy gonosz indulataik kitöréseiben, élethez-halálhoz, földi- és túlvilághoz való viszonyulásukban rejlik.

A Homérosz-esszét olvasva, szinte magunk előtt látjuk Bánffy Miklóst, az Olvasót majdhogynem élő valóságában, a bonchidai kastély azóta semmivé lett könyvtárszobájában. Egy igazi művész szegődik társául egy évezredekkel előtte járt másik igazi művésznak, átadva magát az olvasás élményének, s teljességgel ráhangolódva annak a rég elmúlt világnak a jelenvalóságára. A „belső érzés” szabadul fel benne, s ettől indítva tudja számunkra is láthatóvá, megérezhetővé tenni a régmúlt homéroszi világot. De nem csak ezt. Hanem azt az örömet, azt a gyönyörűséget, amely őt magát hatal-

mába kerítette, s amelyet a háború borzalmai közepette egy délutánra összegyűlt hallgatósággal, s az előadást újraolvassva mivelünk is megosztott.

A KÉNYELMETLEN ÚTITÁRS

Az 1944–45-ös ostromot átélve, Budapestről családjával Kolozsvárra visszatérve Bánffy Miklós bekapcsolódik az újrálelő erdélyi irodalmi életbe. *Bűvös éjszaka* című kisregényét (amely szövegében alig változtatott újrakiadása *Tanhauser és a kis princessz* című 1944-es novellájának), megjelenteti a Józsa Béla Athenaeum, *Az ostoba Li* címmel egy korábbi novellája nyomán írt darabját bemutatja a kolozsvári Magyar Színház, s közöl a Gaál Gábor szerkesztésében 1946-ban indult *Utunkban*, mégpedig *Beszéljünk semmit* címmel egy, a régi Erdély történetéből vett anekdotasorozatot.

Már az *Utunk* első számában, egy körkérdésre válaszolva, így nyilatkozik: „Nehéz művésznak programot adni. Költő, író, festő vagy szobrász csak akkor érdemli meg ezt a nevet, ha saját lelkét vetíti ki a műveiben. Viszont fölfokozott fogékonysága miatt a környező világ, annak bajai és problémái – és néha az eljövendő megérzése, ahogy Adynál – majdnem látnoki képességgel ruházzák fel. Itt kereshetjük tehát az író nemzeti hivatását. Nem külső parancs útján, de bizakodással abban, hogy önmagában megtalálja és a maga lelke, kultúrája, egyéni értelme szerint azt ki is fogja fejezni. Én azt hiszem, hogy a legfőbb az volna, hogy népünknek visszaadjuk hivatása iránti hitét. Ha végigtekintünk a közelmúlt nemzeti tragédiáján, szellemi okát ennek hiányában találjuk. Mert nincs nép, aki megállhat, ha csak a mának él, nem bízik önmagában és nem hisz a maga jövőjében” (Mégkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének. *Utunk*, 1946/2)

Irodalmi és művészeti tárgyú cikkei sorában az utolsó kettő már az *Utunk* hasábjain jelent meg. László Gyula egy cikkének néhány gon-

dolatával vitatkozva, a művészi alkotás „megcsinálását”-ra mutató kritika fontosságát emeli ki, a közönség felé néző „íránymagyarázó” kritika mellett „a művészetről szóló” belső kritikát. Amikor pedig a vita további során Szentimrei Jenő – a „programművészet”-re és az „izmusok”-ra tett néhány megjegyzésébe belekötve –, kioktatja Bánffyt arról, hogy téved, mert az „izmusok” mindig a haladást szolgálták, újra megszólal *Az ember tragédiája* Voinovich-féle rendezését fölényes gúnnnyal megsemmisítő író. „Jaj, árva fejemnek! – hát akkor én a haladás ellen írtam, amikor róluk rosszat mondtam? Ez a gondolat szörnyen elbúsított és magamba szállva hosszasan töprengtem rajta. Sok fejtörés után – mitől csak úgy ropogtak a koponyacsontjaim – mégis rájöttem arra a vigasztaló tudatra, hogy Szentimreinek talán nincs mindenben igaza...” Amikor pedig a Szentimrei által – általánosítva – védelmezett izmusok sorába ellenérvként beiktatja az alkoholizmust, a sovinizmust és a bürokratizmust, már bent vagyunk az ellentéteket osztályharcos alapon kielező, és mindenhol „osztályellenséget” szimatoló idők légkörében, amelyben az immár 75. életéhez közeledő, magányos író próbál a szellem fölényével felül maradni (Végszó az izmusok vitájához. *Utunk*, 1946/9).

Amikor ez a vita az *Utunkban* zajlott, még a hadifogságból nemrég hazatért, kommunista Gaál Gábor maga is hitte, hogy valamiféle „népfronti alapon” újra egybe toborozható az erdélyi magyar író tábor. Hogy azonban ez mennyire volt illúzió, azt Bánffy Miklósnak kellett az elsők között megtapasztalnia. Támadások indultak, nemcsak ellene, hanem a főszerkesztő ellen is, aki őt „befogadta”. S az 1947-es esztendő első napjaiban, miután hónapokon át bolondították egyik novellájának közlésével, kilépett az *Utunk* munkatársai közül. „... közlöm veled – írja Gaál Gábornak –, hogy ezután ne számíts többé reám. Nem orrolok, és nem haragszom... Tudom, hogy nem vagy korlátlan ura a lapnak. Tudom, hogy bizottság van, és talán más beleszóló is... De ilyen eljárást én nem fogadhatok el, hiszen így nem bánnak sehol, sokkal kezdőbb emberrel sem...” (A levél a budapesti Ráday levéltárban, a Bánffy-

hagyatékban található. Kelte: 1947. január 7. Közölve: Bánffy Miklós: *Emlékezések...* 465–466.).

Ettől kezdve a fiókjának írt: egy pergő cselekményű bűnügyi kisregényt, egy drámát és egy vígjátékot, s folytatja visszaemlékezéseit, amelyekben 1920-tól kezdődően, első sorban politikai, közéleti pályája eseményeit szándékozott felidézni. A *Huszonöt év* címet viselő kézirattal azonban csak 1923-ig jutott el – s ez a szöveg is csak halála után több mint negyven évvel került nyilvánosságra.

Amikor leírta a bevezető sorokat, egyik hősével, Fortéjos Deák Boldizsárral szólva, Bánffy még abban reménykedett, hogy politikai emlékirata „Tán tanulságul szolgál [...], ha nem soknak, hát kevésnek...”. Amikor azonban 1992-ben megjelent, már csak az vált igazzá (vagy inkább válhat – mert bár manapság egyre többen idézik őt, még mindig kevesen olvassák), amiben tovább reménykedett: „... hogy némi tárgyi és személyi adattal szolgáljak annak, aki valamikor ez utolsó néhány évtized történetét tanulmányozni akarná” (*Huszonöt év*. Sajtó alá rendezte Major Zoltán. Budapest, 1992. 6.).

BALÁZS IMRE JÓZSEF

egyetemi adjunktus (BBTE, Kolozsvár)

BÁNFFY MIKLÓS *REGGELTŐL ESTIG* CÍMŰ KISREGÉNYE AZ ERDÉLYI MŰVÉSZREGÉNYEK KONTEXTUSÁBAN

A *Reggeltől estig* című kisregény a rendszerváltás óta eltelt időszakban nem tartozott a leggyakrabban emlegetett Bánffy-művek közé. Valame-lyest kiemelt szerepet egyrészt az a tény kölcsönözhet neki, hogy az 1948–1989 közötti időszak romániai magyar könyvkiadásában ez a mű reprezentálta a Bánffy-életművet (a *Bűvös éjszaka* című kisregénnyel együtt), ez lévén az egyetlen olyan Bánffy-kötet, amelynek a hatóságok engedélyezték romániai újrakiadását, Sőni Pál terjedelmes bevezető tanulmányával. Másrészt a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* című kötet mellett ez tekinthető leginkább olyan jellegű műnek a Bánffy-életművön belül, amely szemléleti és prózapoétikai értelemben is szorosan kapcsolódik a modernség húszas évekbeli prózavonulatához. A művészregények – amelyek közé a *Reggeltől estig* is besorolható – önreflexív rétegek beiktatását tették lehetővé a korabeli szerzők számára, és ez az aspektus a modernség irodalmán belül átfogó, magára a művészetre, és általában a jelentésképzésre vonatkozó reflexióvá alakult.

SZEMPONTOK A MŰVÉSZREGÉNY MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ

„A művész a nagy természeti erők örök lüktetését ábrázolja és örökíti meg múltó, egyéni alakulatokban, a moralista a tiszta emberit választja

ki a természet egyetemességéből, míg a hívő misztikus kapcsolatot keres a kettő között. Világos tehát, hogy a művész közel áll a hívőhöz addig, míg a hit nem lesz dogma, amíg tehát állandóan merít az érzelem és képzelet újító forrásaiból.” – írta Kuncz Aladár a korszak egyik legnagyobb hatású, művész-problémát felvető regénye kapcsán. (Kuncz 1973b. 56.) Romain Rolland regényfolyamáról, a *Jean-Christophe*-ről van szó, amely 1904 és 1912 között jelent meg. A tény, hogy Kuncz Aladár a Romain Rolland-kötetekben éppen a morális és művészi nézőpontok billegését éri tetten, akár a „szép és jó” klasszikus egységének felfedezését is jelenthetné a regényben, illetve egy „kiegyenlítő” művészszerp kulturális folytonosságát is jelezhetné. A 20. század eleji művészregények pontosabb leírásához mégsem jutnánk lényegesen közelebb ily módon, hiszen éppen arról van szó, hogy a 20. század elejére új művészszerpek tűnnek fel, új életformák lépnek be a művészetek kontextusába. Új művészeti ágak alakulnak ki új technikai lehetőségek nyomán: a filmművészet korán felkelti az írók, költők érdeklődését – egy utalás erejéig Bánffy *Reggeltől estig*jében is feltűnik: „A Metro-Goldwyn ír, hogy az első dalciklust filmesítenék, ha megengednők, hogy a zenéjét a mozgókban kíséretül játszhasák.” (51. – az idézett kiadás itt és a továbbiakban: Bánffy 1981.) A művészregények így egyre kevésbé csupán tematikus behatároltságot jelentenek – formává is válnak, az önreflexivitas terét jelentve. A *Jean-Christophe* ebből a szempontból is határterületen áll: fejlődésregény-szálla épül ugyan, számos morális szempontot vet fel (ebben az úgynevezett korrajz-regényekhez hasonlít), a mellékalakok megjelenítése kapcsán viszont joggal jegyzi meg a kritika – Kuncz Aladár, vagy a regény 1962-es magyar kiadásának utószavát jegyző Dobossy László is – hogy a zenész-életforma zenei szerkesztésmódon keresztül épül be a regénybe. Kristóf életének szálla afféle zenei főmotívumként van jelen, a mellékalakok hatalmas szálla pedig annak a jele, hogy Rolland nem a cselekmény egységére, vagy a lélektani jellemzések kibontására törekedett, hanem a főmotívum, „fődallam” újabb és újabb mellékmotívumokkal való gazdagítására (l. Kuncz 1973b; Dobossy 1962). A *Jean-Christophe* tehát részben megbontja a ko-

rábbi prózahagyományt, ugyanakkor mégiscsak visszautaló gesztusként kínálja önmagát: „Megírtam egy eltűnőben levő nemzedék tragédiáját. Semmit sem igyekeztem eltitkolni bűneiből és erényeiből, nyomasztó szomorúságából, zavaros gögjéből, hősiek erőfeszítéseiből és lankadásaiból, egy emberfölötti feladat összezúzó terhe alatt: hogy megteremtse a világ egész summáját, erkölcsét, esztétikáját, hitét, az új emberiséget. [...] Én magam búcsút mondok egykori lelkemnek; hátam mögé hajítom, mint valami üres borítékot” (Rolland 1962. 1304). Azt a (művész-)szerepet tehát, amely meghatározó a regényben, afféle fél-múltként mutatja fel a szerző. Nyitva hagyja a teret – nem véletlen, hogy azok a szövegek is, amelyek közvetlenül viszonyítják magukat Rolland regényéhez és elképzeléseihez, Erdélyben például annak a Szántó Györgynek a munkái, aki levelet is váltott Romain Rollanddal –, sok tekintetben másképpen, más keretben helyezik majd el a művész figuráját.

A *Világirodalmi Lexikon* művészregény-címszavában olvasható a 20. század elején átalakuló művészregény-szerkezetekről: „itt azonban, ahol a központi problematika már a műbe csap át, az ábrázolás szükségszerűen ennek a műnek keletkezésére és struktúrájára is áttérjed, és a modern művészet megoldhatatlan, tragikus problematikáját magukon a műveken kell művészileg kifejeznie” (L. H. Benczúr-Kovács 1982. 770.). Valóban, a korabeli magyar irodalom művénytörténeteiben – így Kosztolányi Dezső Esti Kornél-könyvében vagy Bródy Sándor *Rembrandtjában*, akárcsak Szántó Györgynél vagy Bánffy Miklósnál – szemléleti-szerkezeti jegyekben is anyagszerűvé válik a művészregény műfajisága.

A viszonylag önálló műfajtypusként való kezelés mellett igazából az említett szerkezeti jellegzetességek miatt érvelhetünk, hiszen e regénytípusnak szentelt könyvében Harkai Vass Éva is utal arra az értelmezői hagyományra, amely olyan műfajtypusok a eseteként próbálta interpretálni korábban a művészregényt, mint a fejlődésregény, az alkalmazott irodalom szórakoztató vagy didaktikus regényei, illetve az életrajzi regények (Harkai Vass 2001. 28–29.). A művészhős középpontba állítása (ami végső soron a művészregény minimáldefinícióját jelenti)

olyan lehetőségeket nyit meg, amelyek a romantikus prózahagyománytól kezdődően bizonyos konfliktustípusokká rendeződtek. A századforduló irodalma a szépségkultusz mentén fordult gyakran a művészi létezés módok, attitűdök megjelenítéséhez: ez a romantikus művészregényekig, a korai Goethe és kortársai munkásságáig vezet vissza az időben. A 20. századi regénykísérletek kontextusában a művészregény meta-narratív jellege fölerősödik: olyan szerzők, mint Virginia Woolf, James Joyce, Hermann Broch, André Gide és mások gyakran fordulnak például a „regény a regényben” toposzához – a művészregény „beleágazik” a polifonikus, komplex szerkezetű regények típusába (Harkai Vass 2001. 49–51.). Legfőbb konfliktustípusa azonban általában megőrződik a különböző korszakokban: a művészet és élet, illetve a szellemi kiválóság és konformizmus oppozíciójával találkozhatunk bennük.

A magyar művészregények kezdeményeit Harkai Vass Éva olyan szerzők műveiben találja meg, mint Jósika Miklós, Kemény Zsigmond vagy Jókai Mór, virágkorát pedig a századforduló és a harmincas-negyvenes évek időszakára teszi – Justh Zsigmond, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, majd Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Szentkuthy Miklós és Márai Sándor könyveit elemzi ebből a szempontból. Bár a Harkai Vass-kötet némi módszertani szűkítéssel él a magyar művészregények azonosításakor és interpretálásakor, egyetérthetünk vele abban, hogy a fentebb említett szerzők valóban paradigmaticus módon jelenítettek meg a művészi szereppel kapcsolatos egzisztenciális problémákat – különösen az esztétizmus és az utómodernség perspektívájából. Bánffy Miklós 1927-es műve, a *Reggeltől estig* ezekkel a művekkel mutat szemléleti-szerkezeti rokonságot.

A *REGGELTŐL ESTIG* PROBLÉMAFELVETÉSEI

Gaál Gábor visszafogott iróniát érzékelt Bánffy Miklós regényében annak megjelenése idején. Az irónia a művész-lét hozzáférhetőségével kapcsolatos ebben az olvasatban. A *Reggeltől estig* reflektáltta

teszi a művészi lét megérthetőségének, megismerhetőségének problémáját. Rejtélyek több rétegén hatol át az olvasó, mire a könyv végére ér. A bevezető fejezetben a külvilág perspektívája érvényesül – mintegy kívülről, curriculum vitae-szerűen vázolódik fel két iker-nővér, Mária és Magdolna élettörténete, akik Walternek, a regény Mesterének zenei hagyatékát gondozzák. A két idős hölgy rituáléja, hogy naponta végigsétálnak a tóparti sétaúton: a teljes összetartozást szimbolizálják a Mester emlékét ápolva. Bizonyos mértékig már itt, ebben a bevezető fejezetben, az utókor perspektívájának birtokában fellebben a fátyol a Mester életének titkairól: „A Mestert megragadta már valamivel előbb az a borzalmas betegség, mely pályáját derékon szakasztotta. Betegség, melyről ma mindenki tud – mennyi életírás jelent meg róla! –, de amelyet akkor titkolni kellett. Titkolni a Mű sikeréért. Ha megtudták volna... Ha sejtették volna!...” (37.). A Gaál Gábor által jelzett ironia azzal a regényből kiolvasható gondolattal kapcsolatos, hogy a művészlét körül olykor talán e sablonos rejtélyeknél fontosabb (bár talán köznapiabb) titkok is előfordulnak. Bánffy Miklós a művészregény-paradigmán belül maradvá úgy keres továbbírási lehetőségeket, hogy a művész személye helyett a művet, illetőleg a mű közvetíthetőségét, „infrastukturális” háttérét állítja középpontjába. A múzsai, kottamásolói és menedzseri szerepeket ellátó nővéreket, akik bizonyos fokú fanatizmussal védik a Mű érdekeit, és sodródnak bele közben saját életük konfliktusaiba. „A regény előljáró fejezete arról beszél, hogy valamely élet külső látszatai minő ámulatokat, minő legendákat sugalmaznak a kívülállók számára. A regény további része azután ezt a legendát oszlatja el, nem konok kezekkel, hanem élesen, a két élet mélyeire nézve, a két egymás mellett haladó sors leplei mögé világítva, a két nővér egyetlenegy napján keresztül, reggeltől estig, napi foglalatosságaik közben. A regény, előljáró fejezetén túl tehát igazában leleplezés, még ha a szerző el is fojtja az ehhez a gesztushoz szükséges ironiát” (Gaál 1974. 81.). Az ironia valóban nem szövegszintű, hanem strukturális: abban az abszurd szituációban

rejlík, amelyben a két nővér – akik tönkretették egymás életét – együtt marad, és mintegy a külvilág számára játssza a Mester munkája és az egymás iránti hűség szerepét.

Walter a szabálytalan zseni típusa – ebben a művészregények romantikus hagyományához köthető: „Ő volt az a lángész, ki a Wagner utáni, Wagner-utánzó tespedési korszak közepette új utakra mert lépni. Váratlan, akkoriban majdnem érthetetlen volt az új ember zenéje. Dacolva minden harmónia-törvénnyel, a mai idők zűrzavaros, bonyolult lelkét fejezte ki váratlan fordulatú, diszharmóniákkal zsúfolt muzsikája” (36.). Nyugtalanságában, kiszámíthatatlanságában a modernség problémaérzékenységét is megtestesíti. Walter ezen túlmenően voltaképpen szerethetetlen, már-már ördögi figura: ezáltal egy olyan művészetkonceptiót vetít ki a regény, amelyben a művész személye voltaképpen nem fontos, csak maga a mű. A *Reggeltől estig* így érintőlegesen azok közé az „ördögregények” közé is beilleszkedik, amelyek a művészregény egyik visszatérő típusát jelentik – példaként Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe*, Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita*, vagy Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényei kínálkoznak (Harkai Vass 2001. 63–65.).

A Mesternek a két lányhoz és a világhoz való viszonyában már a regény első felében valamiféle erőszakosság, agresszivitás, uralkodási vágy jelenti az alaphangot. Máriát és Magdolnát egyaránt kizárja valamiből: Máriát veszi feleségül, de a zene és a kották világát csak Magdolnával hajlandó megosztani, ezáltal állandó feszültségeket keltve mindkét lányban. A feszültségek új irányát a negyedik szereplő, Ralph feltűnése hozza magával, akibe Mária, a Mester inkább formális értelemben vett felesége szerelmes lesz, ezt látva azonban Magdolna közbelép, és „feleségül véteti magát” Ralphfal. Ettől a ponttól kezdve a Mester szerepe egyre kevésbé aktív: inkább csak létezésével, passzív módon „akadályozza” Ralph és Mária csupán ideig-óráig leplezni bírt szerelmének kibomlását. Ez a „passzív akadály”-mivolt Walter örülségének elhatalmasodásával válik egyértelművé és megkerülhetetlenné: egy emberi roncstól már nem lehet elhagyni, ahogy

korábban tervezték. Ebben a kisregény az *Erdélyi történet* szerelmi szálának egyik motívumát is megelőlegezi.

A démoni analógiák nyilván az örület kibontakozásával egy időben válnak a legexplicitebbé, és visszamenőleg is magyaráznak néhány eseményt, viszonyulást. A fordulat felé közeledve így látja Mária a férjét: „Vonásain az a kifejezés ült, amelyet régebből olyan jól ismert, amelytől annyira félt, az az érzéki, gyilkolásig megfeszült, bírni vágyó arc, meredő, tágra nyílt, sárga szemek, szagatásra torzult száj” (105.). A Mester utolsó nagy műve pedig, amelyet eljátszik hármuknak, *A pokol* címet viseli: „A pokol – ördögök! ördögök mindenütt! Mindenütt! [...] De nem olyan szelíd, ostoba kis pokol! Olyan limonádés! Málnaszörpös butaság! Nem! Nem afféle Mefisztócska. Satanella ballerina! nem! nem rongy kis Don Juan trikóban! [...] Igazi lesz! Nagy, rettenetes és feneketlen! És minden, minden benne kell legyen, minden szenvedés – mindenkinek! –, minden pusztulás, minden széjjelmegy, porrá megy, csak borzalom és átok! És aki hallja, az is pusztuljon bele, dögöljön bele!” (113.).

A regényszerkezet részben felbontja az időrendet: egyetlen nap időkeretei közé helyezi el a két nővér teljes életét, ahogy egy-egy tárgy, helyszín felidézi életútjuk döntő eseményeit. Az emlékidézés azonban többnyire lineárisan történik: a „reggeli” emlékek a fiatal-korral kapcsolatosak, az „estiek” a történet végével. Ez a szerkesztésmód egyszersmind tervszerűvé, megjósolhatóvá is teszi a narratíva alakulását – ennek feszültségét inkább az adja, hogy a nővérek emlékei felváltva követik egymást, nemcsak szereplőkként, hanem nézőpontokként is beleíródva egymás történeteibe. Az események, akár csak számos modernista regényben, csak a különböző nézőpontok összjátékának eredményeképpen mutatják meg komplex jelentéstartalmaikat. „Démoni és magasztos, irónia és fájdalom elegyedése és szembenállása helyezi e regényt a modern európai próza változásainak vonalába. E változások s összetételek dialektikája prózánkban is óhatatlanul a groteszk különböző típusait állítja előtérbe” – írja Sőni Pál (Sőni 1973. 138.).

E szerkezeti megoldások mellett azok a szimbolikus jellegű utalások, illetve motívumok helyezik a modernség vonulatába Bánffy regényét, amelyek az ikerléttel kapcsolatosak: „az ikersors az emberi azonosság és különbözőség szimbóluma” – mondja Gaál Gábor (Gaál 1974. 80.). Az ikertoposz már-már mitologikus jellegű megközelítése a *Reggeltől estig* kontextusában a személyiség válságaihoz, az életesemények, viszonyrendszerek esetlegességgként való megéléséhez kapcsolódik. Mennyire lehet önmagával azonos egy szereplő, mennyire megismerhető valakinek az énje – ezek a korszak visszatérő problémái az európai és a magyar regényirodalomban.

A DEZILLÚZIÓS ROMANTIKA TOVÁBBÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI A *REGGELTŐL ESTIG*BEN

A regény világa hangsúlyosan kapcsolódik a német kulturális közeghez: a nővérek villája a Chiemsee partján áll, bankár apjuk fiatalkorában II. Lajosnak, Wagner támogatójának dolgozik, zenetámogató elkötelezettségét ennek a kapcsolódásnak tulajdonítja a regény. A német közeghez való sajátos viszony következtében különösen fontos a kisregény problémafelvetéseit a húszas évek német regényelméleti gondolkodása felől is megvizsgálni. Bánffy kisregénye, különösen bevezető fejezetében, valamiféle szellemtörténeti kontextualizálást végez el Walter zenéje kapcsán, „a mai idők zűrzavaros, bonyolult lelke” jellegű kifejezések ilyen nagyobb ívű összefüggések keresésére utalnak.

A német művészregényekről szóló összefoglalók között úttörő jelentőségűnek tekinthető Herbert Marcuse doktori értekezése, amelyet 1922-ben védett meg Freiburgban, *Der deutsche Künstlerroman* címmel (Kellner 2007. 5.). Ebben a fiatal, huszonnégy éves Marcuse a korabeli szellemtörténeti iskola értelmezéseire alapozott, Hegelt és Diltheyt tekintve kiindulópontnak. Ugyanakkor kimutatható művében a korai Lukács György hatása, különösen *A lélek és a formák* (1911) és *A regény elmélete* (1920) kategóriái, problémafelvetései

köszönnek vissza Marcuse munkájában – és persze mindketten Hegel *Esztétikájáig* nyúlnak vissza megközelítésükben (Kellner 2007. 7.).

Lukács regényelméletének egyik alaptézise (ezt majd Szerb Antal is átveszi tőle a *Hétköznapiak és csodák* lapjain), hogy a regény annak a kornak a műfaja, amelynek vilásképe nyitott, ahol a kör, amelynek zártsága a görögök életének transzcendentális lényegét alkotta, szétrobbant (Lukács 1975. 496–497.), közvetve pedig ebből következik, hogy „a regény formája minden más formánál inkább a transzcendentális hajléktalanság kifejezője” (Lukács 1975. 503.). Lukács számára a regény tétje az élet és a lényeg egymásra vonatkoztatottságának feltárása – ebből pedig az is következik, hogy hőscentríkusán közelíti meg a regényt: abból a szempontból, hogy hogyan próbál eljutni a hős saját életének lényegszerűségéhez.

Jól érzékelhető, hogy az ilyen jellegű megközelítés miért szánhat kiemelt szerepet a romantikus illetve általában a 19. századi művészetnek, s ezen belül az is megjósolható, milyen szerepet szánhat a művésznek és művészetnek. A művészet ebben az összefüggésben szükségszerűen a lényegi aspektusoknak fog megfelelni, „az élet” pedig kiindulásként olyan felszín, amely mintegy takarja és zavarja a lényegit. Ebben az értelemben Walter figurája vegytisztán jeleníti meg ezt a viszonyulást, miközben Bánffy regénye struktúrája és fókusza miatt mégis „ravaszabb” összefüggéseket teremt, túllépve a romantikus megközelítésen. Walter lázad saját mecénása és a világ ellen, amelyben „az élet” zajlik, miközben úgy érzi, rájuk van utalva: „A bankár úr! A kereskedelmi titkos tanácsos úr! [...] A mecénás! Persze! Mert ez az ő póza. Ezzel henceg! Hogy ő a mecénás, hogy műpártoló! Képzelem, hogy mondja a többi burgereknek: »Nálam volt ez a Walter. Nagyon pártolom ezt a Waltert!« Ez imponál! Ez originális! Ez ritka! [...] De nekem dolgoznom kell! [...] Meg kell alkossam, ami bennem van. Kell! [...] Nem folyton vándorolni, nem mindig vetődni ide-oda, hangversenyezni a bambáknak, az ellenséges ostobáknak, kik másnap szembeköpnék a mérges tintájukkal. Nem! Nem muzsikálni többé, mint a zenebóhóc, pénzért!” (46–47.). Walter a házassá-

got, az otthont is ehhez a stabilitáshoz sorolja, de természetesen nem a lényegiséghez. Felesége, Mária valóban nem talál nyelvet ahhoz a lényeghez, amely Waltert foglalkoztatja, ez mindig is konfliktusforrás marad köztük: „olyan szép volt”, mondja Walter felkavaró zeneművére – ez a viszonyulás pedig Waltert nem elégíti ki. Közben pedig kétségtelen, hogy az ikertestvérek közül a művész érzéki vonzalmat csakis Mária iránt érez, és ez valamiképpen kapcsolatban áll azzal az inspirációs forrással, amelyből zenéje táplálkozik. Ebben Bánffy a freudi libidó fogalmát vetíti rá Walter motivációira, ez lesz az egyik olyan eleme a regénynek, amely 20. századivá teszi a történetet. Igaz, Walterben oppozícióba kerül egymással a két szféra, épp ezért érezhetjük úgy, hogy lényegileg azonosak, ugyanonnan táplálkoznak: „A nő és a művészet az két külön dolog. Két ellenséges világ. Vagy az egyik tölt el, vagy a másik. A vágy vagy a zene.” – így „udvarol” Walter a menyasszonyának (58.). Később, a házasságkötés után is fel-feltámad ez az oppozíció, amelynek következményei vannak Walter alkotókedvére nézve: „Voltak napok, mikor valami Walter munkáját megzavarta, mikor alig dolgozott, s ha valamit írt, eltépte és újraírta, és eltépte ismét, míg végül abbahagyott mindent, s nyugtalanul sétált le s fel a szobákban és a kertben. [...] Mária is más volt: mintha ilyenkor a nővérénél próbálna segítséget, védelmet találni, mintha kapaszkodna hozzá, s végül este, midőn jó éjt kívántak egymásnak, a szokásosan hűvös esti búcsúcsókban akárha részvétet kérne tőle.” (65.) Az oppozíció abban is érvényesül, hogy Walter és Mária házassága terméketlen, a zeneszerző életműve ugyanakkor jelentős, korszakalkotó. Walter szexualitása szadisztikus, démoni, beteges.

Lukács György regényelméletében a „démoni” erőknek külön szerep jut, erre az alábbiakban még visszatérek. Mivel azonban Gaál Gábor az irónia jelenlétét hangsúlyozta Bánffy regényében, vizsgáljuk meg egy pillanatra azt is, milyen értelemben beszél Lukács az irónia feltűnéséről a romantikus regényben. Walter önértelmezése sok tekintetben egybecseng ezzel a leírással: „A szubjektivitás ön maga megismerését és ezáltal történő önmegszüntetését a regény első teo-

retikusai, a korai romantika esztétái iróniának nevezték. Az ironia mint a regényforma formai konstituense a normatív költői szubjektum belső meghasadását jelenti, egyrészt egy bensőségként jelentkező szubjektivitásra, amely idegen hatalmi komplexusokkal áll szemben, és igyekszik az idegen világra saját vágyakozásának tartalmait rákényszeríteni, másrészt pedig egy olyan szubjektivitásra, amely felismeri az egymástól idegen szubjektum- és objektumvilág elvontságát, következésképpen korlátozottságát, ezt a két világot a maguk – létezésük szükségszerűségei és feltételei gyanánt felfogott – határai között érti meg, és ezzel a felismeréssel meghagyja ugyan a világ kettősségét, ugyanakkor az egymástól lényegük szerint idegen elemek kölcsönös feltételezettségi viszonyában mégis egységes világot lát és formál meg. Ez az egység azonban merőben formális; a belső és külső világ idegensége és ellenséges viszonya nem szűnt meg, hanem csupán szükségszerűnek ismerték fel, és e felismerés szubjektuma éppoly empirikus, tehát a világba ágyazott és a bensőség korlátai közé zárt szubjektum, mint azok, amelyek objektumaivá váltak. [...] Ez az ironia a törekénység önkorrekciója: az inadekvát vonatkozások félreértések és egymásmellett-elmenések fantasztikus és jól rendezett körtáncává alakulhatnak, ahol minden sokféleképpen látható: mint elszigetelt és mint kapcsolatban levő, mint értékhordozó és mint értéktelenség, mint elvont elkülönülés és mint a legkonkrétabb önálló élet, mint elcsökevényesedés és mint virágzás, mint szenvedés okozója és mint szenvedés” (Lukács 1975. 529–530.).

A hosszas idézést az indokolja, hogy bizonyos értelemben Bánffy kisregényét épp ennek a viszonyrendszernek a konkretizálásaként olvashatjuk: megkettőző és aszimmetrikus viszonyokat létesítő struktúrája mintha épp Lukács felvetését támasztaná alá. Bánffy ugyanakkor elmozdítja a súlypontot a művészhoz sorsától annak közvetített-sége felé: a művész nem önmagában, hanem mások által látott mivoltában érdekli, így az ikernővérek drámája legalább annyira fontossá válik a regényben, mint a művész romantikus összeütközése a polgári közeggel. A művész önmagában nem létezne (a többiek számára),

csakis a nővérek narratívája, színlelései és cselei révén „jön létre”. A „lényeg”, amiért a művész dolgozik, romlásba (pontosabban: boldogtalanságba) dönti a családot, ugyanakkor a művészet fontossága nem kérdőjeleződik meg a regényfigurák számára. A könyv végére ráadásul anyagi javakká is konvertálhatóvá válik: amikor a bankár vagyona az első világháború nyomán megsemmisül, Walter jogdíjai lehetővé teszik, hogy a család művészet iránt nem érdeklődő tagjai (Ralph fiai) és az ikernővérek egyaránt a művészetből, annak „forgalmazásából” tartsák fenn magukat. Ez a megoldás szintén a regény ironikus regiszteréhez tartozik.

Lukácsnál a „démonikus” (ami, ne feledjük, Walternek is alkati attribútuma) a transzcendencia nélküli világ uralomra nem jutott isteneinek emberek számára mindazonáltal érzékelhető működése. Végző soron egy pszichológiai dimenzió: „A regényhős pszichológiája a démonikus működési területe. A biológiai és szociológiai élet messze-menően hajlik arra, hogy megrekedjen saját immanenciájában: az emberek csupán élni akarnak, és a képződmények érintetlenül akarnak maradni; a tevékeny isten messzesége és távolléte egyeduralomhoz juttatná e csendben rothadó élet restségét és önelégültségét, ha az emberek olykor, a démon hatalmába kerülve, indokolatlan és megindokolhatatlan módon felül nem kerekednének önmagukon, és fel nem rúgnák létezésük egész pszichológiai vagy szociológiai alapját” (Lukács 1975. 541–542.). Ezeket a megállapításokat is megfeleltethetjük Bánffy regényének bizonyos belső szereplők szintjén megnyilvánuló szemléleti összetevőinek: láthattuk, hogy Walter problémáit a szöveg éppen biológiai és szociológiai összefüggések mentén veti fel.

Amikor regénytípológiát alkot, Lukács az „elvont idealizmus”, a „dezillúziós romantika”, illetve az ezek meghaladására kísérletet tevő különféle szintetikus formák közegeiben gondolkodik. Tanulságos, hogy a „dezillúziós romantika” körébe utalt művek esetében mennyire az időprobléma felvetését tekinti centrálisnak. Az idő valamiféle rendezettséget visz a transzcendencia hiányában tervszerűtlen kavargásba: „bármily véletlenszerű legyen is pragmatikusan és pszichológi-

ailag egy alak fellépése, létező és átélt kontinuitásból bukkan fel, s az egyszeri és egyedüli életfolyam által hordozott voltának légköre felszámolja élményeinek véletlenszerűségét és az események elszigeteltségét, amelyekben szerepel. [...] A dezillúziós regény hangulatszerű pszeudolírája mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az emlékező átélésben az objektum és a szubjektum kivehetően szétválík: az emlékezés a jelenvaló szubjektivitás szemszögéből ragadja meg azt a diszkrepanciát, amely a valóságos objektum és szubjektum által eszményként remélt mintaképe között fennáll. Az ilyen megformálás bántó és kellemetlen volta tehát nem annyira a megformált tartalom vigasztalanságából ered, mint inkább a formában meghagyott disszonanciából; abból, hogy az élmény objektuma a dráma formatörvényei szerint épül fel, míg az átélő szubjektivitás lírai” (Vö. Lukács 1975. 571–573.). Meglátásom szerint Bánffy időszerkezettel történő kísérletezése valami hasonló probléma megoldási kísérleteként is olvasható – ebben az értelemben a Lukács és Marcuse által (részben) szintetikusnak nevezett művek (például Tolsztoj, vagy Marcusénál Thomas Mann) megoldásaival állítható párhuzamba.

Ne feledjük: Lukács regényelmélete és regénytípológiája nem a művészfígurára összpontosított – találkozási pontjai a Bánffy-regény problémaérzékenységgel leginkább a valószínűsíthetően közös szellemtörténeti inspirációnak tulajdoníthatók. Marcuse nézőpontja az alábbi kérdés szempontjából árnyalhatja még a Bánffy-mű értelmezését: vajon a művész-téma szükségszerűen módosítja-e a lényegiségkérdés felvetését, vagy ez történeti feltételektől is függ? Marcuse szerint: „a művészregény olyan mű, amely a művészt saját közegében vizsgálja, és amelyben ennek sajátos életformája van. Innen adódik a művészregény sajátos történeti helye az epika történetében: csakis akkor válik lehetségessé, ha maga a művészi létezés egyben egy sajátos típusú életformát is jelent, olyasfajta, amelyik eltér a többi emberétől általában, vagyis akkor, ha a művészet már nem a közösségi létezés immanens és szükségszerű, átfogó kifejeződése”. (Marcuse 2007a. 72. – *saját fordításom, BIJ*)

A művésznak, mondja Marcuse, össze kell egyeztetnie azokat a kettősségeket, amelyek konfliktushelyzetekbe taszítják: a szellem és érzéki, a művészet és élet, a művészi értékek és a környező világ dichotómiaként érzékelt viszonyait. (Marcuse 2007a. 78.) A feloldást a művészregény két alaptípus szerint hajtja végre Marcuse szerint, aki ezeket realista-objektív, illetve romantikus művészregény típusaiba sorolja: „a realista-objektív művészregényben a művész a kortárs világ környezetében ismeri fel saját művészi létezésének alapját, ugyanakkor igyekszik megváltoztatni, átszellemíteni, megújítani azt. [...] A romantikus művészregényben a művész még a beteljesülés lehetőségét sem látja a világ adottságai között: következésképpen egy túlvilági, ideális álmovilágba menekül, és ott építi fel magának a beteljesülés átköltőiesített világát” (Marcuse 2007a. 79.). A két típus szélsőségei között természetesen sok átmeneti változat is megjelenik Marcuse szerint. Látható, hogy Bánffy kisregénye ebben a tipológiában is a romantikus struktúrára épül, azt mozdítja ki. Marcuse művészregény-történetének végpontja Thomas Mann *Halál Velencében*-elemzése, amelyet valamiféle exorcizmusként, a sötét erőktől katarzis révén történő megszabadulásként értékel, utólag szemlélve némileg következetlen módon (vö. Kellner 2007. 17–18.). Marcuse a realista-objektív típus felé történő közeledést tartotta kívánatosnak, de nem a tiszta típusokat értékelte igazán. A *Reggeltől estig* ebben a tipológiában olyan – a romantikus megoldást ironikusan kimozdító (és ebben az értelemben a „romantikus ironia” kategóriáján túllépő) – regénynek látszik, amelyik valóban közelít a realista-objektív típushoz, de abban a szólamokat relativizáló értelemben, ahogy például Thomas Mann későbbi, Marcuse által regénytörténetében már nem elemzett *Doktor Faustusa*.

LEHETSÉGES ERDÉLYI KONTEXTUSOK

A korabeli erdélyi regényirodalomban visszatérő módon Szántó György kapcsolódott a művészregények vonulatához (*Sebastianus útja elvégezte-*

tett, 1924; *A földgömb*, 1929; *Stradivari*, 1933), de művészregény Ligeti Ernő *Az idegen csillag* című műve (1932), vagy akár Karácsony Benő *Pjotruskája* (1927) és *Napos oldala* (1936). A cselekmények bizonyos szálait és a jellegzetes konfliktustípusokat figyelembe véve akár Tabéry Géza *Szarvasbika* (1925) vagy Tamási Áron *Szűzmáriás királyfi* (1928) című regényeit is értelmezhetjük művészregényként.

Az alábbiakban Bánffy kisregényének összefüggésében Szántó György két regényére térek ki az erős önreflexív jelleg, illetve a zenésztéma és zenei struktúra analógiái mentén. Szántó György 1924-es, *Sebastianus útja elvégeztetett* című regényének összművészeti törekvései több vonatkozásban is megmutatkoznak. Mindenekelőtt abban az intertextuálisnak vagy akár intermediálisnak is tekinthető játékban, amellyel Szántó a fikciós regénytérbe beiktatja saját korábbi képeinek reprodukcióit. Maga a prózaszöveg nem tartalmaz utalásokat arra nézve, hogy ezek a képek valóban részei a könyvtestnek, így nem a szöveg egyszerű illusztrációiról van szó, inkább egy olyan vizuális rétegről, amely kíséri, kommentálja ugyan részben a lineáris szövegréteget, de önálló szólammá is válik. Szántó másik 1924-es kötetében, *A kék lovasban* megjelent Szántó-versek némelyike bekerül a regénybe, és ezek nem is Sebestyén, a festő-főhős verseiként válnak a szöveg részévé, hanem különböző kontextusokhoz, különböző szereplőkhöz kötődnek.

Egy másik öntematizációs eljárás során Pál, Sebestyén író-unokatestvére beszél arról, hogyan képzei el saját, megírandó regényét: „a prologust költeményben, de persze rím és kötött versmérték nélkül, szabadon vágató ritmusokban. Egymást kergető, dobogva ügető, porfelhőt felverő, szélvészbe nyerítő ütemparipákon. Az első fejezet film lenne, a második próza, felolvasva persze, a harmadik pantomim, a negyedik megint film lenne, az ötödik zenés dráma, a hatodik költemény, a hetedik zenés pantomim és így tovább, örök változás mindenben, nemcsak tartalomban, de formában is, ez a kozmosz igazi képe” (224–225.). Ezeknek az elveknek a „puha” megvalósulásának tekinthető maga a regény – például a beiktatott képek, versek, illetve más művészi produkciók leírása révén.

Egy másik Szántó-regény, a *Stradivari* 1933-ban úgy bontja meg ezt a szerkezetet, hogy nem egy művész személye köré építi a cselekményt, hanem egy hegedű történetét meséli, különböző korokba, a hegedű tulajdonosváltásai köré építve. Közben természetesen szélesíti a cselekmény medrét, a hegedűvel kapcsolatba kerülő figurák történetét is megrajzolja, ide-oda mozogva az időben. Ahogy fokozatosan haladunk a könyvben, egyre több rétegűvé válik a szöveg, gyarapítva az öntematizációs lehetőségeket és a regénytípusokat, amellyel a *Stradivari* kapcsolatba hozható.

Az öntükröző struktúra, amelyet a művészregények általában lehetővé tesznek, a *Stradivari*-ban azáltal válik igazán érdekessé, hogy nincs egyetlen központi művészfigurája, s így az öntükrözés lehetőségei megsokszorozódnak: többszörösen játszható újra a művészregény struktúrája, a művészi koncepciók vitája. A különböző időpontokban játszódó események között a narráció gyakran metaforikus megfeleltetéseket hoz létre (ezt a regény metafikciós rétege így fogalmazza meg: „Észrevehették, kedves olvasóim, hogy hegedűversenyem eme utolsó tételében egyre gyakoribbakká váltak a duplahangok és duplafogásos futamok.” – 422.), vagy ugyanazokra a helyszínekre irányítja a különböző történelmi korokban élő szereplőket. Megtöbbszörözi a művészregény-rétegeket az a sajátosság is, hogy egy kivételes hegedű körül bonyolódik a cselekmény: ebben ahhoz a művészregény-vonulathoz közelít a *Stradivari*, amelynek középpontjában egy műalkotás áll. (Erről az altípusról bővebben l. Harkai Vass 2001. 61.) Csakhogy ez a műalkotás attól sajátos, hogy további műalkotások születéséhez, „életre keltéséhez” járulhat hozzá. Egyedi tárgy, amelyen olykor kivételes virtuozitással szólalnak meg kivételes művek – íme az értéklehetőségek felsokszorozódása.

NÉHÁNY KONKLÚZIÓ

Bánffy szövegének a művészregény-paradigmán belül mindenképpen figyelemre méltó sajátossága az, ahogyan a művészet hátterére, „inf-

rastruktúrájára”, intézményes közvetítésére helyezi a hangsúlyt, ezzel részben ironikus távlatba is állítva a zsenifigurát, közvetítettként mutatva meg őt. A nővérek hagyatékgyózkodói munkája megszabja, hogy a nagyvilág hogyan, milyen közvetítőkön keresztül találkozhat majd a Mester műveivel.

A „zenei” struktúrát más módon és más értelemben hozza létre a mű, mint például Szántó György *Stradivarija*: itt a többnézőpontúság, illetve az annak eredményeképpen létrejövő ellenpontosító szerkezet válik zeneivé. Megvalósul az idősíkok egymásra vonatkoztatása is, akár csak Szántó „duplahangjai” esetében – Bánffynál általában egy-egy tárgyi vagy metaforikus elem indítja el az ikrek emlékezését a különböző napszakokban. A zene ugyanakkor valamilyen értelemben a hozzáférhetetlen jelentések művészete – és a könyv voltaképpen abba is bevezet, ahogyan a külvilág számára az ikernővérek életének „jelentései” valóban hozzáférhetetlenek, hiszen még egymás között vagy akár önmaguk előtt is titkolják motivációik, életük bizonyos vonatkozásait.

E jellegzetességek által Bánffy műve egyaránt reflektál a személyiség, illetve általában véve a jelentések artikulálhatóságának problémáira, kapcsolódva a korabeli modernség regényeinek vonulatához. Általánosabb problémafelvetései révén pedig illeszkedik a szellemtörténeti iskola húszas években körvonalazódó regényelméleti gondolkodásában is tárgyalt problémákhoz: úgy is tekinthetünk rá, mint a „dezillúziós romantika” regényeiben megoldatlanul maradt szemléleti paradoxonok egy sajátos, 20. századi megoldáskísérletére.

IRODALOM

BÁNFFY Miklós

1981 Reggeltől estig. Bűvös éjszaka. Bukarest, Kriterion

*

DOBOSSY László

1962 Jean-Christophe útja. In Rolland, Romain: Jean-Christophe. Budapest, Magyar Helikon, 1307–1323.

GAÁL Gábor

1974 Kisbán Miklós: Reggeltől estig. In Uő: Erről van szó. Kolozsvár, Dacia, 77–83.
H. BENCZÚR Margit–KOVÁCS Endre

1982 Művészregény és művésznovella. In Király István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. VIII. Budapest, Akadémiai, 769–770.

HARKAI VASS Éva

2001 A művészregény a 20. századi magyar irodalomban. Újvidék, Forum
KELLNER, Douglas

2007 Introduction. Marcuse, Art and Liberation. In Marcuse 2007. 1–70.

KUNCZ Aladár

1973b Romain Rolland. In Uő: Tanulmányok, kritikák. Bukarest, Kriterion, 1973.
54–74.

LUKÁCS György

1975 A regény elmélete. Ford. Tandori Dezső. In Uő: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek. Budapest, Magvető, 1975.
477–593.

MARCUSE, Herbert

2007 Art and Liberation. Collected Papers of Herbert Marcuse, Volume Four. London and New York, Routledge

2007a The German Artist Novel: Introduction. Transl. Charles Reitz. In Marcuse 2007. 71–81.

ROLLAND, Romain

1962 Jean-Christophe. Budapest, Magyar Helikon

KARNEVÁLI VILÁGLÁTÁS BÁNFFY MIKLÓS PRÓZÁJÁBAN

Bánffy Miklós életútjának, munkásságának (egykor fenntartásokkal fogadott, ma ámulattal újrafelfedezett) sokoldalúsága, a személyét, írásait övező több évtizedes elhallgatás, a dilettantizmus gyanúja, továbbá a hazai (erdélyi és magyarországi) Bánffy-könyvkiadások mellett az *Erdélyi történet* külföldi sikere érthetővé teszik az új kiadásokra is reflektáló írások, valamint a Bánffy alakját bemutatni óhajtó rendezvények azon törekvését, hogy közéleti, kultúraszervezői tevékenysége, politikai szerepvállalása és ehhez kapcsolódó emberi-erkölcsi értékei mellett írói teljesítményére is felhívják a figyelmet.

E figyelem középpontjába a külföldi recepció nyilvánvalóan az *Erdélyi történetet* állítja, amelyet – érthető módon – majdhogynem az életmű egészével azonosít. Például Andrew Cusack¹, fiatal brit internetes publicista a *Daily Telegraph*-ban megjelent, széles tömegekhez szóló írását már a *The Phoenix Land* ajánlásával is kiegészíti (2010), a műfaját tekintve memoárként ismertetett mű olvasását azonban egyrészt a szerző szövegei iránti kifejezett érdeklődés okán javasolja, másrészt főképp az *Erdélyi történet* politikai-társadalmi háttérének jobb megértését várja tőle.

Az eddigi fordítások (az angol mellett a francia, spanyol, olasz, német, holland) jellemzően nagy irodalmi hagyománnyal és igen széles nyelvterülettel rendelkező kultúrkörökben lettek sikeresek – a (zömében nyilván nem szak-)sajtó a művek poétikai érdemeit, dokumentumértékét, érdekességét méltatva, az időbeli, térbeli és kulturális távolságot gondosan érzékeltetve folyamatosan világirodalmi

kontextusba helyezi a művet. (Az ismertető Tolsztoj, Tomasi di Lampedusa, Joseph Roth alkotásaihoz hasonlítják a trilógiát.) E világirodalmi kontextus egyszerre képes felidézni az *idegenszerűségnek*, és ezen *idegenszerűség elfogadásának* befogadói sémáit, a magas irodalmi érték világszínvonal képzetét – és az ismerettágító, művelődés lehetőségét hordozó szöveg ígéretét.

Természetesen nemcsak a külföldi,² de a hazai recepcióban is kitüntetett szerepe van az *Erdélyi történetnek*. A Bánffy főműveként számon tartott trilógia mellett azonban érdemes olyan írásokra is friss szemmel rácsodálkozni (ezúttal két Bánffy-szövegre), amelyekre a Bánffy-művek fogadtatástörténetében kisebb mértékű figyelem irányult, mégis sajátos szemléletmódjuknak és hasonlóknak tétélezett szövegszervező logikájuknak köszönhetően igen érdekes olvasmányt nyújthatnak a mai befogadónak is. E szövegekben megnyilvánuló sajátos világlátást írásom címe a *karneváli* jelzővel illeti, Mihail Bahtyintól kölcsönözve a kifejezést.

A két Bánffy-mű címe: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*, illetve az *Emlékeimből*.

A *Fortéjos*t 1931-ben adták ki először könyvformában – Kisbán Miklós név alatt. Az *Emlékeimből* című Bánffy-szöveg önálló kötetben 1932-ben jelent meg – Bánffy Miklós szerzői névvel.

A *Fortéjos* első kötetbeli megjelenéséről hírt adó könyvismertető többsége egyetért abban, hogy e könyv „irodalmi csemege [...], azok közül a luxuscikkek közül való, amelyekre egy sokszínűségre törekvő irodalomnak szüksége van.”³ Továbbá olyan, „mint a likőreszcencia. Nem való közönséges használatra. Túl erős, túl tüzes.”⁴

Az 1931-es kiadást követően megjelenő ismertetőik közül minden bizonnyal Schöpflin Aladár *Nyugatban* közölt recenziója a legismertebb. Az „írónak csak egy volt fontos: [...] a forma [...]”.⁵ A tréfálkozva utánpótlás játékát pedig a nyelvjáték, a hibátlanul végigvitt, „külön e célra megteremtett stílus”⁶ tette teljessé. 1932-ben Bánffy Miklós levélben válaszolt Schöpflin méltatására, amelyben beszámolt *Fortéjos* keletkezésének indítékáról.⁷ A szerzői szándék ismeretében érzékel-

hető igazán Hunyady Sándor, majd több mint egy évtizeddel később Kádár Erzsébet⁸ állásfoglalásának határozottsága, amellyel e recenziók a történetek aktuális kolozsvári vonatkozásait a szöveg értéke szempontjából mellékesnek tekintik.

A *Fortéjos* kiadásában bekövetkezett, valamivel több, mint hatvanéves kényszerű szünet után, a különböző kiadásokhoz kapcsolódó, egy kivételtől⁹ eltekintve méltató hangvételű ismertető, kritikák kiemelt szempontja továbbra is az archaizáló stílusjáték, stílusparódia értékelése maradt. Az újraolvasás időszerűségét *Fortéjos* irodalomtörténeti összefüggésbe helyezésének igénye (Fried István¹⁰), a formával, műfajokkal történő „intertextuális játék” színvonala (Vallasek Júlia¹¹) egyaránt indokolja. Márkus Béla tanulmányában felhívja az olvasók figyelmét Bánffy Miklós sajátos magatartására, melyet ellenfelei irányába tanúsított: „Nem csatázott, nem viaskodott tehát, hanem »békahorizontba« helyezkedett.”¹² A „békahorizont” azonban nem csupán az írói attitűdre vonatkoztatható, jelenléte mind a *Fortéjos*, mind pedig az *Emlékeimből* szövegében több szinten is megmutatkozik.

A Bánffy fogadtatástörténetben tehát leginkább álemlékiratként emlegetett *Fortéjos* kapcsán az álarc fogalma a korai könyvismertetőkből is felbukkan, mégpedig a maszkot viselő író Bánffy összefüggésében.

Az *Emlékeimből* 1932-es, illetve ’43-as kiadása nyomán megjelenő egyöntetűen elismerő recenziók többségének (Kós Károly, Finta Gerő, Halász Gábor, Török Pál, Paku Imre, Illés Endre) explicit meggyőződése, hogy az *Emlékeimből* Bánffy Miklóst, e különlegesen sokoldalú embert úgy ismerteti meg a kortársakkal, ahogyan addig egyik műve sem. Az 1989-es politikai változások nyomán újra-, immár a *Huszonöt év* című emlékirat-töredékkel együtt, – kiadhatóvá vált *Emlékeimből* fogadtatásában a könyv modernitása (folyamatos reflektálása az elbeszélői pozícióra, a felejtésre, az emlékezet esetlegességére és az ebből fakadó vázlatos kidolgozásra)¹³ és a korszak, azaz a harmincas évek „számadás-irodalmába” illeszthetősége válik hangsú-

lyossá. Másrészt azonban ismét hangsúlyos szerephez jutnak az 1932-es és 1943-as kiadást közvetlenül követő recenziók gondolatmenetét irányító, olykor egymásnak ellentmondó, máskor egymást kiegészítő értékelési szempontjai.¹⁴

Eszerint (különösen az egykorú) recepcióban *Fortéjos* szövege – mint fiktív szöveg – lenne az álarc, míg az *Emlékeimből* a politikus-író igazi (ön)arcképe. Az önéletírással kapcsolatos utóbbi évtizedek irodalomelméleti vitáinak ismeretében a „friss szemmel” olvasó kérdőí-befogadói nézőpontjából úgy is láthatjuk azonban, hogy mind a *fiktív*nek, mind a *valós*nak tekintett emlékirat – kétségtelen különbözőségeik ellenére – egy többrétegű hagyományhoz sajátosan kapcsolódó, azt egyénien módosító logika szabályai szerint szerveződő szöveg, és így az *Emlékeimből* valamint a *Fortéjos* egymásra vetítésében az írói arckép-álarc ellentét csak egyik lehetséges, de nem kizárólagos fontossággal bíró probléma.

A *memoriálé* egy megkonstruált kiadói előszóval indul, majd Fortéjos Boldizsár öccséhez írt levelével folytatódik. A nagyközönségnek szánt, tehát ismeretterjesztővé szelídített, mégis tudományos nyelvi regisztert imitáló kiadói előszó – stílusparódia. Fortéjos öccséhez írt levelében, mely szintén stílusparódia, az okulásul elmesélt Kerkóposz ikertestvérek példázata azon túl, hogy a nevetetés előnyeit és az itáliai környezetbe helyezett nyolc történet látásmódját vetíti előre, értelmezői pozíciót is ajánl a befogadónak:

A gonosz kis ördögöcskék, minden vándorlót, aki vidékükön áthalad, csúnyán megtréfálnak, míg egy alkalommal az alvó Heraklészből – mindenét, „még az néméai oroszlán bőrit is” (22.)¹⁵ ellopva, hasán táncolva – próbálnak gúnyt űzni. Vesztükre. Heraklész megfogja a két kis törpét, és indul vízbe ölni őket. A hős hátulját szemlélve döbbennek csak rá az ikrek, hogy bizony boszorkány anyjuk intelme Heraklésztől óvta volna őket. Íme, hátán viszi őket a „feketefarú hős”, »ki az szakállát hátul viseli«. A vízhaláltól, csodák csodája, mégis megmenekülnek „annyi furcsa fúrtfejűséggel, fullánkhegyű szóval gúnyolák egymást és a hőst is, hogy az végtére jóízűen elkaczagá

magát és szabadra bocsátá a két gonosz kölyköt.” (23.) A Kerkóposz-
 ikrek „hermeneutikai” tevékenysége, azaz ön- és viláértelmezése
 azonos. Nemcsak Hermészre emlékeztethetik azonban az olvasót, de
 a középkori legendaparódiák, fablieu-k ördögeire is. Az antik alvilág
 félelmetes szörnyei és a középkor bűnöst gyötrő, pokolbeli ördögei
 helyett kétségtelenül karneváli figurák, mégpedig a bahtyini értelem-
 ben vett karneváli kacagás természetét illusztráló alakok. Az egész
 világot kinevető, a hőst, de önmagukat is célba vevő, egyszerre örven-
 dezve és gúnyolódva kacagó ördögök. Logikájuk – Bahtyin szavaival
 élve – a „megfordítás”, a „visszajáról”, a „fonákjáról” látás, az „arc és az
 ülep” fölcserélhető voltának logikája.¹⁶

A többnyire kimondott tanulságra kihelyezett nyolc rövid történet
 bizonyos tulajdonságok megtestesítőiként rajzolják meg az egyes ala-
 kokat. Legtöbb szereplő neve beszélő név, mely a karneváli, még
 inkább farsangi maszk (jellege, neme, életkora, foglalkozása, lelkiállá-
 pota stb. szerinti) beazonosításában segítheti az olvasót. Például Az
plundra nadrág történetéből, amely egyébként a farsangot mint kitün-
 tetett időszakot tematizáló történet, *Jacopo Po* keresztnevének utolsó
 szótagja összeolvasva a családnévvel a történet ama momentumára
 hívja fel a figyelmet, mikor meztelen alsóteste elrejtése érdekében a
 megszegyenített szabó kénytelen belebújni ellenfele nadrágjába: a
 plundrába. Azokban a történetekben pedig, amelyekben történelmi
 jelentőségű, ugyanakkor legendáktól övezett személyek neve is szere-
 pel (Dante, Szent Ferenc) a farsangi maszk funkcióját a halotti masz-
 kokéval¹⁷ egészíti ki az elbeszélő.

A maszk halhatatlanságot biztosító szerepe e történetek szintjén
 úgy valósul meg, hogy kizárólag e két szereplő (Szent Ferenc és
 Dante) kapcsán olvashatunk igazi csodákról, szemben a történetek
 többségével, amelyekben a csoda csupán ámitás és hiszékenysé-
 g együttese.

De még ezekből a történetekből sem hiányzik a profanizáció, még
 ha az elbeszélő tárgyához való ironikus viszonyulása, szemben
Fortéjos többi történetével, itt nagyon finoman jelentkezik. A történet

és annak megírási módja egy olyan világlátáshoz illeszkedik, amelyről Bahtyin így ír: „Korántsem véletlen, hogy Szent Ferenc magát és követőit »Isten bolondjainak« (ioculatores Domini) nevezi. Szent Ferenc sajátos világfelfogását – »szellemi derűjével« (laetitia spiritualis), az anyagi-testi elv igenlésével, a lefokozások és profanizációk kifejezetten franciskánus változataival – (némi túlzással) karneválosított katholicizmusnak nevezhetjük.”¹⁸

Fortéjos főszereplőként a *becsapott*, mellékszereplőként a *csavaros eszű* vándor szerepében jelenik meg. Az egy személyben világutazó, babonákon nevető protestáns diák, hazája sorsán elmélkedő erdélyi emlékiró és – némi túlzással – karneváli bolond Fortéjos képes megmutatni a világ groteszk, „másik arcát”.

A történeteket kísérő illusztrációk karikatúrajellege, az eltúlzott méretek és mozdulatok, a grimaszok nemcsak kísérik a szöveget, de az olvasói tekintet is irányítják. Ezek az illusztrációk a történetindító iniciálékkal együtt a karneváli logika képi kifejezőinek tekinthetők.

A *memoriálé* nyelve – mintegy a karneváli világlátás anyagi-testi elvének megfelelően – a szavak *hangtestére* is felhívja a figyelmet. Egyetérthetünk Schöppflin Aladárral abban, hogy *Fortéjos* szövegének szóhasználatára, mondatfűzésére, helyesírására a régies és a mai ketőssége jellemző. Szókincse is oly módon archaizáló, hogy sokkal inkább egy elmúlt kor hangulatát, mint nyelvi állapotát idézi fel, mindegyre utalva saját megalkotottságára. A lefokozás a szövegben szereplő tájszavak (vagy a tájszótárban sem található kifejezések) legtöbbször hangalakjában, illetve a játékos szóalkotással létrejött szavak hangalakjában is tetten érhető.

Mintha Fortéjos a farsangi temetések sirató szövegeit hallaná *A' Jámbor sziget veszedelme...* című történet szereplőitől: „»Nagyboldog sziget és gazdag város vala ez nem is olyan régen [...]. – De végeszakada ennek! – nem a mi hibánkból, nem is gonoszságból, hanem éppen hogy a nagy erkölcsösségünk mián. [...] – Jaj! Jaj! Jaj! [...]«”(100.) Ugyanebben a történetben Fortéjos cethalért fohászkodik, ekképpen: nehogy „a sok beste halak porczonként tépásszák,

marczogják, falják, nyelvük, dirib-darab falatonként osztozzanak meg árva tagjaimon és végezetül majd az feltámadáskor, – kit bizvást remélek hittel, – ne tudjam honnan szedjem össze elcsámcsogott minden részeit annyi temérdek sok halból [...]” (95.).

A sor folytatható lenne, de talán ennyi is elég annak igazolására, hogy Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja nyelvezetén, stílusán keresztül is kapcsolódik az antikvitás karneválszerű ünnepeihez, kultuszaihoz (sok szállal) fűződő középkori és a reneszánszban is nagyhatalású „népi nevetéskultúra” karneváli formáihoz¹⁹. Természetesen nem egyenes águ folytatásról van szó. Ám kétségtelen, hogy a „szerző-narrátor-szereplő”, protestáns deák, felekezetre való tekintet nélküli familiáris kapcsolata az általa bejárt itáliai városok mesterembereivel, előljáróival, a magasztaló illetve lefokozó részletek sajátos egyensúlya, a nevetés ambivalens (egyszerre örvendező és gúnyolódó) volta a „fónakjáról” látás logikájával valósul meg. Műfaji értelemben csakis áttételes kapcsolatról beszélhetünk. Nem véletlen, hogy a kortárs értelmezők a szöveg egyértelmű műfaji besorolásáról lemondtak, megállapítva, hogy bár Fortéjos memoriáléja egyaránt megközelíthető a fabliau a népmese, a satíra, a pastiche, az anekdota fogalmai felől, de egyik műfaji megközelítés sem tekinthető önmagában elégségesnek. A fenti megszorításokkal tekinthetők tehát mintának a középkori fabliau-k, és ilyen értelemben idézheti fel a szöveg Boccaccio *Dekameronját*. Mindemellett, a memoriálé sajátos módon kapcsolható az *Emlékeimből* szövegéhez.

Az *Emlékeimből*, szemben a *Fortéjossal*, kétségtelenül olvasható (egy közéleti-politikai szereplőre és/vagy egy adott korra vonatkozó) dokumentumként, forrásként, mint ahogyan a korabeli vagy jelenlegi könyvismertetők, kritikák, tanulmányok többsége teszi. Feltárható továbbá a gazdag erdélyi emlékirat-irodalom hagyományához fűződő árnyalt viszonya. Ezúttal azonban – ha csak vázlatosan is – *Fortéjos* szövegével történő összevetése (a narrátori szerepkörök hasonlósága és a „véletlenszerű” szerkesztés szerepének bemutatása) szolgáltatja a megközelítés keretét.

Mint ismeretes az *Emlékeimből* első része az 1916-os koronázás történetét meséli el. A második rész (*Forradalmi idők*) első két fejezete az őszirózsás forradalmat közvetlenül megelőző és követő eseményeket tárgyalja „csak a szemlélő nézőpontjából”. (58.)²⁰ A harmadik fejezet Károlyi Mihály arcképét rajzolja meg. A *Forradalmi idők* tizenegy számozott fejezetéből (a negyediktől kezdődően) nyolc – hasonlóan *Fortéjos* nyolc történetéhez – úti-memoár: bécsi, berlini, koppenhágai, hágai történetekkel és e történetekbe ékelődő – hazai vagy külhoni helyszíneken játszódó – újabb történetekkel, (történelmi jelentőségű vagy e szempontból jelentéktelen) magyar és külföldi személyek portréival. A történetek részben időrendben, részben asszociatív módon követik egymást, az utazástörténet linearitását a feltoluló emlékképek keresztezik. Az emlékezés-felejtés kétarcú folyamatából származó és ennek mintájára véletlenszerűen, „találomra” egymás mellé helyezettnek feltüntetett pillanatképeket a magasztosnak és ironikusnak, a fenéségesnek és a groteszk határát súroló tragikumnak váltakozása jellemzi. (Lásd a gyakran hivatkozott koronázási szertartást.)

A „hiteles történet” szókapcsolat használata a Magyarország számára rendkívül fontosnak ígérkező nyugat-európai utazás előzményeiről és egy keverék kutya Dániába jutásáról ismét csak arra a narrátori (karneváli bolond) pozícióra irányítja a befogadó figyelmét, mely pozícióból a múltbeli eseményekről, személyekről – úgy tűnik – „elevenebb és igazabb kép” (45.) alakítható ki. Emlékezetünkbe idézhetjük a *Fortéjos*beli Kerkóposz-ikrek esetét, akik az igazságot fejfelé lógva ismerik fel.

Az önmagára mint „tőle telhetőleg elfogulatlan” narrátorra (íróra!) reflektáló elbeszélő hangja megosztott hang. Tulajdonképpen két, általában jól elkülöníthető, elbeszélői hang különböztethető meg. Az egyik – az emlékeit gondosan számba vevő *tanúskodó, tudósító hang*; a másik – a felidézett személyek, helyszínek, események, kapcsán elmélkedő, vagy éppen általános érvényre is igényt tartó kijelentéseket megfogalmazó *értekező hang*. E két hanggal azonban, árnyalva azokat, gyakran együtthangzik a

felidézettektől távolságot tartó (leginkább karneváliként értelmezhető) (ön)ironikus hang. E megosztott narrátori hang az elbeszélői szerepköröket is jelzi: a visszaemlékező *tanúét*, az *értkezőét* és végül a karneváli *bolond* figurájához hasonlítható szerepkört.

Az *Emlékeimből* méltatott vagy éppen többek által felrótt²¹ narrátori „hangja”, a történelmi szempontból lényeges és lényegtelen – mégis egyforma élességgel látatott – események elrendezésének módja, a szövegben több szinten működő – a narrátori hangokban és szerepkörökben megmutatkozó – „maszkkészítés”, *Fortéj*oshoz képest részben hasonló, részben eltérő módon tárja fel azt a szöveg-szervező logikát, melynek körülhatárolására, pontosítására a „karneváli” jelzőt alkalmaztuk. Igaz, az *Emlékeimből* szubverzív jellege, a karneváli hagyományhoz való kapcsolata sokkal áttételesebb, mint a *Foréj*osé.

A *memoriálé* napfényes történeteitől eltérően az *Emlékeimből* történeteinek sorozata mindkét részben este kezdődik és este illetve „mind sötétebb, vigasztalanabb éjjel” ér véget. A szövegben a kezdő és záró sorok által kitüntetett napszak egyrészt a sokféle forrásból származó hírek és értesülések árnyalt összegzésének, másrészt az álomnak és a halálhírnek is az ideje. Mindkettő jelzésértékű a szöveg-szervező logika szempontjából, hiszen a különböző információk egy nap vége felől, úgy is fogalmazhatunk – „hátról” nézve állnak össze „a válságos időknek igazabb és elevenebb” képévé (45.), az álom pedig (legyen az elbűvölő, vagy éppen rémálom) – nem követi a nappal megszokott logikáját.

Összegezve elmondható, hogy az *Emlékeimből* a *Fortéj*ossal együtt olvasva teszi nyilvánvalóvá a szövegben érvényesülő karneváli logikát. A Kerkóposz-ikrek története ajánlotta értelmezői pozícióból a *Fortéj*os és az *Emlékeimből* írásokat mintegy iker-szövegeknek tekintve, érdemes megjegyeznünk, hogy az „ikrek” mint jelkép az „azonosságokon belüli szembenállás, ellentét”²² szimbóluma is. A két szöveg esetében ez az ellentét legszembeötlőbben az „álemlékirat” és a „valódi” emlékirat oppozíciójának²³ recepcióbeli hangsúlyozásában, valamint a

Fortéjos archaizáló, illetve az *Emlékeimből* nem régiesítő nyelvhasználatban jut érvényre.

Amennyiben az *Erdélyi történet*ben kimutatható anekdotikusság részleges megjelenését egyfajta „csökkentett” karneváli jellegzetességként értelmezzük, úgy az eseményeknek, személyeknek alulnézetből, fonákjáról történő láttatása mintegy kiegészíti a trilógia mottója képviselte „felülnézetből” történő, apokaliptikus távlatokat is vizionáló szemléletmódját. Így pedig a hazai recepcióban a memoár-jelleg miatt összetartozónak tekintett, ugyanakkor (szemben például a *Huszonöt év* című politikai emlékirat-töredékkel) szépirodalminak is tartott szövegek kiegészülve a recepcióban álmemoár jelzővel gyakran illetett *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* szövegével – e Bánffy-művek egyik sajátosságára mutatnak rá: az általunk karneváliként azonosított szemléletmód, logika szövegszervező erejére, továbbá e szemléletmód dinamikus alakulására.

Végül pedig egyetértve Imre László 1993-as tanulmányának²⁴ érvelésével: az író Bánffy helyére, lehetséges jelentőségére vonatkozó megállapításokat nemcsak és nem elsősorban a több évtizedes elhallgatás, hanem sokkal inkább egy teljességre törekvő irodalomszemlélet igénye indokolja – hozzátehetjük: ma is.

JEGYZETEK

¹ ‘The Tolstoy of Transylvania’ <http://www.andrewcuscack.com/2010/01/12/miklos-banffy/>

² A külföldi fogadtatás jelenleg is előre nehezen meghatározható természetű növekedésben van, ugyanakkor a külhoni recenziók összegyűjtése és hazai ismertetése nem megoldott. Szávai János 2008-as Márai-könyvének megjegyzései: „Márainak ez a különös posztumusz sikere mindenképpen töprengésre kell készítse a magyar kritikát” (Szávai János, A kassai dóm, Kalligram, Pozsony, 2008. 14.) „Okait csak találgatni lehet” (Uő, 34.) „Sikerének természetét kutatva egyelőre feltevések-re vagyunk utalva” (Uő, 61.) Bánffy esetében is messzemenőkig érvényesek.

³ Schöpfung Aladár: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*: Kisbán Miklós könyve - Athenaeum-kiadás, Nyugat, 1932. 2., 114.

- ⁴ HUNYADY Sándor: Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja, *Erdélyi Helikon*, 1931, 5.= BÀNFFY Miklós emlékezete – A nagyúr, szerk. SAS Péter, Bp., Nap, 2008 (Emlékezet), 41.
- ⁵ SCHÖPFLIN, i.m., 113.
- ⁶ SCHÖPFLIN, i.m., 114.
- ⁷ „[...] Mert Fortéjos uram igazában nem művészi kedvtelésből keletkezett, hanem az eredete az, hogy burkolt formában válaszolni akartam némelyek támadásaira, még pedig oly módon, hogy csak az érdekelt támadók értsék a szót, de a megnyilatkozásnak olyan formája legyen, mely a be nem avatottaknak is élvezhető. [...]” A továbbiakban pedig Bánffy történetéről történetre haladva avatja be a levél olvasóját az egyes részek aktuális irodalmi, politikai vonatkozásaiba. (Közli: SAS Péter, i.m., 722. A levelet Marosi Ildikó is közzéteszi, 2002-ben a Polis kiadásában Kolozsváron megjelent, *Bánffy Miklós estéje* című könyvében.
- ⁸ KÁDÁR Erzsébet: Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja: Bánffy Miklós könyve, *Magyar Csillag*, 1943.24.= BÀNFFY Miklós emlékezete – A nagyúr, szerk. SAS Péter, Bp., Nap, 2008 (Emlékezet), 44.
- ⁹ BÁN Zoltán András: Egy kulturált műkedvelő: Bánffy Miklós: Novellák – Bánffy Miklós művei, III., NKA kritikai portál, 2009.09. 23.
- ¹⁰ FRIED István: Szép szavak Erdélyből 2002-ben, 2003-ban, Tiszatáj, 2004/1. 80.
- ¹¹ VALLASEK Júlia: Elváltozott világ: Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. 270.
- ¹² MÁRKUS Béla: Bánffy Miklós az irodalomban, *Partium*, 2007. tél, 52–57.
- ¹³ MÁRKUS: i.m., 54.
- ¹⁴ TAKÁCS Péter: *Bánffy Miklós világa*, Bp., Lucidus, 2006 (Kisebbségkutatás Könyvek).
BÀNFFY Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év* –, Kolozsvár, Polis, 2001². bővített kiadás, 5-11, Dávid Gyula előszavával.
- ¹⁵ A Bánffy-szövegből származó idézeteket követő, zárójelben közölt lapszámok a továbbiakban a következő kiadásra vonatkoznak: BÀNFFY Miklós: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*, Bp., Révai, 1943.
- ¹⁶ Mihail BAHTYIN: *François Rabelais művészete, A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Bp., Osiris, 2002. 19.
- ¹⁷ A mágikus-vallásos szertartások hiányában egy halotti maszk, melyet egy már életelen arcról mintáznak, arra hivatott, hogy az utókor számára arcot rendeljen egy ismert életűhöz, művész esetében az életműhöz is. (Például Dante halotti maszkja.)
- ¹⁸ BAHTYIN: i.m., 68-69.
- ¹⁹ A latin nyelvűnél „[...]” még színesebb a nemzeti nyelvű középkori komikus irodalom. [...] Kifejlődnek a retorika különböző komikus műfajai: a karneváli „perlekedések”, viták, dialógusok, komikus »magasztalások« (vagy »panegirikuszok«) stb. A karneváli kacaj harsog a [...] fabliau-kban [...] is.” (BAHTYIN, i.m., 23-24.)
- ²⁰ A továbbiakban, az *Emlékeimből* szövegéből származó idézeteket zárójelben követő számok a következő kiadásra vonatkoznak: Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év* –, Kolozsvár, Polis, 2001., bővített kiadás.

- ²¹ Méltató szavai mellett az *Emlékeimből* „hangját” rója fel – a Spartacus-lázadásról szóló részre hivatkozva – korabeli könyvismertetőjében Cs. Szabó László. Azzal együtt, hogy meglátása szerint a jó emlékiró nélkülözhetetlen „stiláris előkészítője” az ironikus kiegyenlítő szemmérték, úgy véli, hogy a Berlinben történetekről, „a kiömlő vérről” még idegenként sem lehet „a korrekt területenkívüliség hangján” írni. Ám más „a pártatlanság és más a nagyúri szenvtelenség” – írja a könyvismertető. (Cs. Szabó László: *Emlékeimből*. Bánffy Miklós könyve. *Nyugat*, 1932. 24. = *A Nagyúr – Bánffy Miklós emlékezete*, szerk. Sas Péter Bp., Nap, 2008 (Emlékezet), 53–54.)
- ²² *Jelképtár*, i. m., 134.
- ²³ Gondolhatunk itt a két szöveg megírásának eltérő indítékaira, a két szöveggel szembeni eltérő korabeli (és mai) olvasói elvárásokra is.
- ²⁴ IMRE László: Bánffy Erdélyi története – fél század után, *Hitel*, 1994, 7. évf., 6. sz., 95–102.

SZINETÁR MIKLÓS

professzor emeritus, rendező

BÁNFFY MIKLÓS, A SOKARCÚ ZSENI

Kétezerben, amikor az Operaház igazgatója voltam, megkeresett Marosi Ildikó, a kiváló erdélyi irodalomtörténész, és javasolta, hozzunk létre elődöm, gróf Bánffy Miklós születésének százhuszadik évfordulója alkalmából egy kiállítást az Operaházban. Én akkor annyit tudtam, hogy Bánffy valamikor a 20. század elején volt a Magyar Királyi Operaház intendánsa, ezért nagy örömmel vettem a javaslatot és megrendeztük a kiállítást.

A rendezés munkájába bekapcsolódott Benkő Samu a nagyszerű erdélyi történész is. A kiállítás tervezése során vele és Marosi Ildikóval folytatott sok érdekes beszélgetés során egyre közelebb kerültem zseniális elődömhöz. Ahogy megismerkedtem Bánffy életművével, és a kezdeti elragadtatás után egyre mélyebbre ástam magam ebbe a különleges, csodálatos, megismételhetetlen életműbe, megdöbbenett, hogy milyen méltatlanul kevés elismerést kapott életében, de főleg halála után. Úgy gondoltam, hogy valamit tenni kellene, és elhatároztam, hogy filmet készítek gróf Bánffy Miklósról. (Akkor még lehetett ilyen komolyabb tárgyú televíziós filmet készíteni...) A film talán segített abban, hogy valami elinduljon. Nagyon boldog vagyok, hogy mostanában a magyar társadalom mintha észbe kapna. Szobrot emelnek Sopronban Bánffynak, akinek oroszlánrésze van abban, hogy Sopron ma magyar város. Kiadják a műveit, de még mindig nem olyan sűrűn és akkora réklámmal, mint a nála gyengébb kortársaiét. De az is nagyszerű, hogy

itt van ez a konferencia, amely megtisztel azzal, hogy megtekint filmemből néhány részletet.

Bevallom, a film készítése során egészen különleges viszonyba kerültem a gróffal. Azért hangsúlyozom a címét, mert bizony furcsa, hogy egy magamfajta pesti szegénygyerek a Bérkocsis utcából, hogyan tekintheti ennyire példaképének, szinte vérszerinti ősenek a dúsgazdag erdélyi mágnást.

Most rendezem Mozart *Varázsfuvoláját*. Abban azt kérdezik Sarastrótól a Bölcsesség templomában, hogy vajon a darab hőse Tamino herceg alkalmas a nehézségek leküzdésére, hiszen herceg? Sarastro azt feleli: Több annál..Ember!. Az egyes ember pedig ugyanúgy keres múltat magának, mint a mindenkori társadalom, vagyis olyan személyeket, akik példaképek lehetnek.

Azt mondják, hogy a magyar történelemben más országokhoz képest kevés a nagy példaadó személyiség. De ez nem igaz, mert sok példaadó személyisége van történelmünknek, a magyarok történelmének, azoknak, akik magyarnak valljuk magunkat. Ugyanis mint annyi más, a magyarság sem születés kérdése. Én úgy hiszem, az az igazság, amit Illyés Gyula mondott, hogy az a magyar, aki vállalja. Hiszen, ha jól belegondolunk, csak a tatárjárás óta majd' nyolcszáz év telt el. Ha egy generációra harminc évet számolunk, akkor ez több mint húsz generáció, és egy ember több mint húsz generációval ezelőtti őseinek száma bizony több tízezerre tehető. Ki az ebben az országban, aki emelt fővel vallja, sőt bizonyítja, hogy több tízezer őse közül egyik se keveredett se törökkel, se betelepített dunai svábbal, se zsidóval, se bolgárkertésszel. Akkor még a kunokról nem is beszéltem, akik mint tudjuk egészen más, a magyarokkal háborúskodó fajta voltak, úgyhogy marad az illyési megfogalmazás: magyar az, aki vállalja. És ez a vállalás erősebb, mint az a matematika törvényei szerint is bizonyíthatatlan ködevés, hogy kinek az őse nyilazott lóról, és írt rovásírással szerelmes levelet megadóbevallást.

Én is teremtettem magamnak egy panteont. Olvasmányaim során kerestem azokat, akikre felnézhetek, akik hibáik mellett – mint tudjuk,

hiba nélkül nincs ember – akár még példaképnek is vállalhatóak. No, meg szerethetőek. Számomra ilyen István király, aki eldöntötte, hogy Magyarország a Kelet helyett a Nyugathoz tartozzon. De még inkább Szent László, aki zseniálisan megszilárdította Magyarországot, még hozzá úgy, hogy elindította az István-kultuszt. Amire pedig nagy szükség volt akkor, hiszen – olvashatjuk például Nemeskürtynél –, István a halála után igencsak népszerűtlen volt, talán a szerencsétlen utódlás, de lehet, hogy a pogány nosztalgiák miatt is. A lényeg, hogy talán nem ezt a szerepet kapta volna a magyar történetírásban, ha Szent László nem ébred rá, hogy szükség van egy mítikus példaképre. Ő avattatta szentté Istvánt. Úgy erősítette meg az országot, hogy Istvánra hivatkozva teremtette meg annak eszmei alapját.

De ki is volt ez a László? Nem más, mint annak a Vazulnak az édes unokája, akinek a fülébe, mint tudjuk, István forró ólmot öntetett. Íme, egy nagy államférfi, aki nem családi bosszúban, megtorlásban gondolkodik, akinek a személyes indulatainál és a múltban elszenvedett sérelmeknél fontosabb a jelen, a haza sorsa. Tanulságos ember. Mint Bánffy.

Vagy hozzuk példának Könyves Kálmánt, aki valamikor még a középkorban kimondta, hogy boszorkányok pedig nincsenek. Mondta ezt abban az országban, ahol még a 18. században Szegeden boszorkányokat égettek Még hozzá spórolósan: négy szerencsétlen asszonyt kötöttek egy-egy karóhoz, és úgy égették meg őket. Na, itt nyitogatta az ablakokat, és teremtett volna világosságot az a könyves király! Mint Bánffy.

Vagy IV. Béla király, aki a tatárjárás után újjáépítette az országot. Mint Bánffy Trianon után az erdélyi irodalmat. Vagy Mátyás király, aki abban is különleges, hogy sok-sok legenda maradt fenn róla. Ugyanúgy mint Bánffyról. És a csodálatos Petőfi, aki minden idők legzseniálisabb magyar költője és erkölcsi példaképe. Ezt azért kell itt hangsúlyozni, mert oly sokan vannak művészetünk történetében, akiknél a tehetség és az erkölcs nem járt egy úton. Tehetség és erkölcs: ezt a Petőfi-hagyományt folytatja Bánffy. De Görgey Artúrét is, aki

vállalta, hogy évtizedekig hazaárulónak nevezzék, mert az utolsó percben fegyverletételével megakadályozta, hogy Paskievics hordái felélessék a magyar falvakat, és egy második tatárjárással pusztítsák el Magyarországot. .Mint Bánffy, aki felvette a román állampolgárságot, hogy még többet segíthessen az Erdélyben rekedt magyaroknak. És mint Bethlen Gábor, aki ugyancsak vállalta, hogy a szultán szolgájának nevezzék, de csodálatos aranykort teremtett Erdélyben. És Deák Ferenc, aki fejére vette sok-sok '48-as átkát, de a kiegyezéssel megteremtette Magyarország soha nem látott virágzását. Példaképek az Aradon kivégzett tábornokok is – akik között volt szerb és német, sőt még olyan is, aki alig tudott magyarul –, akik, mint Bánffy, megmutatták, hogy egy nemzet szolgálatában grófi és köznépi származék együtt harcolhatnak. És végül, de nem utolsó sorban Bartók, aki számára Bánffy nyitotta meg az Operaházat, és akinek színpadi világsikere Bánffy nélkül talán másként alakult volna.

Az én személyes panteonomban ilyen zseniális, csodált példakép gróf Bánffy Miklós. Az író, a festő, az államférfi, az irodalomszervező. Róla szóló filmem-vallomásom háromrészes. A film jó része eredeti dokumentumokon alapul. Huszti Péter idézi meg Bánffy alakját – nagyon hitelesen. Most részleteket mutatok a filmből. Lássuk ennek a sokarcú zseninek egy-egy arcát. Először talán az operaigazgatóét.

BALOG LÁSZLÓ

irodalomtörténész

(Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem – Miskolci Egyetem)

„...nem a kényszer oldhatja meg [...], hanem a helyes államgazdasági politika, karöltve a társadalmival”

GAZDASÁGPOLITIKAI KÉRDÉSEK A FIATAL BÁNFFY MIKLÓS ÍRÁSAIBAN

„Az embert az Úristen nemcsak a maga képére és hasonlatosságára teremtette, hanem megközelíthetővé tette számára a teremtes titkait is. Ki-ki az ingyen kegyelemből kapott talentumoknak vagy tudós szóhasználatával élve: örökölt kapott genetikai kódjának függvényében építheti meg a maga egyéniségét, az alkotó embert. Csakis e determináltság erőterén belül serkenthetik vagy éppen gátolhatják a külső energiák a tehetség célirányos kibontakozását. Örökölt kapott tehetség és családi, iskolai, társadalmi létfeltételek sok irányba torkolló pálya befutásának az ígéretével kecsegtették a fiatal Bánffy Miklóst...”¹

Benkő Samu kitüntető szavai, Bánffy születésének 125. évfordulóján elhangzott méltatásának első sorai igazi telitalálat dolgozatom indításához.

Választott témám a doktori kutatásaim szerves részét képező Bánffy-primérek közül, a fiatalon írt közgazdasági, gazdaságpolitikai tárgyú írásaira, valamint az ebbe a kategóriába sorolható és a legutóbbi időkig „csipkerózsikaálmot” alvó kötetre, nevezetesen *A külkereskedelmi politika eszközei* című, 1902-ben megjelent munkára kívánja ráirányítani a figyelmet, különös tekintettel azok keletkezés-történeti előzményeire, a kontextusokra, valamint a vizsgált művek jelentőségére fókuszálva.

A szerzőt Bánffy-kutatása, valamint a tanulmány elkészítése idején az MTA Domus Junior Ösztöndíja segítette.

Előadásom kiindulópontjaként Major Zoltánnak a *Kráter* című periodikában megjelent tanulmányai közül kettőt hívok segítségül: egyrészt a *Bernát István útja az agrárius és a szövetkezeti mozgalomig*² című esszéjét, másrészt pedig a *Néma küzdelem – meddő küzdelem. Létharc a polgárosult Magyar középosztályért Erdélyben, a 20. század elején*³ című tanulmányát vizsgálom. Mindkét tanulmány biztos kézzel vezet el előadásom vállalt tárgyhához, az ifjúkori Bánffy közgazdasági jellegű munkáihoz.

Major Zoltán a *Gömörország* című folyóiratban több alkalommal foglalkozott Bernát Istvánnal, annak a jeles férfinak a szellemi hagyatékával, akinek munkássága, írásai minden bizonnyal ismerősek voltak Bánffy számára, inspiráló erővel hatottak – Spencer és sok más szakíró mellett – a fiatal jogászra.

Bernát István 1854-ben született, európai és amerikai tanulmányutak után közérdekű közgazdasági írásokat fordít, hiánypótló munkákat ír. Az esszéíró szerint Bernát korán rájön, hogy nem terméketlen közjogi vitákra, a szabadság eszméjének hajtogatására, hanem átgondolt gazdaságpolitikára van szükség, arra, ami teljességgel hiánycikk a pártok politikájából. A Frédéric le Play-tanítvány, Károlyi Sándor gróf, az agrárius és szövetkezeti eszme másik magyar vezére kéri fel 1890-ben az első magyar szövetkezeti folyóirat, a *Szövetkezés* szerkesztésére. De kitalálta, létrehozta, illetve írt többek között a *Hazánk*, a *Magyar Gazdák Szemléje*, a *Nemzetgazdasági Szemle*, a *Budapesti Szemle* című lapokba is. Fontosabb munkái közül a *Változások küszöbén* és *A zálogba tett Magyarország* című munkák emelkednek ki. A beszédes címek mögött igazi tudós teljesítmény rejtőzik. Major Zoltán kiváló írásában felsorolja a Bernát által már jelzett problémákat: a mezőgazdasági védővámok kérdését; a földbirtok tehermentesítését; az eladósodás gondját; a földbirtok függetlenítését a börze, a tőzsde vagy a kamatláb gyakran hektikus változásaitól; a hitel megszervezésének ügyét; a szövetkezés szükségességét; „a föld, a tőke és a munkaerő áruvá süllyedését. Bernát a gyógyírt is megleti: „a föld ne váljon pusztán áruvá, hanem lehessen otthon is, gondoskodásunk

kitüntetett tárgya, amelyhez lelki kapcsolat fűz” – összegez Major Zoltán az esszéjében, majd így folytatja: „A gondolat kikristályosodása a 24. órában érkezett. Az ipar és kereskedelem érdekeit szem előtt tartó, a mezőgazdaság és az ország lakosságának háromnegyedét kitevő földből élők érdekeit az önszabályozó piac bűvöletében elvakult szabadelvű kormánykörök nemcsak teljes mértékben elhanyagolták, hanem elsősorban a kisegzisztenciák, a parasztok helyzetét az igazságtalan adórendszerrel még külön is sújtották. Adókedvezmények csak a nagyiparnak jártak. (...) Az 1880-as évek végére akut módon erősödnek fel olyan jelenségek, mint eladósodás, uzsora, kivándorlás.”²⁴

A második tanulmányban, a *Néma küzdelem – meddő küzdelem*-ben Major Zoltán Nyírónek a *Néma küzdelem* című regénye, valamint a meghíúsult újrateremtés kapcsán olvashatjuk a hommage-ként is értékes elemzést a regény jelentésrétegeit illetően. Itt két szempontra kívánom felhívni a figyelmet: az elmúlt század első éveinek hiátusos gazdaságpolitikájára, valamint az „oláhkérdésre”. Tény, hogy a múlt századelő, a 20. század hajnalának hazug, „boldog békeideje” (kiemelés Majortól) sokak szemét tágra nyitotta, hiszen a nemzetiségi és az agrárkérdések összefonódása tragikus véget sejtetett, a tunya szabadelvű politikálás előcsalta az apokalipszis lovasait. Major Zoltán esszéjében történészi precizitással fejt fel az előzményeket: a hiátusos gazdaságpolitikát, amely csak az ipart és kereskedelmet fejlesztette, a földművelés ügye így csak 1889 után kap önálló képviselőket. A mezőgazdasági vállalkozások esetében adó és más kedvezmények nem léteztek, a Gazdaszövetség (Károlyi Sándor és Bernát István) valamint a Hangya (Balogh Elemér) csak a századforduló táján erősödnek meg. A rutén és a székely akció, bár jelentős kísérletek, a hátrányos térségek felzárkóztatása érdekében születtek, a szabad verseny mégis ellehetetleníti az „agrárius mozgalmat” és a „szövetkezeti szervezkedéseket”, idő pedig nem maradt az igazi konszolidációra.

Az olcsó hitellel, a szegény és kevésbé művelt rétegre történő odafigyeléssel egy szélesedő középirtokos osztályt álmodtak a jóakarók,

így kívánván csökkenteni a Bernát által már évtizedekkel korábban jelzett vagyoni egyenlőtlenség növekedését. Nyíró az altruista bankban és a hosszúlejárátú örökbérlet intézményében látja a jövőt – sommáz Major Zoltán.

A tanulmány a románkérdést is vizsgálja. A korszak románsága erőszakosan, erőteljesen terjeszkedik, minden gyalázatos eszközt megragad a birtokvásárlás, birtokgyarapítás eredményessége érdekében, a magyar adminisztrációt is gyakran korrumpálva, véle szövetkezve hódít teret, területet. Petelei Istvánt, Beksics Gusztávot és Wolfner-Farkas Pált említi a tanulmány írója, mint olyan elődöket, akik a Nyíró-regényt jóval megelőzve járták körbe az „oláhosítás” kérdéskörét, felmutatva a talajvesztés és a végső romlás stációt.⁵ A kíméletlen uzsora következtében a román pénzüzetek szervezett üzelmek elől sem a magyar állam sem a magyar pénzüzetek nem védték meg a magyart, sőt totális érzéketlenséget mutattak, ugyanúgy mint a szabadelvű kormányzat – jelzi Major –, így a periféria korán a terjeszkedő románság szabad prédájává lett.

A folytatásban néhány hasznos adalék, amelyek a vizsgált téma pilléreit kijelölik, és amelyeket az *Egy gróf emlékiratai* című, a Helikon Kiadónál 2013-ban megjelent kötet utószavából merítettem⁶:

„1897 aug. 29-én részt vesz és felszólal⁷ Kolozsvárott az Erdélyi Gazdaság Egylet által abból a célból összehívott értekezletén, hogy Erdélyben egy központi hitelszövetkezetet alakítsanak.”⁸

„Ekkor írta elsősorban nagybátyja, az agrárius mozgalom vezéralakja, Károlyi Sándor hatására azt a röpiratot⁹ melynek címe: *Levél a hitelszövetkezetek rendeltetéséről Erdély földbirtokosaihoz*”¹⁰

„1899-ben Fiumében találjuk, a tengerészeti hatóság tiszteletbeli fogalmazója. 1900. június elejétől a földművelésügyi miniszter által újonnan szervezett külföldi gazdasági szaktudósítói hálózat berlini állomáshelyén, báró Malcolmes Jeromos mellett segédtudósító egészen 1901 augusztusáig. Németországban szerzett tapasztalatait annak a Huszadik Század című folyóiratnak a hasábjain¹¹ teszi közzé, amely szellemi példaképének azt a Herbert Spencert tartotta, akinek

evolúciós tanait Jászi Oszkár »az elmúlt század legjelentősebb üzenetének nevezte az új századhoz.«¹²

„Egy másik irányú, közjogi, elméletirő jellegű munkával¹³ is jelentkezik. A külkereskedelmi politika eszközei címmel, melyet atyjának ajánl”¹⁴

Íme az előbb vizsgált tanulmányok és Bánffy szakírói munkásságának első termékei, az 1897-es röpirat, az 1901-es értekezlete, és az ezzel szinte párhuzamosan íródó, 1902-ben napvilágot látó kötete, amelyben a külkereskedelmi politika eszközeiről értekezik, abban a korban születnek, amelynek sajátosságaira, árnyoldalaira hívtam fel a figyelmet. Bánffy olyan problémákat is boncolgat írásműveiben, amelyeket az említett elődök részben már tematizáltak.

Azon a bizonyos augusztus 29-én, 1897-ben Bánffy is felszólalt Kolozsváron. Az éves, éppen XII. tenyész állat kiállítás alkalmából összesereglett birtokosok meghallgatták az erdélyi gazdasági egylet előző évi akciótervének – a központi hitelszövetkezet és a községi hitelszövetkezetek elfogadott alapszabályzatainak megismertetése érdekében tett lépéseknek – alulteljesítéséről szóló beszámolót és ennek okait (rossz időjárás, kedvezőtlen gazdasági év, szkeptikus gazdák, előjárók). Az aktuális cél a központi hitelszövetkezet létesítéséhez szükséges tőke megszerzése, illetve a kormány és az egész társadalom figyelmének felkeltése. Bethlen András gróf felolvasta azt a határozatjavaslatot melynek három fő célkitűzése volt:

1. az erdélyi részek vezértényezőit (felekezeti státusok, magyar közművelődési egyesület, törvényhatóságok) felkérni az ügy támogatására;

2. a kormányt felkérni a támogatásra, abbéli bizakodással, hogy a kormány nem veszi magára azt a felelősséget, hogy megtagadja a támogatást, azt késleltesse, vagy annak céljait megghiúsítsa;

3. megválasztani a végrehajtó bizottságot az erdélyi részek mezőgazdasági fejlesztését propagáló, az iránt melegen érző jeles férfiakból, a törvényhozás erdélyrészi tagjaiból, fő- és alispánokból, a gazdasági egyletek elnökeiből, a gazdaközönség vezéregyéniségeiből, a szövetkezeti ügy más, lelkes barátaiból.

A javaslatot egyöntetűen, óvációval elfogadják, a 15 tagú testület elnöke gróf Bethlen András lesz, a tagok között három Bánffyt is találunk: báró Bánffy Ernőt, gróf Bánffy Györgyöt, illetve gróf Bánffy Miklóst.

A *Magyar Gazdák Szemléje* a folytatásban elemzi és összefoglalja Bánffy téziseit amelyeket a fiatal gróf fogalmazott meg Erdély földbirtokosai számára röpiratában. Bánffy Miklós a kisgazdák viszonyainak ábrázolása után a problémák megoldásaként a hitelt sürgeti, éppen azt a hitelt, amelyet az akkori paraszt két módon szerzett meg: takarékpénztárak vagy uzsora útján. Sajnos mindkettő „halálos betegség”: a gazdát megsemmisíti és nincstelenné teszi, eladósodottá. A magas kamatlábak, a kérlelhetetlen eljárás nem csupán embertelen, megalázó, hanem kilátástalan helyzetbe sodorja az erdélyi parasztság nagy hányadát. Ami még sajnálatosabb tény – Bánffy ezt is kendőzetlenül ki mondja –, hogy a takarékpénztári kölcsönnel kombinált uzsorarendszer épp a nemzetiségi bankok űzik, hogy „sok kisember pusztulása útján egy román középirtokosságot tákoljanak össze. Ennek az irányzatnak eredménye egy nemzetietlen közbirtokosság s egy mindenre fölhasználható proletariátus.”¹⁵

Bánffy azt tapasztalja, hogy ez a veszedelmes folyamat hosszú évek óta folyik, a nép elszegényedett, az értelmiség süllyed, jó eséllyel mindkettő a szocialista és a nemzetiségi agitáció martalékává válik. Sürgeti a cselekvést a műveltség megszerzése és a hitelképesség emelése révén. Az EMKE és a takarékpénztárak már nem szolgálják egészében az Erdélyi Gazdasági Egylet terveit és célkitűzéseit – somázza a gróf, ennél jóval több kell. A hitelszövetkezeti rendszer olcsóbb, könnyebb és biztosabb pénzforrás a nép számára: „Járuljon mindenki hozzá, hiszen mindenki saját érdekeit is mozdítja ez által elő”¹⁶ – emeli ki a cikk írója Bánffy lelkesedését, majd hangsúlyozza, hogy Bánffy lelkes hangjának alapja a viszonyok alapos ismerete, ezért nagy horderejű ez a röpirat.

Valóban, Bánffy alapos elemzése kegyetlenül leplezi le az üzelmeket, a drága kamatokat (8-9-11 százalék), a kisebb kölcsönök megtagadását,

az uzsoraközvetítéseket, illetve annak auktorait, a takarékpénztár alkalmazottait, a falvakbeli bizalmiakat, akik kezesekként közvetítenek, nagy sápot húzva, a sokadikat. A nyomorult, szegény parasztoktól ajándékokat, figyelmességeket várva el, hogy aztán ellehetetlenítve őket, csődöt sürgessen, és a kényszervégrehajtás során fillérekért kivásárolja a parasztot, aki ezek után már nem csak a takarékpénztárnak, hanem ennek az üzérnek is a teljes kiszolgáltatottjává válik.

Relative vagyonos régiók teljes lakosságát húzták csőbe az uzsorások, kisemmizve, földönfutókká téve őket. A törvényhozás hézagos, tehetetlen az uzsorásokkal szemben, olykor pedig összejátszik azokkal. Bánffy a felsorolt érvek és tények után arra kéri az egybegyűlteket, kötelezzék el magukat mindannyian a hitelszövetkezeti intézményrendszer kiépítése mellett, hiszen csak ez szabhat gátat a pusztulásnak, a proletariátus tömeggé válásának és a nemzetiségi kérdés elmergesedésének. A röpirat ismertetése után az idősebb Bánffy, az édesapa Gidófalvy István doktort javasolja a jelenlévők figyelmébe, aki mint a szövetkezeti mozgalom jó ismerője szörnyű képet fest a végek elmaradott voltáról, a hitelezői miatt rabszolgasorban sínylődő nincstelen parasztokról, akiknek sora rosszabb mint az állaté, de akik mégis embernek születtek, róluk kötelességük szeretettel gondoskodni az embertársaknak. Ennek megvalósítása érdekében megrajzolja egy igazán emberarcú communitas, egy keresztény alapokon álló communio szerkezetét és működési rendjét. Ebben mindenkire figyelnek, támogatják a kezdeményezéseket, segítenek egymásnak, ellenőrzik a költekezéseit, mások jólétén is munkálkodnak, a hitel visszaszolgáltatásának egyéni ütemtervet szabnak, hogy senki se maradhasson le. Kockázattal egyáltalán nem jár a hitelszövetkezet, politikával egyáltalán nem foglalkoznak, csak a gazdaságpolitikában való jártasság megszerzése üdvös. Tagadja, hogy korai volna ez a nagy eszme és ez a nemes humanitárius cél, hogy az erdélyi népesség képtelen volna megérteni a mozgalom lényegét. Kijelenti, hogy Erdély földműves népe nincs elmaradottabb állapotban bármelyik másik régió földműves rétegénél. Visszautasítja azt a vádat is, misze-

rint veszélyes lenne bevinni a nép közé a szövetkezeti eszmét, egyértelművé teszi, hogy 1848 óta nem volt még egy olyan eszme, melyet könnyebben és világosabban felfogtak és támogattak volna, mint éppen a szövetkezetek ügyét. Az üzletvezetés és a könyvvitel annyira leegyszerűsített, hogy a legegyszerűbb paraszt is érti, az ellenőrzést pedig utazó könyvvivők gyakorolják. A kezdeményezéseket támogatni kell, mert annak okán, hogy nincs szakértelem, bátorság, vagyon, és hiányzik az ellenőrzés tisztasága, a falvak nem lépnek fel kezdeményezőkként. A fentiek ellenére a hosszú évek gyümölcse beérett, több mint 20 ezer tagja van már a hitelszövetkezeti hálózatnak. A művelt társadalom dolga a fenti problémák eloszlatása és a lehetőség megteremtése. A célok megvalósítása során csak egy célt követhetnek: a humanitárius célt! A központi vezetők joga és kötelessége a falusi szövetkezetek figyelemmel kísérése, a társadalom joga és kötelessége a mindenkinek feletti segítségnyújtás. Az erdélyi hitelszövetkezetek zárszámadása szerint 2 millió forint a hitelforgalom, ezzel szemben a román pénzüintézetek éves hitelforgalma 60 milliót meghaladó. Éppen ezért lenne üdvös a szövetkezeti mozgalom kiterjesztése egész Erdélyben: a nemzetiségi és felekezeti célokat kizárva mindenki a közös jó elérésén, a személyes szellemi és anyagi gyarapodáson munkálkodna. Bánffy újólag felhívja a figyelmet az ALBINA jól szervezett intézményi jellegére, erőszakos terjeszkedésére: „Kifogásunk nem lehet az ellen, ha a román elem vagyonosodik, ha helyes munkával és természetes fejlődésben román középbirto-kosság fejlődik ki, de ellenvetésünk lehet az ellen, ha ezen középbirto-kosság az uzsora alapján a kisbirtokosság – a nép – rovására túlsúlyra tesz szert. Ez ellen tehet a szövetkezet.”¹⁷ A felszólalók mindegyike más és más szempontokat emelt ki vagy sürgetett: a kormányzat megnyerése, a nemzetiségi szempontok és a felekezeti szempontok háttérbe szorítása, tisztán köz- és nemzetgazdasági érdekek szem előtt tartása a humanizmus ujjsmutatása által. A gyűlést – mint már említettem – a tervezet elfogadásával és a 15 tagú ellenőrző testület megválasztásával zárták. Még egy mondatot hadd emeljek ki!

Gidófalvy zárszava így hangzott: „Szükséges ezért a szövetkezeti törvény meghozása minél előbb: hadd érezze, a ki a szövetkezetek valamelyikébe tagnak belép, hogy legyen valaki szász, román, zsidó, magyar vagy tót – imádjá az Istent bármely templomban, bármely nyelven –, ha egyszer becsületes ember, ha faluja népe ilyennek ítéli: közöttünk vagyoniilag is saját erején boldogul.”¹⁸

Bánffy 1901-ben, a *Huszadik Század* című társadalomtudományi szemlében jelentette meg *Mezei munkáshiány a német birodalomban* című tanulmányát. Hihetetlenül éles szemmel összegzi ebben a munkában, hogy milyen okok vezettek el a *Flucht vom Lande* problematikájához. Konkrét megoldási javaslatokat is megfogalmaz a helyzet jobbítása érdekében. Ismeretterjesztőnek szánja írását, ugyanakkor felhívás is egyben, hiszen a német mezőgazdasági helyzettel sokban rokon vonásokat mutat a magyar agrárium szituációja, ezért a fogantatott intézkedések a magyar gazdaközönséget is érdekelhetik. Számokkal indít: a statisztika szerint 1895-ben 1882-höz képest 7 százalékkal csökkent a mezőgazdasági összlakosság száma, főként a férfi munkások tetemes apadása érzékelhető.¹⁹

Definiálja a német birtoktípusokat, pontosan körüljárja a „hufe”, a „gewannhufe” fogalmakat, tárgyalja a „flurrecht”, a nyomásrendszer kérdéskörét. Kiemeli, hogy a hufe tulajdonosa szabad ember és úr volt a maga földjén, a szabadoknak pedig eredetileg ugyanolyan gazdasági és politikai jogkörük volt. Szól a német jobbágyrendszerről, a „hofrecht” szabályairól, a féljobbágyi státuszról. A legjobb helyzetben Westfáliában, Hannoverben éltek a jobbágyok, legrosszabb helyzetben pedig Kelet-Poroszországban, Mecklenburgban. Itt, ahol a latifundiális birtoktípus dominál, 5 év alatt 600 ezer ember migrált el, miközben Bajorországban, Baden, Hessen tartományokban mindössze 154 ezer. „Ezen részek egészséges agrárfejlődésének eredménye mindez” – jelzi Bánffy. Itt a jobbágyság viszonya a földesurához jónak mondható, szemben a keleti régiókkal, ahol soha olyan nyomasztó nem volt mint 1890-ben.

Kétféle mezei munkást mutat be: a cseléd minőségűeket, a „gesinde”-ket, valamint a napszámosokat, akik vagy szabadok, vagy

szerződéses viszonyban állnak, ezek az „inste”-k. De még náluk rosszabb helyzetben levők is vannak, az „einlieger”-ek, a napról napra alkalmazott napszámosok. Jellemző módon ezekből az instékból kerül ki az elvándorló mezei munkások legnagyobb hányada. Ők egyszerűen megszöknek a függő viszony elől, és a városokba menekülnek.

Pozitív típusokat is felmutat, ezek főként a közép- és délnémet tartományokban találhatók, a „hausler”-ek, a földbirtokos munkások, tulajdonuk van, s ez biztos megélhetést tesz lehetővé számukra. Más helyütt a „heuerling”-rendszer a domináns, például. Westfáliában, Hannover és Oldenburg környékén. Ez bérleti rendszer, a bérlőnek háza, kertje, szántója, legelője és kaszálója is van.

A legfőbb ok nem a mezei munkáslakosság abszolút fogyatékosságából áll elő, hanem a birtoktagoltságból és a szociális helyzetből ered, a migrációs statisztika ezt tökéletesen alátámasztja, ennek semmiképp nem az ipari munkakereslet az oka, az „arbeitsmarkt” is ezt igazolja. Bánffy szerint neutrális jelenség a „flucht vom Lande”, hiszen amennyit veszít a földbirtokos, annyit nyer az iparos, bár megjegyzi, ahol rátérnek az intenzív mezőgazdálkodásra, ott sokkal több ügyes, állandó és megbízható mezőgazdasági munkásra van szükség. Reális veszélre is felhívja a figyelmet: „az ipari munkások eltartása krízis idejében azon Damocles-kard, amely minden iparállam felet függ” – és ez ma sincs másként, posztmodern társadalmunkban sem, tehetjük hozzá. Bánffy diszkrét retorikával ugyan, de jelzi, hogy a szabad munkaerő beáramlása roppant káros lehet, példa erre éppen a legnyomórúságosabb helyzetben levő Poroszország, ahonnan az elvándorlások miatt orosz, ukrán elemek érkeznek, ezek viszont sokkal silányabb munkaerők, mint az elmenők, nemzetiségi feszültségeket is szítanak, sok szociális probléma okozói. Ami igaz, sokkal olcsóbb munkaerők ezek, de munkájuk is sokkal silányabb, ráadásul a csőstűl érkezés okán a benszült német ajkú mezőgazdasági munkás elvándorlása kedve is megnő.

Bánffy javaslata: „sokkal racionálisabb közgazdasági orvosság a telepítés”. A mecklenburgi példát hozza fel és a Hauslerein típusú tele-

pítést, ott 8 ezer ilyen kreáltak és hihetetlen fejlődést eredményezett mindez. Ami a fluchtot illeti, részben rendészeti és törvényhozási intézkedésekkel szigorítják azokat, másrészt pedig az idegen munkások kontrollált idejű munkaszerződését szabályozzák le, másként kaotikus állapotok születnének.

Bánffy értékes tanulmányát az előadásom címéül is szolgáló sommával zárja: „Nem államrendőri beavatkozás, nem a kényszer oldhatja meg a mezei munkások égető kérdését, hanem a helyes államgazdasági politika, karöltve a társadalmival. Nem az elvándorlás tilalma, nehezítése kapcsolja a népet a földhöz, enyhíti a társadalmi különbségeket, hanem a tulajdon, a községi és családi otthon.”

*

A vizsgált közgazdasági írások jó előzmények, hasznos adalékok, premissák, amelyek segítségével elérkeztünk utolsó vizsgált tárgyunkhoz, az – 1901-ben, a tekei választókerületben győztesen kikerülő, szabadelvű párti programmal képviselővé lett – ifjú grófnak ahhoz az első közéleti-politikai kötetéhez, amellyel Bánffy idejekorán beírta nevét a tudományos szakirodalmat művelők nagy könyvébe.

Bánffy nagy munkája, *A külkereskedelmi politika eszközei* című kötet elsősorban közjogi, elméletleíró jellegű és nem szépirodalmi, de eme kötet nem csupán esztétikai, illetve jogtörténeti kuriózum, nem csupán emiatt érdemes újraolvasni és megismerni, hanem – azon túl, hogy korának minden bizonnyal legfontosabb magyar nyelvű kézikönyve és szakirodalma volt a tárgyban –, mert hasznos adaléka, szerves része az életműnek. Hatása kiterjed nem csupán a trilógiára, hanem az emlékiratokra is. Élénk, kifinomult nyelvezete, veretessége, közérthetősége, ugyanúgy, mint a már említett röpirat illetve értekezellet okán is számot tarthat a filológiai vizsgálódásra. Jelen előadás kérései csupán jelzik, ugyanakkor pedig ki is jelölik azokat az elmélyültebb vizsgálati lehetőségeket, amelyek segítségével Bánffynak ezt a korai művét komplex összehasonlító elemzésnek lehet és kell is alá-

vetni. Vizsgálva például, hogy Bánffy korai műveinek, illetve az emlékiratok valamint a trilógia kontextusában azok szakírói, illetve prózapoétikai sajátosságai közül az általa használt narrációs technika, a Bánffyra jellemző szókincs, szó és mondatfordulati elemek közül melyek találhatók meg ezekben a – hangsúlyozom – elsősorban tudományos szakmunkában. Úgy gondolom, a Bánffy-kanonképzés, kanonizációs eljárás szerves részét kell képeznie ennek az általam hipotált vizsgálatnak is.

Ne feledjük azt sem, hogy a vizsgált kötet Bánffynak valójában már a második kötete, 1895-ben Budapesten megjelent első szépprózai kötete, a kilenc novellát tartalmazó *Mesék*, igaz, szerzői név nélkül. (*Mesék – felnőtteknek* címmel a Noran adja ki újra Budapesten, 2007-ben.) Ezt megelőzően már 1893-ban megírta, és 1895-ben Kolozsvárt elő is adták. A ma még kéziratban található első színdarabját, *Egy végrendelet következményei* címmel²⁰.

(Az 1902-ben Budapesten, Révai és Salamon könyvnyomdájában nyomtatott, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedésében kiadott könyvet 2012-ben újra kiadta a budapesti Historianatik Könyvkiadó, akinek jóvoltából egyébként újra több száz könyvritkaságot élvezhetünk reprint kiadásban, ezek mind olyan művek, amelyek az idők forгатágában ugyan pusztulásra ítéltettek, de mégis újjászülethettek, a mai kutatótársadalom és érdeklődő bibliofilek örömére.)

Az atyámnak ajánlva – így szól a kötet dedikációja, ami az életrajzi vonatkozások ismeretében *captatio benevolentiae*-ként is felfogható. A kötet előszavában Bánffy problémafelvetésében két dologgal indokolja írásműve fontos és hasznos voltát. Egyrészt a küszöbön álló vámszövetség megújítása, „Magyarország és Ő Felsege többi királyságai és országai között” az 1903-ban lejáráó kereskedelmi és vámserződés indokolják, hiszen a magyar törvényhozás és közvélemény nemsokára ezzel foglalkozik majd leginkább, másrészt pedig: „Magyar nyelven a külkereskedelmi politika céljai és fegyvereiről, azok alkalmazásáról nem ismerek egy oly eredeti művet sem, mely a nemzetgazdasági rendszabások e teréről valamennyire is teljes képet

nyújtana, fordításban is csak egyet, Schraut művét [...] Ám ezen munka, mely különben sok tekintetben elavult, csakis a szerződésekkel és azok intézkedéseivel foglalkozik [...] Már pedig a külkereskedelmi intézkedések között az autonóm eredetűek bizonyval igen nagy fontossággal bírnak...”²¹

A szerző maga ajánlja az olvasók figyelmébe művét: „Jelen szerény művemnek célja, hogy mindazoknak, kik külkereskedelmi politikánk iránt érdeklődnek, kézikönyvül szolgáljon, a melyben ezen téren használt eszközök és módok iránt felvilágosítást nyerjenek. Ez az oka, hogy csak futólag érintem a szabadkereskedés és a védvámi politika nagy kérdéseit, melyek jelenleg inkább csak akadémikus érdekekkel bírnak.”²² Bár eltekint a használt szakmunkák felsorolásától, két német és két magyar forrást kiemelten felsorol, többek között köszönetet mond az egyik használt szakmunka szerzőjének, Turóczy Adolf miniszteri tanácsosnak, aki gazdag tapasztalatával és szakismeretével támogatta jelen munka megírásánál.

A fiatal jogász és országgyűlési képviselő munkája valóban hiánypótló munka volt, a korábbi szakkönyvek²³ kivétel nélkül elavultak vagy nem tartalmazták az új külkereskedelmi trendek információit, ugyanakkor vizsgált munka jótékony erjedést és egyben fejlődést is generált, munkák sokasága²⁴ keletkezett Bánffy műve folytatásaként, amelyek már a napi politika alakulását is tükrözték, kereskedelmi és vámfüggetlenséget vindikáltak, előrevetítve az Osztrák-Magyar Monarchia kötelező széthullását.

Az életmű kontextusába helyezve, ez a mű szervesen illeszkedik abba a kerek egészbe, amelynek erőterében formálódtak az emlékiratirodalom, a közéleti és politikai beszédei, cikkei, egyéb tanulmányai, azok a remekművek, amelyek egy részének terminus technicusai itt formálódtak, itt értek kötetbe. Jelen előadás csupán figyelemfelhívó jellegű, idő szűkében nem vállalkozhatom a kötet részletes bemutatására, csak pár gondolat erejéig sommázom a mű jellemzőit és legfőbb erőnyeit, az előadás szerkesztett változata viszont részletezően elemzi a kötet regisztereit.

A kötet gerincét 12 fejezetre osztva találjuk, a már említett előszó és igen gazdag, pontos tárgymutató zárja a kötet, valóban hasznos segédlete és egyben egyik erőnye lévén ennek a munkának. Az alapfogalmakat tisztázó első fejezetet követik a többiek: a kereskedelmi szerződések, a legtöbb kedvezményi jog, a tilalmak, a vámok, a tarifarendszerek és tarifatórvények, a kedvezményes vámelbánás, a belföldi adórendszer és a kiviteli kereskedelem viszonyát vizsgáló, az idegenek jogállásával és az idegen áruk belföldi adózásával foglalkozó fejezetek. A X. fejezet nagy teret szentel az egészségügyi intézkedéseknek, külön alfejezetekben tárgyalja az egészségügyi rendészetet, valamint az állategészségügyi rendészetet. A XI. fejezet a nemzetközi forgalmi politika eszközeivel foglalkozik, itt is két alfejezetet találunk: egyik a hajózással és a szabad kikötőkkel, a másik a vasutak, közutak és belső vízi utak kérdésével foglalkozik. A kötetet a „konsuloknak” szánt „bédekkel” zárja, hasznos tanácsokkal, információkkal látva el őket.

A kötet másik nagy erőnye, hogy bőséges jegyzetanyaggal van megspékelve, a belső, szövegekői jegyzetek hasznos indikációk, magyarázatok, kontextualizációk tárháza, kiváló példatári elemeivel együtt élvezetessé teszik a befogadást, nem csupán megkönnyítve azt, hanem igazi elmélyülést engedélyezve a száztiz évvel ezelőtti állapotokra. Benkő Samu jegyzi meg a *Bánffy Miklós a közéletben* című tanulmányában: „Érdekességgként említem meg, hogy a legtöbb kedvezményi jogról beszélve példaképpen az Osztrák–Magyar Monarchiának azt a szerződését említi, melyet 1893-ban Romániával kötött...”

„Ha a küzdelmes kisebbségi lét föl vállalóinak példáját tekintjük, nem is olyan egyértelmű, hogy Brassai Sámuel lett volna az utolsó erdélyi polihisztor. A bonchidai gróf, Bánffy Miklós nagy ívű pályája átfogta a kultúra majd minden ágát, beleértve a politikai kultúrát is.” – írja Murádin Jenő a *Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor* című tanulmányában.

Néhai Csiha Kálmán püspök 1998-ban, az író születésének 125. évfordulója alkalmából az EME, az Erdélyi Református Egyházkerület valamint az EMKE közös szervezésében a Protestáns Teológián tar-

tott megemlékező ünnepségen – ahol a mai előadók közül többen is értékelő tanulmánnyal jelentkeztek – Bánffyt Isten erdélyi gyümölcsfájának, Isten magyar gyümölcsfájának nevezte. A méltatások sorát nem kívánva folytatni – hiszen abban utólag, jól álltunk, mindig –, annak ellenére, hogy az életmű jószerével még alapos vizsgálat tárgyát sem képezte, elmondhatjuk, hogy szerencsés emberek vagyunk mi, erdélyi magyarok, ugyanis míg Magyarországnak csupán egy Széchenyije volt, gróf Mikó Imre mögé méltán felsorakozik hihetetlenül sokrétű és eredményes életművével Bánffy Miklós is, a képzeletbeli Erdély Széchenyije titulus őt is méltán megilleti.

JEGYZETEK

- ¹ A Bánffy Miklós születése 125. évfordulója alkalmával rendezett megemlékezésen, Kolozsváron elhangzott előadás bevezetője,. In *Erdélyi Múzeum* – 61. kötet, 1999. 1–2.füzet
- ² Ld.: <http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=20531>
- ³ Ld.: <http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=20403&kkulcs=major+zolt%E1n>
- ⁴ I. m. Major Zoltán:
- ⁵ „Az erdélyi kis- és középbirtokos magyarság részben tönkrement, s ennek helyét akarják most pótolni a román nemzeti ügy hallgatva dolgozó munkásai oláh elemekkel. Nem kevesebbet akarnak, mint a magyar gentry ritkuló sorait román gentryvel helyettesíteni [...] Ha egyszer sikerült Erdélyben román középföldbirtokos osztályt teremteni, akkor a román nemzeti politikának nyert, s a magyar nemzeti politikának veszített ügye van.” In Beksics Gusztáv: *A románkérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*. Bp., Athenaeum Kiadó, 1895, 168., idézi: Major Zoltán
- ⁶ Utószó: Bánffy Miklós életútja. Írta Major Zoltán. In gróf Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*, Helikon Kiadó, Budapest, 2013. 407-435. (A tanulmány az 1993-ban megjelent Bánffy Miklós: *Huszonöt év* című kötethez írt munkának az átdolgozott, szerkesztett változata)
- ⁷ Az értekezletre lásd a Magyar Gazdák Szemléje. Szerk. Bernát István. 1897.II.évf. II. kötet, IX. füzet (szept.), 681-700. I.m. Utószó, jegyzetek, 474.
- ⁸ In i. m. Utószó, 410.
- ⁹ Bánffy Miklós röpiratát a Magyar Gazdák Szemléje mellett ismerteti még a Hazánk 1897. Szept. 8.évf. 220.sz. 9.oldal. Erdély és a hitelszövetkezetek c. cikk. I.m. Utószó, jegyzetek, 474.

- ¹⁰ In i. m. Utószó, 410–411.
- ¹¹ Dr. Gróf Bánffy Miklós: Mezei munkáshiány a német birodalomban. *Huszedik Század*, 1901. Jan./jún. 2. Évf. 3. Kötet. 37–49. I. m. Utószó, jegyzetek, 475.
- ¹² In i. m. Utószó, 411.
- ¹³ „Dr. Gróf Bánffy Miklós: A külkereskedelmi politika eszközei. Bp. 1902. 187. A könyv aktualitását az adta, hogy 1903-ban jártak le a Magyarország és Ausztria közti kereskedelmi és vámszerződéséek!,” In i. m. Utószó, jegyzetek, 475.
- ¹⁴ I. m. uo.
- ¹⁵ In i. m.: *Magyar Gazdák Szemléje*. Szerk. Bernát István. 1897. II. évf. II. kötet, IX. füzet (szept.), 684.
- ¹⁶ In i. m. 684.
- ¹⁷ I. m. 694.
- ¹⁸ I. m. 699.
- ¹⁹ I. m.: Dr. Gróf Bánffy Miklós Mezei munkáshiány a német birodalomban. In *Huszedik Század*, 1901. Jan./jún. 2. Évf. 3. Kötet. 37.
- ²⁰ Szebeni Zsuzsa, az OSZMI munkatársa, jeles Bánffy-kutató, a Bánffy Kiállítás kurátora több szövegvariánsát is megtalálta ennek az ifjúkori zsebgének
- ²¹ I. m. Dr. gróf Bánffy Miklós: *A külkereskedelmi politika eszközei*, 1-2.
- ²² I. m. ugyanott, 2.
- ²³ Például Matlekovits Sándor: *A kereskedelem története*, 1873; Mudrony Soma: *A vámkérdés megoldása*, 1896; Pap Dávid: *Kvóta, vámszövetség, bank*, 1896; Baross Károly: *Vámpolitikánk*, 1895; Gömöri Lajos: *A Magyar ipar és kereskedelem korszakai*. Történelmi vázlat, 1896; Kerekes György: *A kereskedelem története különös tekintettel hazánkra*, 1897.
- ²⁴ Láng Lajos: *A vámpolitika az utolsó száz évben*, 1904; Matlekovits Sándor munkái: a. *Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától*, 1905, b. *A vámpolitika mai helyzete*, 1905; Árkövy Richárd: *Vámszövetség vagy önálló vámterület*, 1905; Csetényi József: *Vámszövetség és bankközösség problémája*, 1908.

MAJOR ZOLTÁN

történész

SIKER ÉS EREDMÉNY

Bánffy Miklós külügyminiszteri tevékenységének mérlege

„A történelem fogalmával összekapcsolódott a múlt megítélésének és a jövő korok számára adandó útmutatásnak a feladata. Jelen mű nem vállalkozik efféle feladatokra: csupán azt kívánja bemutatni, ahogy valójában történt – wie es eigentlich gewesen”.

A narratív történetírás, az elsődleges forrásokra való támaszkodás, a lélektani rugók fokozott figyelemmel kísérése, az aprólékos részletek feltárása, a külpolitika előtérbe állítása egyaránt jellemezte fenti idézetünk szerzőjét Leopold von Rankét, a 19. századi német történetírás, a historizmus nagyhatású és emblematikus alakját, akinek szellemében szeretnénk valami érvényeset mondani egy erdélyi grófról, akinek nevét most oly sokan emlegetik. Nem volt ez így. Egy kép, alatta néhány sor a díszmagyaros erdélyi grófról, Horthy külügyminiszteréről – jószerével alig többet tudhatott meg a múlt század hetvenes éveiben az érdeklődő olvasó Bánffy Miklósról. Ma már sokan és sokat beszélnek és írnak róla, de élete és kora száraz tényeinek vázolása előtt tegyük fel a kérdést: Ranke szellemében értjük-e őt, cselekedetei rugóit, olyannak látjuk-e, megközelítőleg, amilyen valójában volt?

A TRAGÉDIA ELŐTT – A PÁLYA ELSŐ FELE

1873-ban, az első magyarországi ún. tözsdekrach évében született. Édesanyját kétéves korában elvesztette. Neveltetésére, indulására így

különösen nagy hatással volt az 1843-ban született édesapa, gr. Bánffy György, aki pesti joghallgatóként egyebek közt Pauler Tivadar tanítványa volt, Pest megyénél praktizált, Ferenc József koronázásakor aranysarkantyús vitézzé avatták, majd Európa szinte minden országát bejárta, tanult a berlini egyetemen. 1872-től Doboka megye országgyűlési képviselője, 1875-től főrendiházi tag, 1884–1896 közt választott jegyzője. A kilencvenes évek második felétől a bontakozó magyar szövetkezeti mozgalom vezéregyénisége, 1898-tól az Országos Központi Hitelszövetkezet igazgatósági tagja, 1912. augusztus 30-tól 1918. december 3-ig elnöke. Valóságos belső titkos tanácsos, királyi főajtónálló-mester.¹

Szükséges volt mindezt előrebecsíteni, hogy lássuk, a fiú kezdetben mennyire atyja nyomdokain haladt.

1891-ben Budapesten érettségizett.² Már ifjúként érdeklődik az irodalom, a művészetek, festészet, színház iránt, Székely Bertalan tehetséges tanítványa.³ Apja kívánságára mégis elvégzi a jogot, előbb Kolozsváron, majd Budapesten tanul az 1890-es évek első felében, jó nevű tanárai Ballagi Aladár, Choncha Győző, Kármán Mór, Timon Ákos, Wlassics Gyula. Részt vesz az egyetemi diákszövetség munkájában, Kolozsváron elnöki tisztséget tölt be.⁴ Az 1890-es években először mutatkoznak meg a korabeli társadalmi, politikai fejlődés ellentmondásai. Felbukkan a maga élességében a nemzetiségi kérdés (Memorandum pör). Különösen szembeötlő a paraszti élet válságokkal terhelt átalakulása, aratósztrájkok, uzsora, egyke, kivándorlás. A fiú nyilvánvalóan apai hatásra a jogi doktorátus megszerzése után a szárnyait bontogató agrárius, szövetkezeti mozgalom erdélyi tevékenységébe kapcsolódik be. 1897. augusztus 29-én részt vesz és felszólal az Erdélyi Gazdasági Egylet által Kolozsvárott összehívott értekezleten, melynek célja egy erdélyrészi központi hitelszövetkezet alakítása volt. Az értekezletet az apa nyitotta meg, illusztris résztvevői: Barcsai Domokos, Bethlen András, Gajzágó Antal, Gidófalvi István, Petrichevich Horváth Kálmán, Teleki László gr., Wass Béla gr., Mikó Imre etc.⁵ Az ifjú Bánffy Miklós erre az alkalomra még egy figyelemre

méltó politikai röpiratot is írt, nem kis részben az agrárius mozgalom kimagasló vezéralakja, a rokon gr. Károlyi Sándor hatására, a címe: *Levél a hitelszövetkezetek rendeltetéséről Erdély földbirtokosaihoz*.⁶ A röpiratot az erdélyi lakosság 80 százalékát kitevő 3-30 holdas kisgazdák érdekében, az akkor is(!) elharapózó uzsora, különösen egyes takarékpénztárak magas kamata (8 százalék) ellen írta: „Erdélyi társadalmunknak egy speciális bontó factora [...] a takarékpénztári kölcsönnel kombinált uzsorarendszer, amelyet némely bank tervszerűleg űz, s mellyel saját rokonait teszi tönkre azért, hogy sok kis ember vagyoni tönkéből egy saját középirtokosságot tákoljon össze...”⁷ „Román ajkú” középirtokosság kialakulása ellen önmagában nem emel kifogást, ha az a szorgalom és munka alapjain épül föl.⁸ A piacelvű gazdaság általánosan elterjedt dogmájából kiindulva úgy látja, a magas kamatok ellen mesterséges tiltó rendszabályokkal hiábavaló lenne küzdeni, helyette nagyobb társadalmi és állami odafigyelést igényel: olyan közgazdasági környezetet kell kialakítani, hogy a hitelre szoruló „ne akarjon többé csapdába esni”. A hitelszövetkezeti intézmény kiépítése egy olyan pozitív eszköz, melynek „segítségével veszélyes közgazdasági és társadalmi helyzetünkből szabadulhatunk. Meggátolhatjuk vele a proletariátus képződését és a nemzetiségi kérdés elmérgesedését.”⁹ Bánffy éles szemét dicséri, hogy már fiatal korában felismerte a román bankok földfelvásárlásában rejlő veszedelemeket a magyar nemzetiségű parasztság középosztállyá fejlődésére. A téma és a kor gazdag irodalmából most csak két szépirodalmi művet említsünk, az egyik ismert, Nyíró József később, 1944-ben írt *Néma küzdelem* című regénye¹⁰, a másik ismeretlen korabeli, 1903-ban írt regény Wolfner-Farkas Pál tollából *Meddő küzdelem* címmel.¹¹ Külön elemzés tárgya lehetne, ezért itt csak utalhatunk Bánffy 1940-ben befejezett *Erdélyi történet* című trilógiájára, amelyben nagy figyelemmel rajzolja meg a román bankok erdélyi román középirtokosságot teremtő tevékenységét.

Az agrárius hatás Bánffy pályájának első felében jelentős, de később is kitapintható. Az Erdélyi Szépmíves Céhnel 1932-ben meg-

jelent *Emlékeimből* című könyvében szeretettel és nosztalgiával ír szellemi mentoráról, nagybátyjáról, gr. Károlyi Sándorról: „Nagyszabású ember volt. Teljesen önzetlen. Csak használni akart. Szolgálni nagy, hazafias célokat [...] Franciás gondolatkörben élt, a germán gazdasági irodalomtól idegenül, bár mindent olvasott és mindent ismert. Tündöklő szellemességgel beszélt, gyakran humor és tréfa is fűszerezte a legszárazabb témákat. Töredezett, nem mindig befejezett mondatok, de mégis egységes rendszer és főleg egységes hit fogta mindezt egybe. Olyan volt ez, mint valami tűzijáték... a külvilág őt konzervatívnak és klerikálisnak tartotta. Bizonyos mértékig az is volt, de más képpen, mint más emberek és inkább a mára való közvetlen tevékenységében. Ha azok, akik az OMGE, a Hangya és a Hitelszövetkezetek mindennapi ügyeiben utasításait és parancsait átvették, hallották volna, amit itt a kandalló előtt olyan ékesszólóan elmondott, bizony elcsodálkoztak volna. A világ továbbfolyásáról, a társadalmak átalakulásáról beszélve a nagybirtoknak, sőt a tulajdonjognak is megszűnéséről, átídomulásáról jövendőt; a szociális tanok valamilyen formában, de okvetlen bekövetkezendő érvényéről, melynél ő a szövetkezeti megoldást állította oda mint az emberiségre nézve megváltó eszmét, mint majdan megvalósítandót, de korántsem mint az egyetlen lehetőséget, mely az időknek mélyéből megszülethetik.”¹² A franciás műveltségű és magyar hazafi Károlyi Sándor volt az, aki Magyarországon először hangoztatta: Magyarország a magyaroké. Támadták is érte sokan. Róluk jegyezte meg később az agrárius mozgalom Károlyi mellett legnagyobb hatású, legnemesebb alakja, szürke eminenciása, Bernát István: „Milyen magyarok lehettek azok, akik ezért is támadták?”¹³ Az agrárius mozgalom, a szövetkezés elévülhetetlen, elvitathatatlan magyar nemzetfenntartó szerepét világítja meg később a két világháború közötti időszakban Hantos László a Felvidékről: „Ha valamikor az erdélyi és szlovákiai magyar kisebbségek gazdaságtörténelmének megírására sor kerül, akkor Károlyi Sándor grófnak és társainak jár majd a hála azért, hogy a kisebbségi magyarságban a gazdasági életerő megmaradhatott.

Ez a szervezkedés azonban akkoriban nem mutathatott fel átfogó eredményeket, egyrészt a szabadelvű körök nyomasztó gazdasági fölénye, másrészt a felsőbb társadalmi körök teljes érdektelensége folytán.¹⁴ A neves közgazdász és szövetkezeti szakember a Borsody István által szerkesztett, a Felvidék magyarlakta sávjának visszacsatolásakor *Az ország útja* című reformer folyóirat különszámában megjelent soraiban az első világháború előtti Magyarország politikai életének egy sajátos jelenségére utalt, nevezetesen az ún. agrárius-merkantil ellentétre. A 20. század elejére elsősorban a földművelő rétegek, a parasztság érdekeinek sérelmére megtörtént egy olyan átalakulás, amit tömören „Iparosodás agrárországban” címen¹⁵ írhatunk körül. Bánffy Miklós ugyan nem vált az agráriusok vezéralakjává, de az agrárius gondolat, érdeklődés egész pályafutásán kitapintható. Apja nagy súlyt helyezve neveltetésére figyelt arra, hogy világlátottá váljon a fiú. 1899-ben még csak a corpus separatum Fiumében tevékenykedik a tengerészeti hatóságnál, tiszteletbeli fogalmazói rangban. 1900. június elejétől a Széll-kormány földművelésügyi minisztere, Darányi Ignác által újonnan szervezett külföldi gazdasági szaktudósítói hálózat berlini állomáshelyén báró Malcomes Jeromos melletti segéd tudósító 1901 augusztusáig.¹⁶ Az utalás szintjén említsük meg, hogy Németország az agrárius eszmék fő szülőhazája volt.

Az itt szerzett tapasztalatait annak a *Huszedik Század* című folyóiratnak a hasábjain teszi közzé, amely szellemi példaképének azt a Herbert Spencert tartotta, akinek evolúciós tanait, a polgári radikálisok vezéralakja, Jászi Oszkár „az elmúlt század legjelentősebb üzenetének nevezte az új századhoz”.¹⁷ A németországi család- és napszámoskérdés alapos ismeretéről tanúskodó elemzés érett felfogását jól érzékeltetik a tanulmány befejező sorai: „Nem államrendőri beavatkozás, nem a kényszer oldhatja meg a mezei munkások égető kérdését, hanem a helyes államgazdasági politika, karöltve a társadalommal. Nem az elvándorlás tilalma, nehezítése kapcsolja a népet a földhöz, enyhíti a társadalmi különbségeket, hanem a tulajdon, a községi és családi otthon.”¹⁸ Az 1902-ben megjelent *A külkereskedelmi politika*

eszközei című írásának aktualitását az adta, hogy a következő évben jártak le a Magyarország és Ausztria közti kereskedelmi és vámszerződéses. 1901–1904 közt szabadelvű programmal képviseli a tekei választókerületet. Az 1901–1904 évi országgyűlésen mégis egy jellegzetes agrárius felszólalással tűnik ki. 1903. április 4-én elmondott beszéde a fedezetlen határidőüzlet ellen elnyerte az agráriusok tetszését, ugyanis sikeresen polemizált a merkantilistákkal.” Figyelemre méltó, hogy a fiatal képviselő barátjának nevezi Tisza Istvánt, egyetért vele, „midőn az autonóm szabad mozgás híve gazdasági téren is. Ez a liberális program egyik sarkalatos tétele. De az autonóm jogkör bizonyos korlátokhoz kell hogy kötve legyen és a kereskedelmi szabadság szabadosságig ne fajuljon.”¹⁹

Az 1904. november 18-i ún. „zsebkendőszavazás” után Bánffy több társával kilép a szabadelvű, a baráti Tisza által uralt pártból, az ifj. Andrássy Gyula által vezetett „disszidensekhez”, az Alkotmánypárthoz csatlakozik, a párt tagja marad annak 1910. februári feloszlásáig.²⁰ Az agráriusokkal való kapcsolatát jelzi, hogy 1906 első felében a Buday Barna által szerkesztett *Az Ország* című lapban jelennek meg novellái. Wekerle Sándor koalíciós kormányzása idején, Andrássy Gyula belügyminisztersége alatt Bánffy Miklós 1906. május 3-tól 1910. február 5-ig Kolozsvár és Kolozs megye főispánja.²¹ Az 1910 nyarán a Nemzeti Munkapárt győzelmével végződő országos választásokon Bánffy Miklóst nem kis meglepetésre a Justh-párti báró Wesselényi Ferencsel szemben pártonkívüli szabadelvű programmal megválasztják Kolozsvár II. választói kerülete országgyűlési képviselőjévé. Nézzük meg, mik voltak a váratlan siker összetevői: Az ellentábor, a Függetlenségi és 48-as Párt a választók megnyerésére – úgy tűnik – elegendőnek tartotta a közjogi „finomságokra” alapozó, a Bánffyaknak a múltban a hatalommal együttműködni óhajtó, „megalukvó” politikája elleni propagandát.²² Bánffy Miklós választási programbeszédében meggyőződésén alapuló egyéniségéből, kolozsvári és erdélyi voltából indul ki. Úgy véljük, hogy nem a politikai taktika, hanem a meggyőződés mondatja vele e szavakat: „... Tisza Istvánnak

is őszintén megmondtam, hogy én a Munkapártba be nem lépek, valamint más pártba se, mert a jelenlegi párt-keretek között a parlamenti megoldásnak a biztosítékát sehol se látom.” A pártonkívüliséget vállalja, mert az a véleménye, hogy „nem az a harcnak ismérve, hogy csakis pártkeretek között, csakis bástyázott helyen folytathatjuk...” A Munkapártba való belépésének ezek szerint csak kis részben lehetett akadálya agrárius érdeklődése, rokonszenve. Kíváncsúnak tartotta, hogy „a földművelés, az állattenyésztés terén mindent elkövessünk, ami a földművelő népnek a támogatására szolgálhat”. Ugyanakkor állást foglalt az ipartörvény reformja mellett, és megállapítja, hogy „a kereskedők érdekképviselője által kiadott program [...] nagyjában fedi azt a meggyőződést, amit én vallok”. A pártkeretektől való távolmaradását segíti az ekkor kibontakozó, kijegecesedő pártok fölött átnyúló regionális mozgalomhoz, a transzylvanizmushoz kötődése. E mozgalom gondolatait fejezi ki akkor, amikor arról beszél, hogy Erdély az unióval, „a magáról való lemondásból erkölcsi jogot” szerzett arra, hogy követelje „Magyarország központi kormányától, hogy ugyanazzal a szeretettel, ugyanazzal a megértéssel kezelje a mi dolgainkat, mint amilyen buzgósággal és szeretettel kezeltük volna mi magunk”. E téren fájdalommal szól arról, hogy „kevés kivétellel úgy bánnak velünk... mint a mostoha gyermekkel”. A nemzetiségi kérdés elmergesedését annak tulajdonítja, hogy „ezen ügyekben nem azok hallgattatnak meg, akik a nemzetiségi kérdést közvetlen közelből, tapasztalatból ismerik, hanem azok, akik a fővárosból egészen más látszempontból, egészen más üvegen tekintik a mi viszonyainkat”. Követeli, hogy „a nemzetiségi kérdést érintő ügyekben elsősorban erdélyiek hallgattassanak meg”. Nem kerül meg a választói jog annyi vihart kavart ügyét sem. Egyértelműen elhatárolja magát az általános választójogtól, elsősorban annak a „darabontkormány” belügyminisztere, Kristóffy József és a korona által javasolt formájától. Ugyanakkor kifejezi meggyőződését, hogy „A választói jogban igenis szükség van reformra. Ki kell terjeszteni a választói jogot, be kell fogadni mindazokat, akikben a szükséges megértés, akikben a művelt-

ség bizonyos fokosakban a magasabb felfogás és látkör bizonyos szélessége kellő garanciát nyújtanak arra, hogy fenntartsák az uralmat, amit ezer esztendőn keresztül őseink bölcsessége nekünk meg tudott örözni.” Nem ad részletekbe menő választójogi programot, ez egy képviselőjelölttől nem is várható el, de kijelöli az alapvető szempontokat, melyekre egy választójogi programot építeni lehet és kell. A kiindulópontja minden magyar párt programjával lényegében azonos „a magyar királyság magyar jellegét” a kidolgozandó választójogi rendelkezések „ne veszélyeztessék”. Elmondható, hogy a pártok többsége által elképzeltnél szélesebb választójogi törvényben gondolkodott: „a korlátokat mentől tágabbá akarom tenni”. Gyakorlati szempontjait így foglalta össze: „A kiterjesztés alapjául nem fogadhatunk el semmi nemű egyszerűen általánosító feltételt. Sem az írni-olvasni, sem a magyarul írni-olvasni tudást, sem egyiket, sem másikat nem tartják a hazafiság és a választó képesség ismérvének [...] a megalkotandó törvény minden [...] jogfosztást kerülve, mi visszavonást és gyűlölséget eredményezne csupán, a való élet részleteibe bocsátkozva kell, hogy megkeresse azokat, kiknek kezébe a törvényalkotás jogát helyezi...” A továbbiakban az önálló vámterület, önálló bank, erős hadsereg, a két-éves katonai szolgálati idő mellett foglalt állást. Kifejezte véleményét, hogy a „katonai terheket nemzeti ellenszolgáltatásokkal kell kompenzálni”. A választási gyűlésen Bethlen István is felszólalt, aki az „erdélyi eszmekör” és a „nemzeti szempont” jegyében támogatta Bánffy Miklós jelöltségét.²³

Politikai tevékenységével párhuzamosan bontakozik ki szépirodalmi munkássága. Drámaírói tevékenységének első állomásai: a *Naplegenda* (1906) és *A Nagyúr* (1912) című színművek. A témaválasztásában, szecessziós jellegében is újszerű *Naplegendáról* – egyebek közt – Ady Endre ír elismerő kritikát.²⁴ Az Attila hun király „szellemét” és korát idéző *A Nagyúr* pedig értelmezések és félreértelmességek sorát „ihleti” meg.²⁵ Nem érdektelen, ha ezzel kapcsolatban jelzésszerűen a dráma szerzőjét is „meghallgatjuk”. A *magyar politika kritikája* című félbemaradt kéziratában így vall erről: „A Nagyúr sok minden

más mellett ellentmondás és válasz a századvégnek arra az irányára, melynek fő képviselői az angollá lett német Max Müller és a németté lett angol I. G. Chamberlain, kik az ária népek fensőbbiségét hirdették minden egyéb fajta nép fölött, és bárhol a világon kultúrárt tapasztaltak, azt akármilyen erőszakos érveléssel is indogermán eredetre vitték vissza.”²⁶ Nyugat és Kelet kultúrájának rangsorolása ellen tiltakozik abban az interjúban, melyet Izsáky Margit készített vele *A Nagyúr kolozsvári felújítása* alkalmából: „... A Nagyúr az öreg Gibbon Attilája. Gibbon megértette, hogy itt Kelet és Nyugat ütközéséről van szó. Két kultúra ütközéséről, nem pedig barbárok és műveltek szembeállításáról.”²⁷ Novelláinak első gyűjteményes kiadása *A haldokló oroszlán* című kötet, mely 1914-ben jelent meg.²⁸ Említettük már kötődését a Bethlen István által „erdélyi eszmekörnek” nevezett szellemi-politikai mozgalomhoz. Ennek jegyében vett részt „az erdélyrészi országgyűlési képviselők” Marosvásárhelyen tartott értekezleten 1910. március 11-én, amelyen „elhatározták, hogy az erdélyi részek különös érdeke védelmére, külön erdélyrészi politikát kívánnak folytatni”.²⁹ Nem mindennapi esemény szemtanúi lehettek azok, akik 1909. február 21-én Kolozsváron részt vettek az Erdélyi Irodalmi Társaság felolvasó ülésén. Nem más tartotta székfoglalóját, mint a város és a megye hivatalban levő főispánja, gróf Bánffy Miklós. Az Erdélyi Irodalmi Társaság folyóirata, az 1908-ban indult *Erdélyi Lapok* 1909. március 1-jén *Kisbán Miklós* című cikkében méltatja eddigi munkásságát.³⁰ A lapnak Bánffy Miklós 1912. március 30-tól a főszerkesztője. Ugyanekkor *Lárma-lángok* című Kós Károly által írt cikk értesíti az olvasót, hogy az általa szerkesztett, január 1-jétől megjelent *Kalotaszeg* című lap egyesül az *Erdélyi Lapokkal*.³¹ Ugyanebben az időben elvállalja a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsi tisztségét. Az *Erdélyi Lapoknak* 1913. március 29-ig, a folyóirat megszűnéséig főszerkesztője marad. A Nemzeti Színház és Operaház élén kifejtett tevékenysége széles körökben ismertté és elismertté teszi nevét. A konzervatív ízlésű színházi közvéleménnyel szemben kiharcolja Bartók Béla operáinak bemutatását (*A fából faragott királyfi* – 1917; *A kékszakállú*

herceg vára – 1918).³² Művészi és politikai tevékenysége párhuzamos síneken fut. *A szépség, mint cselekvés* című novellájában a cselekvés szépségét hirdeti, mégis talán önmagára nézve sem minden kétkedés és rezignáció nélkül írja le ebben a novellájában az alábbi sorokat: „Képviselő lett. És őt is elnyelte az a moloch, mely nálunk minden tehetséget elnyel: a politika.”³³ A politikus, a művész (novellái Tisza István lapjában, a *Magyar Figyelő*ben jelennek meg), az állami tisztviselő mindinkább Tisza Istvánhoz közeledik.

Tevékeny szerepet vállalt az 1910-ben alakult Turáni Társaságban³⁴, amelynek a magyar társadalom számos politikusa és közéleti személyisége, szinte pártkülönbség nélkül (egyebek közt Károlyi Mihály is) tagja. A Társaság valódi vezetői, irányadó személyiségei azonban Teleki Pál, Cholnoky Jenő, Prinz Gyula az ismert földrajztudósok, ügyvezető alelnöke Paikert Alajos. A Társaság szorosan együttműködik a Földrajzi Társasággal s a Történelmi Társulattal.³⁵ Keleti érdeklődése is szerepet játszott abban, hogy az I. világháború éveit, 1916–1917-ben többször is járt a Magyarországgal szövetséges Törökországban és Bulgáriában. A Turáni Társaság (1916 májusától Magyar Keleti Kultúrközpont) és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából. Teleki Pál, Apponyi Albert, Bálint Imre (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről), Nemeskéri Kiss Sándor társaságában török és bolgár ifjak Magyarországon történő tanulásának elősegítése céljából tárgyalt Isztambulban és Szófiában.³⁶ Nagy szerepe van a – barátja, Klebelsberg Kunó ösztönzésére – József Ferenc főherceg védnökségével, a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alatt 1916. november 21-én megalakuló Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megszervezésében, működésének elősegítésében. Csánki Dezső, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán mellett az igazgatótanács tagja.³⁷ 1917. február 14-étől, Radisich Jenő halála után megválasztották a Turáni Társaság művészeti szakosztálya elnökének.³⁸ A Társaság *Turán* című folyóirata szerkesztőbizottságának tagja, vezetőségi tagja az 1917. november 16-án a Magyar Keleti Kultúrközpont kezdeményezésére Széchenyi Béla elnökletével megalakult Magyar–Török Barátság Egye-

sületnek.³⁹ Közben 1916-ban az utolsó magyar király koronázásának művészi rendezésével bízták meg.⁴⁰

Az I. világháború alatti tevékenységével kapcsolatban utalnunk kell még arra, hogy a háború kitörésekor az erdélyi hadtesthez vonult be, később 1915-ben a német Süd-Armee Commandóhoz osztották be Munkács központtal, ahol – ahogy ő maga írja – „Hadi beosztásom valójában bizalmas politikai megbízás volt, abból a célból, hogy a rutén lakosság érdekeit istápoljam és védelmezzem ott.”⁴¹

FORRADALMI IDŐK

Az 1916-os királykoronázás élményei mellett az 1918 őszétől 1919. augusztus első napjáig vele történt eseményeket Bánffy *Emlékeimből* című visszaemlékezésében dolgozza fel. Amikor a mindannyiunk sorsát megváltoztató 1918 őszi eseményekhez közeledve, utalunk Bánffy hatalmas, páratlan történelmi freskójára az erdélyi magyar arisztokráciáról, említsük meg az agrárius-merkantil ellentétek, a széthúzó erők tragikus végkifejletét, úgy ahogy azt az éles szemű agrárius Bernát István látta az események után: „... Tisza István gróf nem sokkal halála előtt feloszló pártjának hívei előtt elismerte a nagy mulasztást, amelyet az egymást követő kormányok elkövettek, mert nem szervezték a falut, a gyári munkások falanxával szemben. De maga Tisza István helytelenített minden olyan mozgalmat, amely pártjának közelebbi tagjait politikai kapcsolatba hozhatta volna a párton kívül, sőt azzal szemben álló politikusokkal. Így vált tragédiája a nemzetévé is. Ha az agrárpolitika érvényesül, egy csoport semmiházi, mögötte a gyári munkások szervezett, de aránylag csekély tömegével, nem dönti romlásba az országot és vele magát tápláló anyját, a gyáripárt is.”⁴²

1918. október 16-án Károly király hallgatva az entente érdekeit képviselő tanácsadóira, elbocsátva a karizmatikus magyar miniszterelnököt, különbéke kísérleteinek kudarca után végül rendkívüli, végzetes tette szánta rá magát: osztrák népeinek önkormányzatot adott,

ezzel az 1867-es kiegyezés gyakorlatilag megszűnt. Magyarország visszanyerte szabad rendelkezési jogát. A császári manifesztum a vég kezdetének bizonyult a Monarchia számára. Olyan volt, mint egy startpisztoly: jeladás, fusson mindenki amerre lát. Károly számára egy lehetetlen feladat maradt az üzemhibás motort meglazított alkatrészekkel mozgás közben megjavítani, egy irányba vezetni. Reménytelen és értelmetlen feladat. A diplomáciatörténész Horváth Jenő fogalmazásában: „Magyarország 1918. október 16-án szabad rendelkezési jogát visszanyerte ugyan, de a forradalom a szelek játékává tette, a szelek pedig a feszült vitorlával induló hajót zátonyra hajtották. Tragédiájának szemmel láthatólag az volt az oka, hogy a nemzeti erők összefogásával nem kezdte meg az országnak védelmi állapotba helyezését, hogy visszanyert függetlenségét a külvilággal szemben biztosítsa. Hanem azoknak engedte át a hatalmat, kiket előttük sem ismert szálak az ellenséges hatalmakkal kötöttek össze és ahelyett, hogy a nemzeti hagyományok alapján a magyar államot megtartani törekedtek volna, ezektől elszakadva ellenséges erők befolyásának engedtek szabad utat.”⁴³ Anélkül, hogy az ún. „öszirózsás forradalom” és az ún. „Tanácsköztársaság, kommün” historiográfiai vázolásába kezdenénk, hadd említsük meg az író, a népi és forradalmár Illyés Gyula kritikai értékelését, amely nem is áll oly távol sem Bánffy sem Horváth Jenő felfogásától: *„Miért is nem védte meg a forradalom az országot, miért nem fegyverezte föl? (kiem. M.Z.) A forradalom sok mindent elvét, de egyet, a haza megvédését remekül tudja teljesíteni, minél mezítlábasabb, annál jobban, ahogy a francia és orosz példákból látszik. A pesti forradalmárok azt válaszolták, boldogok voltak, hogy lefegyverezhették az országot. Azt magyarázták – még komoly történészeik is –, hogy az országban nem volt honvédő hevület. Mit mondjunk erre?*

Egy-két hónap múlva az egész kommunista vállalkozás ennek az indulatnak köszönhetette létét.”⁴⁴

Az 1918. októberi forradalmat, nem utolsósorban Tisza István meggyilkolása miatt tragédiaként élte meg. Kemény bírálattal illeti *Emlékeimből* című visszaemlékezésében (amely először az *Erdélyi*

Helikonban jelent meg folytatásokban, majd kötetben az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában 1932-ben) közeli rokonát, ifjúkori barátját, Károlyi Mihályt, az októberi forradalom vezérét.⁴⁵ Itt röviden csak arra utalhatunk – nem lévén feladatunk az 1918-as októberi forradalom és Károlyi Mihály értékelése –, hogy Hajdú Tibor, Károlyi monográfusa szerint „Bánffy nem rosszindulatú Károlyi Mihály iránt: könyvét elküldte neki – »tárgyilagos és megértő akartam lenni [...] ő remélem, megérzi, hogy írásomban emberi igazolás van«”.⁴⁶ Az egyre jobban radikalizálódó közhangulattól való menekülésre kínál számára lehetőséget a Székely Nemzeti Tanács diplomáciai megbízatása⁴⁷, amelynek a célja a nyugati közvélemény felvilágosítása volt a magyarországi helyzetről. Adorján Andor újságíró barátja társaságában 1918. december 31-én indult nyugati útjára. Bécs, Berlin, Koppenhága voltak útjuk állomásai, ahol megtudták, hogy Esme Howard, Anglia svédországi követe, aki a háború előtt angol főkonzul volt Budapesten, nincs Stockholmban. Diplomáciai útja következő megállóhelye Hága volt, ahol Pelényi János és Nagy Elek közreműködésével felvette a kapcsolatot Treub holland pénzügyminiszterrel⁴⁸, akinek emlékiratot adott át „a Magyarországon terjedő bolsevista veszélyről”, Jongher van Karnebeck külügyminiszterrel és a párizsi holland követel, Loudon gróffal. Az Angliával való kapcsolatfelvétel reményében találkozott egy „kétes hírű emberrel”, a magyar illetőségű, de soká Angliában élő újságíróval: Leipnik úrral.⁴⁹ Az áhított Angliába nem sikerült átjutnia. Az értelmes feladat elől elzárt helyzetből végül a Tanácsköztársaság bukásakor Bethlen István hazahívó sürgönye mentette ki.

TRAGÉDIA UTÁN – A KÜLÜGYMINISZTER

Bánffy számára „nyilvánvaló volt, hogy Trianon belátható időn belül meg nem másítható. Hogy hosszú évek múlnak el, míg az európai helyzet annyira megváltozik, hogy a revízió egyáltalán szóba jöhes-

sen. Addig pedig a »Nem, nem soha« álláspont olyan elszigetelődést jelentett Magyarország számára, melyből csak kár és hátramaradás származhatott” – mint írja *Huszonöt év* című visszaemlékezése bevezetőjében.

A *magyar politika kritikája* című kéziratos töredékében Bánffy Miklós azon elmélkedik, hogy „kétféle indítóoka lehet annak, hogy az ember valamit megír”.⁵⁰ Az egyik ilyen indítóok tömören így foglalható össze: kiadói (szerkesztői) kérés. Ilyen szerkesztői kérésre, az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének, Kuncz Aladárnak a „felszólítására” írta meg *Emlékeimből* című visszaemlékezését és *Reggeltől estig* című regényét. A másik okot sokkal „rejtélyesebbnek”, bonyolultabbnak nevezi. Ez a másik „indítóok” lényegében a „kimondási kényszer”, vagy belső parancs. Mielőtt *Huszonöt év* című visszaemlékezésének ismertetéséhez, illetve az ott érintett kérdések tárgyalásához fogunk, szólnunk kell a visszaemlékezés születésének körülményeiről. Mindenekelőtt meg kell kísérelnünk, hogy választ adjunk arra a kérdésre, milyen indítóok készítette a szerzőt visszaemlékezése megírására. Úgy véljük, az általa említett két indítóok keveredett, egy ideig egymást erősítette. Már 1943 második, 1944 első felében gyakran járt fel a Várba, a Külügyminisztérium Levéltárába: „Ugyanis külügyminiszerségem két évének az anyagát akartam átnézni... ezt a két évet akartam megírni, mint személyes emlékiratot...”⁵¹ 1944. március 19-én is jegyzetek készítése céljából igyekezett a Külügyminisztériumba. A német megszállás után hamarosan visszautazott Bonchidára. A tavaszi, nyári hónapokban készítette el soha meg nem jelent, az *Erdélyi Helikon* 1944. szeptemberi számában „beharangozott” *Tarlózás* című kötetét. 1944. október 13-án pedig a Bánffyak bonchidai kastélyát SS-katonák felgyújtották. 1945 nyarára azonban, jórészt jegyzetek, feljegyzések nélkül, emlékezetére hagyatkozva az író mégis elkészítette a külügyminiszteri éveire visszatekintő memoárját. Tévednénk, ha igyekezetében önigazoló szándékot próbálnánk felfedezni. Nem volt erre szüksége, mert az idő nagyon sok kérdésben őt igazolta. Az egyszerű kérdésre, miért írta meg a *Huszonöt évet*, Bánffy

nyíltan megfogalmazza a választ: „tán tanulságul szolgál ez a história...”. Korához akart szólni, bízva abban, hogy valamelyik kiadó (Józsa Béla Athenaeum vagy a Révai) el tudja juttatni üzenetét az olvasókhoz. Művei mindig hordoztak magukban aktualitást, a visszaemlékezés és a politikai esszé határmezsgyéjén mozgó ezen írása a történelem megismétlődése ellen akar „használható” tanácsokat adni, egyrészt a magyar közvéleménynek, másrészt talán a nemzetközi politika alakítóit, a szomszéd államok irányadó köreit próbálja figyelmeztetni bizonyos veszélyekre. Úgy véljük, Bánffy *Huszonöt év* című visszaemlékezését csak úgy tudjuk megérteni, ha a II. világháború utáni magyar és közép-európai békeelőkészítés szolgálataként íródott műként értelmezzük. Műve figyelmeztetés az I. világháború utáni „gyűlöletteljes” légkör megismétlődése, egy nép – adott esetben a magyar – vádlottak padjára ültetése ellen. Megírása idején ezért nem jelenhetett meg. A történelem nem példatár. Bánffy Miklós is lehetetlen feladatra vállalkozott volna, ha külügyminisztersége tényeit, eseményeit egy példatár kíváncsi szerint próbálja rendszerezni. Az akkor valóban fontos kérdéseket tárgyalja, mégis az 1945 utáni korszak szereplőihez fordul. A történelemben ugyanis vannak analóg helyzetek, vannak kérdések, amelyeknek megoldását egyik kor örökölni hagyja a másinak...

Bánffy *Huszonöt év* című visszaemlékezése élére Goethet választotta mottóul: „Az emberi csorda semmitől sem fél jobban, mint az értelemtől. A butaságtól kellene félnie, ha fel tudná fogni, hogy mi a félelmes.”

Amikor élete alkonyán átjött meghalni a megtiport Erdélyből az ismét megszállt anyaországba, talán eszébe jutott – előlegezzük meg a művésznek ezt a klasszikus műveltséget – Cicero: „Mert míg a balgaság, ha elérte is, amit kívánt, soha nincs megelégedve azzal, amit elért, a bölcsesség mindig elégedett azzal, ami van, és a maga ügyében semmit sem kell megbánnia” (kiem. M. Z.).

Bánffy Miklós 1919. augusztus elején⁵², a Peidl-kormány bukása után a bécsi és nyugati emigráció számos képviselőjével együtt „vihar-

nélküli, de könyörtelen idők”⁵³ aggodalmával együtt tér haza Magyarországra. Visszaemlékezésében a külügyminisztersége előtti külpolitikai vonatkozású eseményekkel csak vázlatosan foglalkozik. Ez a tény szükségessé teszi, hogy azokról az eseményekről, amelyekben Bánffy fontos szerepet játszott, említést tegyünk. A román hadsereg 1919 őszi fellépésével kapcsolatban szól arról, hogy interveniált Erdélyi János (Joan Ardeli) és Constantin Diamandi román megbízottaknál a fosztogatások megszüntetése érdekében. „A magyar és a román nép közötti megbékélés” céljából folytatott tárgyalások részletezésébe azonban nem bocsátkozik. Nem említi Petrescu-Comnennel (Brătianu bizalmasa) való kapcsolatát sem.⁵⁴

Röviden szólunk kell Bánffy Miklós külügyminisztersége előtti politikai tevékenységének egy olyan oldaláról, amelyet visszaemlékezésében nem említ meg (összefügg viszont a részletesen tárgyalt „királykérdéssel”), a tőle kissé szokatlan pártszervezői, részben pártvezéri működéséről. A Magyar Királyság Pártja 1919 augusztusában kezdte meg „alakulási előmunkálatait”, 1919. október 20-án a párt ideiglenes intézőbizottsága megtartotta alakuló gyűlését, november 6-án pedig alakuló közgyűlését. A párt szervezetileg az 1920. március 20-án tartott közgyűlésén kristályosodott ki, ahol a következő vezetőket választották meg elnöki minőségben: Bánffy Miklós, Herczeg Ferenc, Prohászka Ottokár, Raffay Sándor, Ráday Gedeon. A királyság intézményét visszaállítani kívánók jellegzetes közjogi gyűjtőpártja volt ez. A párt már 1919 decemberében javasolta, hogy a kormány a „koronát helyeztesse vissza a magyar címerre, ahonnan szentségtörő kezek azt letaszították”.⁵⁵ Ugyancsak a párt javaslatára rendelték el az állami közhivataloknál a „magyar királyi jelzőnek kötelező használatát.”⁵⁶ 1920. január 6-án pedig pályázatot írtak ki egy törvénytervezetre, amely a magyar nemzeti királyság jogi alapköveit volt hivatva lefektetni.⁵⁷ A párt az 1920–1921. év eseményeiben a „közjogi jogfolytonosság elvének” alapján állt, és a „királyi trónnal kapcsolatos függő kérdések rendezéséig minden egyéni mozgalmától” való tartózkodását nyilvánította ki.⁵⁸ IV. Károly visszatérési kísérleteivel szemben azt vallották, hogy a „közjogi jogfoly-

tonosság végső megoldása nem egyeseknek, hanem a törvényesen megalakult országgyűlésnek a feladata.”⁵⁹ Bánffy Miklós és Ráday Gedeon 1921. április 17-én miniszterekké történt kinevezetésük következtében vonultak vissza addig viselt elnöki tisztségüktől. A párt elnöksége kinyilvánította, hogy „bennünket mélyen érintett különösen gróf Bánffy Miklósnak a távozása, ki a megalakulás első pillanatától kezdve együtt érzett és fáradozott pártunkkal”.⁶⁰

Bánffy Miklós visszaemlékezésében részletesen foglalkozik az 1920 elején Angliában tett útjával. A legújabb magyar történeti kutatások az általa leírtakat mindenben alátámasztják, sőt megerősítik. Amellett, hogy gyakran panaszkodott, munkáját mennyire megnehezíti a fehérterror, január 19–21 között többször üzent a párizsi magyar békedelegációnak: angol részről időhúzást javasolnak, mert kedvezőbb szituáció van kialakulóban, ami azonban csak az angol parlament összeülése után bontakozhat ki.⁶¹ Feltétlen említést érdemlő tény az is, hogy amikor Klebelsberg Kunó a magyar történettudomány megsegítésére Hollandiában gyűjtőakciót szervezett, Bánffy Miklós, Nagy Elek és Milos György (a Pesti Hazai Első Takarékpénztár részéről) tekintélyes összeget gyűjtött. A Magyar Történelmi Társulat ezért 1920. február 12-én köszönétét fejezte ki.⁶² Tevékeny szerepet játszott Bánffy Miklós az 1920. április 18-án megalakult Magyar Külügyi Társaság munkájában is.⁶³ Az általunk elmondottak és a visszaemlékezésben leírtak érthetővé teszik, hogy Bánffy Miklós 1920 őszén Csáky Imre külügyminisztersége idején várományos volt a megszervezendő londoni követség vezetésére.⁶⁴

„A kormány a maga részéről igyekszik elkerülni mindent, ami a szomszédainkhoz való, a mi hibáinkon kívül annyira feszült viszonyt még jobban elmérgesíthetné. A békülékenység szellemét kívánjuk bevinni a ma még gyűlöletterhes légkörbe, s e szándék érvényesítésében megteesszük azt, ami rajtunk áll.” – Bánffy Miklós 1921. május 10-én parlamenti bemutatkozó beszédét kezdte a fenti szavakkal.

Az önrendelkezés paródiájaként létrejött Versailles környéki álbékerendszer – benne a trianoni békediktátummal – sárba tiporva a

népek, nemzetek egyenjogúságának természetjogi elvét, alkalmatlan volt a lelkek békéjének munkálására. A felelősen gondolkodó magyar államférfiak előtt parancsolólag jelölte ki a magyar államiség stabilitásának kiépítését, az állami konszolidációt és az elszakított nemzetrészek anyagi és szellemi birtokállománya védelmezésének és megőrzésének elsőrendű feladatát.

Bánffy expozeja a fennálló viszonyokba történő beilleszkedés szándékának fokozott hangsúlyozásával tünt ki, talán jobban szólt a külföldinek, mint a hazai közvéleménynek. Három fő gondolata volt: a trianoni béke és a Millerand-féle kísérőlevél szerves egységként tételezése, a kisebbségek védelmének elsőrangú fontossága és Magyarország egyoldalú háborús felelősségének visszautasítása. A beszéd reálpolitikai üzenetét a hazai közvélemény is megértette.⁶⁵ Előlegezett bizalom, felfokozott várakozás jellemzi a pártok, a közvélemény szinte minden árnyalatát az új külügyminiszter személyével kapcsolatban a szélsőjobb lapjaitól a liberális Est-lapokig. A Nemzeti Demokrata Párt lapja például így írt: „A legnemesebb portrék egyike [...] a kormányban gróf Bánffy Miklósé, aki talán nem járta ki a diplomaták iskoláját, de mindenesetre megtanult minden lehetőt az élet iskolájában. Nemes művészlelke a politikából sem csinálhat alantas játékok és tökéletesen rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyre egy jó külügyminiszternek szüksége van [...] Megvan benne a nemzeti érzéstől kezdve minden egészen a gazdasági tudásig és érzékig. Az egyetlen nagy gazdasági eredmény, amit eddig a külfölddel szemben elértünk, a pompás földgáz-szerződés az angolokkal az ő műve [...] Nemes demokráciájában igazán senki sem kételkedhetik ebben az országban.”⁶⁶ Valóban Bánffy „nemes demokráciájában” helyet kapott a mérsékelt reformer szerepvállalása éppúgy, mint a szomszédok irányában óvatos, ám őszinte nyitás politikája. Az amerikai magyarokhoz intézett beszédében 1921 elején erről így szólt: „... a magyarság minden szomszédjával békés gazdasági kapcsolatot teremt és az agrár-demokrácia termékenyítő erejével saját erejéből talpra áll. Dolgozni akarunk s munkaalkalmat fogunk teremteni minden magyar tehetségnek.

A megvalósítás küszöbén álló földreform a fejlődésképes kisbirtok ezreit fogja teremteni. Már az utolsó tíz évben is 10 000 kisbirtok született a régi Magyarországon, s most, amikor a nagybirtok vagyonváltóságát termőföldben fogja leróni, új perspektíva nyílik a röögöt imádó frissvérű magyarság előtt. Erős és szent a hitünk, hogy ezeken a kisbirtokokon fog felnőni az új, a teremtő erejű és vállalkozó kedvű igaz magyar demokrácia. Ezekre a kisbirtokokra várjuk majd haza Amerikába szakadt testvéreinket.”⁶⁷

A *Budapesti Hírlap* ekkor még visszautasítja és előítéletnek nevezi a „makacsabb fejűk” kételkedését abban, hogy „színházi intendánsból jó külügyi intendáns lehessen”.⁶⁸ Hamarosan azonban parlamenti expozéjának a régi közös diplomatákat megnyerni kívánó részére reflektálva „kioktatja”: „Új iránydarabokat régi iskolájú színészekkel nem lehet eljátszani...”⁶⁹ 1921. július második felében a nyugat-magyarországi válság első még „békés” stádiumában pedig az említett *Budapesti Hírlap* ad hangot szélesebb körű „szemrehányásainak”: „... külügyminisztériumunk lírai lágyágát és szentimentalizmusát nem vagyunk képesek megérteni [...] külpolitikában nem a barátságot, a szimpátiákat, a trianoni szerződéshez való törhetetlen hűséget kell örökké hánytorgatni [...] Különös, hogy Bánffy Miklós mint poéta, a legvakmerőbb témához mer nyúl. Kihozza az idők ködéből Attila emberföldről alakját [...] Mért, hogy e merész vállalkozónak a külügyminiszter Bánffy csak a halavány árnyéka? [...] Csupa *remélem* és *reményem* van [...] Tényeket kérünk és önérzetet...”⁷⁰

A legújabb magyar történetírás Magyarország első királypuccs utáni külpolitikai helyzetét abban összegzi, hogy „a Bethlen-kormány külpolitikai csödtömeget örökölt elődjétől”.⁷¹ Károly exkirálynak az állítólagos francia biztatásra épülő meggondolatlan húsvéti akciója⁷² meggyorsította a Magyarország elleni kisantant gyűrű összekovácsolását. Az 1920. augusztus 14-én Csehszlovákia és Jugoszlávia között aláírt szövetségi egyezményt az első királypuccs után röviddel, 1921. ápr. 23-án követte a román–csehszlovák megegyezés. A román–jugoszláv ellentétek áthidalása ugyan igényelt némi időt, azonban 1921.

június 17-én e két fél is megegyezett. Magyarország körül ezzel a kisantant gyűrű összearult. Ez a tény hosszú időre behatárolta Magyarország külpolitikájának irányát, korlátozva mozgási szabadságát. A nemzetközi viszonyoknak Magyarország szempontjából való bizonyos alapvető mozdulatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Berzeviczy Albert, a Magyar Külügyi Társaság társelnöke – a külpolitikában tehát tájékozott személyiség – arra figyelmeztet, hogy külpolitikai téren „rögtöni nagy eredményeket várnunk nem szabad... külpolitikánk menetével szemben bizonyos mérsékelt, türelmes és kíméletes megítélésre kell törekednünk”.⁷³ A külpolitikától „rögtöni nagy eredményeket” várók higgadtságra intésére 1921–1922-ben is nagy szükség volt. 1922-ben – egyebek közt – Csáky Imre volt külügyminiszter figyelmeztet arra, hogy „a sikeres külpolitika előfeltételei hiányoznak. Nagyon is gyengék lévén jelenlegi állapotunkban arra, hogy céljainkat tisztán saját erőnkre támaszkodva elérni remélhessük, idegen segítség után kell néznünk [...] A támaszért, melyet egy idegen hatalom nyújthatna, tán más minőségű, de hasonló értékű támasszal vagy előnyök nyújtásával tartozunk mi is annak.”⁷⁴ Berzeviczy Albert a magyar külpolitika három „sarkpontjáról” beszélt: „viszonyunk általában a szövetséges, győztes hatalmakhoz, viszonyunk a bennünket környező utódállamokhoz és végül viszonyunk a Nemzetek Szövetségéhez.”⁷⁵ Úgy véljük, hogy Bánffy Miklós – visszaemlékezésének tanúsága szerint, amelyet az újabb magyar történetírás is megerősít – mindhárom irányban a viszony javítására törekedett. Bánffy Miklós visszaemlékezésében ír ugyan arról, hogy már 1920-ban a francia orientáció⁷⁶ híve volt, azonban nem említi, hogy külügyminiszteri kinevezése után javaslatot tett a francia–magyar kapcsolatok újrafelvételére. Párizsban azonban a kisantantvonal ekkor már megszilárdult, és párizsi útjától eltanácsolták.⁷⁷ A húsvéti királyjárás által megszakított csehszlovák–magyar kapcsolatok újrafelvételénél is Bánffy volt a kezdeményező fél. A nem utolsósorban gazdasági megfontolásokon alapuló (a cseh ipar és a magyar mezőgazdaság kiegészítették egymást) csehszlovák–magyar közeledés gondolatát – amely-

nek előfeltételéül a magyar kormány az etnikai határkiigazítás cseh-szlovák részről történő elfogadását szabta – a második királypuccs következményeként hamarosan a tartós szembenállás váltotta fel.⁷⁸ A külügyminiszternek a marienbadi tárgyalásokkal kapcsolatos céljait jól érzékeltetik a nemzetgyűlésben 1921. július 18-án elmondott szavai: „...biztosíthatjuk cseh-szlovák szomszédainkat, hogy őszinte jóakarattal és minden hátsó gondolat nélkül mentünk bele a tárgyalásokba és határozottan feltett szándékunk azokat mindkét félre nézve kielégítő módon befejezésre is juttatni. Nem politikai taktikázás céljából mentem el Marienbadba, nem azért tárgyaltunk Budapesten és Prágában (a két fővárosban tartották a külügyminiszterek tanácskozását előkészítő bizottságok tárgyalásait – M. Z.), hogy port hintsünk Európa szemébe: célunk oly viszony létesítése, mely megkönnyíti mindkettőnknek az egymás mellett való megélhetést. E cél elérését egyáltalában nem tartom kizártnak, ha őszintén elismerjük egymásrautaltságunkat és ennek kapcsán megteremtjük azt a barátságosabb politikai légkört, melynek jótékony befolyása alatt biztos alapon megállapodásra juthatunk.”⁷⁹

A külpolitika menetével szembeni, említett „mérsékelt, türelmes és kíméletes megítélés” a nyugat-magyarországi válság próbáját már nem állta ki. Bánffy Miklós visszaemlékezésének sok új ismeretet nyújtó részei azok a fejezetek (4. és 5. fejezet), amelyek Baranya átvételével⁸⁰, a nyugat-magyarországi válsággal és a velencei szerződés létrejöttének⁸¹ körülményeivel foglalkoznak. Itt csak röviden szeretnénk utalni arra (mivel emlékiratában nem tér ki rá, és a történeti irodalom sem említi), hogy Bánffyt személyesen és részben a kormányt súlyos támadások érték a nemzetgyűlésben és a sajtóban 1921. augusztus 23-án mérsékelt és higgadt megnyilatkozásai miatt.⁸² Bánffy erőlesen foglalt állást a hangos irredenta ellen: „Amit azonban Lingauer képviselő úr mond, hogy vannak, kik azt mondják, hogy a kandalló mellett pipázva úgyis megjön a magyar területek integritása, hát azt hiszem, hogy abban lényegesen tévednek; de azok is tévednek, akik azt mondják, hogy ha a piacon kiabál-

juk, akkor megjön.”⁸³ Lingauer a választ nem vette tudomásul, és a pártból való kilépéssel fenyegetőzött. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában a külügyminiszter elleni hangulat hamarosan „lényegesen enyhült”, annál is inkább, „mert a kisczardapárt is egységesen áll a párthoz tartozó gróf Bánffy mögött”.⁸⁴ A mérsékelt Bánffy Miklós megnyilatkozásai, amelyek sorát folytathatnánk, érthetővé teszik, hogy a nyugat-magyarországi bandaharcok résztvevőinek körében egyáltalán nem volt népszerű.⁸⁵ Bánffy előtt stratégiai célként minden valószínűség szerint a nyugat-magyarországi kérdés felmerülésének kezdetétől, már 1921 májusában csupán Sopron és környékének és egy Vas megyei területsávnak megtartása szerepelt.⁸⁶ A külügyminiszter eddig sem felhőtlen viszonyát a legitimistákkal végérvényesen a második királypuccs rombolta szét. Visszaemlékezésében azt írja, hogy Bethlen pécsi beszédének előkészítésében nem vett részt. Az 1921. szeptember végén, október elején kiéleződött szabadkirályválasztó-legitimista pártcsatározásokba azonban az ország külpolitikai helyzetének erősítése céljából kénytelen volt beavatkozni. Az általa kezdeményezett brünni tárgyalásokkal kapcsolatban⁸⁷ fel kellett hívnia a pártok figyelmét arra, hogy „akciójában egyik legfőbb erőssége az, ha arra hivatkozhatik, hogy a nemzetgyűlés és az egész magyar közvélemény egységesen mögötte áll és szankcionálni fogja azt, amiben a külügyminiszter a külfölddel megállapodik.”⁸⁸ A velencei tárgyalások előtt pedig, amikor a kisczardapárt a szabad királyválasztói jog törvénybeiktatását óhajtotta kezdeményezni, „hosszasan tárgyalt Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterrel és arra kérte, hogy a külső politikai bonyodalmak és különösen a velencei tárgyalások miatt ne engedje kiélesíteni a helyzetet és vagy halassza el vagy mérsékelje a párt állásfoglalását.”⁸⁹ A tragikus október végi napokban az ország két táborra oszlott és olyan régi barátokat is szembeállított egymással, mint Bánffy és Sigray, akik a kormány kiadásában megjelent Fehér könyvben (IV. Károly visszatérési kísérletei) foglaltak miatt nézeteltéréseik „tisztázására” pisztolypárbajt vívtak 1922. január 13-án. A

politikai események értékelését Sigraynak a nyugat-magyarországi felkeléssel kapcsolatos interpellációjára válaszolva Bánffy 1922. január második felében így összegzi: „Aki felelős állásban van, az felelős a békéért és a békés fejlődésért, mert csak úgy fejlődhetünk, ha a reálpolitika és a rajongás a nemzet szolgálatára összefognak és egyetértenek... ha csak... a rajongók és a kalandorok vezetnék a nemzetet, akkor ez a meg nem érdemelt megalázáshoz és pusztuláshoz vezetne.”⁹⁰ Véleményünk szerint a legitimista mozgalom erejét az adta, hogy győzelme esetén a benne résztvevők az integer Magyarország szinte automatikus visszaállítását remélték. Annak az „életidegen, jogászai gondolkodás”-nak a hatásáról van szó, amelyet Bánffy visszaemlékezése történetfilozófiai fejtegetéseket tartalmazó részében, a 3. fejezetben és *Erdélyi történet* című trilógiájában annyit ostromozott. A legitimisták azt a felfogásukat, hogy Károly újbóli trónra kerülésével – legalábbis spirituálisan mindenképpen – visszaáll a régi integer Magyarország, nem is titkolták, sőt öntudatosan minden alkalmat felhasználva hirdették. E felfogás illusztrálásául itt csak egy példát szeretnék bemutatni. Ez pedig Andrássy Gyula beszéde 1922 január elején a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából való kilépésekor: „A koronás király törvényes királya az egész nemzetnek. Azoknak a megyéknek is, amelyek el vannak szakítva. (Kiemelés tőlem, M. Z.) Az új király, a választott király az csak a trianoni szerződéssel jöhet és az nem más, mint a trianoni király.”⁹¹ A területi integritáshoz való mindenáron való ragaszkodás olyan szélsőséges, de nem egyedi vélekedésekhez vezetett, mint Ferdinandy Geyzáé.⁹²

A második királypuccs eseményeinek leírása után, a 7. fejezet elején Bánffy igen röviden tesz említést a szovjet–magyar hadifogolycsere-egyezményről. Ez a körülmény szükségessé teszi, hogy utaljunk arra a pozitív szerepre, amelyet Bánffy e téren játszott.

A szovjet–magyar hadifogolycsere 1921 elején kátyúba jutott szerét Bánffy mozdította ki a holtpontról. Bánffy szerepével, emelkedett gondolkodásával kapcsolatban talán nem lesz érdektelen a téma

kutatóját szó szerint idézni: „A kezdeményezést idehaza a külügy-minisztérium új vezetője, Bánffy Miklós tette meg. Bánffy a problémát komolyan kezelte. Felismerte azt, hogy rendezése minden szempontból, tehát mind belpolitikai, mind külpolitikai vonatkozásban egyaránt érdeke a rendszernek. Éppen ezért minél rövidebb időn belül be akarta fejezni a hadifogoly-probléma megoldását. Felelősséget érzett a hadifoglyokért és azok családtagjaiért. Ismerte a nemzetközi körülményeket és azokkal viszonylag józanul számolt. 1921. április 13-án átíráttal fordult Tomcsányi igazságügyi miniszterhez, amelyben kifejezte azt a véleményét, hogy a visszatartott tisztek hazaszállításához a tíz népbiztoson kívül más elítéltek kiadása is szükséges. Hivatkozott a hozzátartozók elkeseredett és türelmetlen hangulatára a tárgyalások elhúzódása miatt, sürgette Tomcsányit, foglaljon állást a kérdésben. Három nap múlva, április 22-én a minisztertanács tárgyalta az ügyet. Bánffy azt fejtegette, hogy nem látja túlzott áldozatnak a szovjet követelés teljesítését, hisz kb. 40-50 000 hadifogolyról és kb. egy-másfél millió hozzátartozóról van szó, »akik szívszorongva várják a tárgyalások befejezését«. Bethlen egyetértett Bánffy előterjesztésével.”⁹³ A „királykaland” lezajlása után⁹⁴, mint Bánffy írja, kevésbé drámai idők következtek. 1922 első felében Magyarország külpolitikáját nagymértékben meghatározta a genuai konferenciára történő felkészülés, illetve az azon való részvétel. Szépírói erényekben leginkább kitűnő része Bánffy visszaemlékezésének a genuai konferenciát leíró fejezet. Költészet és valóság „harcából” úgy tűnik, sokszor az előbbi kerül ki „győztesen”, ám kisebb pontatlanságoktól eltekintve sohasem az utóbbi rovására. A konferencia vezető személyiségeiről festett portrék (beleértve itt a Bánffy által a konferencia résztvevőiről készített karikatúraalbumot!) a kutató számára is megkönnyítik az egyes politikusi, államférfiúi arcélek plasztikusabb megrajzolását. A konferencia légkörének leírása jobban megérteti velünk a kort, amelyben a – kisebb-nagyobb – döntések születtek. A genuai konferenciával kapcsolatban csak megerősíthetjük azt a pozitív szerepet,

amelyet a magyar küldöttség a kisebbségek ügyének felvetése terén játszott. A korabeli sajtó tanulmányozása egyértelművé teszi, hogy Bánffy az európai politikusok körében jó benyomást tett, hogy a kisebbségek ügyét sikerült a köztudatba vinni. A méltatlanul elfeledett Radisics Elemér, aki a két háború között hosszú ideig képviselte Magyarországot a Népszövetségénél, hangsúlyosan arról ír, hogy Bánffy egyértelműen pozitív benyomást tett a nyugati államférfiakra. Különösen az olasz lapok írtak meleg hangon Magyarországról, kiemelve Bánffy pozitív szerepét.⁹⁵ Bánffy a konferenciáról visszatérve adott sajtónyilatkozatában nagy fontosságot tulajdonított a „non agression” (meg nem támadás, M. Z.) elve elfogadásának. Kiemelte a személyes érintkezés fontosságát, amely hozzájárult „a magyar politikai helyzet megvilágításához”. A győztesek és legyőzöttek közötti ellentét oldódásának illusztrálásul nagyra értékelte a holland külügyminiszter nyilatkozatát, miszerint „Európa békében van és államokat most már nem lehet külön megkülönböztetni”. Reményét fejezte ki, hogy a magyar kisebbségi javaslatnak a Népszövetséghez történő áttételével az ügy „egy új fázisba lépett”. Végül szólt a Magyarország iránti olasz rokonszenvről.⁹⁶

Egyértelműen pozitív és a magyar történettudomány által kellőképpen dokumentált az a tevékenység is, amelyet Bánffy Magyarországnak a Népszövetségbe történő felvétele körül fejtett ki. A magyar kormány már a béketárgyalások alatt, 1920. február 12-én kérte a békekonferencia elnökéhez intézett levelében, hogy Magyarországot közvetlenül a béke megkötése után vegyék fel a Népszövetségbe.⁹⁷ Bánffy Miklós 1921. május 23-án intézett hivatalos megkeresést a Népszövetséghez a felvétel iránt, a közbejött nyugat-magyarországi események miatt azonban kérte a felvételi kérvény tárgyalásainak elhalasztását, amelynek eredményeként a felvételi kérelem tárgyalását az 1922. évi III. közgyűlés napirendjére tűzték ki. Bánffy Miklós visszaemlékezése és az újabb kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy a felvétel kérdésében „Bethlen miniszterelnök és Bánffy külügyminiszter igyekeztek [...] igen körültekintő módon eljárni és nagyon óva-

kodtak attól, hogy Magyarországot presztízaveszteség érje [...] a kormány lépéseket tett annak érdekében, hogy a felvétel [...] lehetőleg egyhangú szavazással történjék meg.”⁹⁸ Időközben a magyar közvéleményben hosszú és sok tekintetben terméketlen vita folyt arról, hogy érdemes-e Magyarországnak egyáltalán belépnie a Népszövetségbe. A magyar közvéleménynek a Népszövetség melletti állásfoglalását kétségtelenül megnehezítette az a körülmény, hogy a Népszövetség a győztes hatalmak szervezeteként a létrejött állapot megőrzésére alakult meg, annak ellenére, hogy az alapokmány 19.§-a elvben lehetővé tette a használhatatlanná vált szerződések felülvizsgálását. Báró Wesselényi Miklós, az ismert publicista 1940-ben, amikor a Népszövetség csődje már teljesen nyilvánvalóvá vált, „durva hibának” mondta, hogy „A népszövetségi alapokmány a páriszkörnyéki békék bevezető részét alkotja, tehát a szerződések aláírásakor valamennyi 1919-ben vesztes állam kötelezte magát a népszövetségi statutumok elfogadására anélkül, hogy ez intézménynek maga is tagja lett volna.”⁹⁹ Bánffy abban a jelentésében (említést tesz róla visszaemlékezésében), amelyet 1922. december 18-án tett a kormányzónak, a belépés mellett szóló érveket így összegzi:

„...Magyarország céltudatos, kitartó munkával hozzájárulhat a Népszövetség szellemének fokozatos átformálásához [...] a Népszövetség alapokmánya elhárítja a váratlan támadás veszélyét, a Népszövetség alkalmas arra, hogy keretében barátságosabb és megértőbb viszony alakuljon ki az egyes államok kormányai között, és végül lehetőséget nyújt a kisebbségek hatásos védelmére.”¹⁰⁰ A Millerand-féle kísérlőlevélre hivatkozó külügyminiszter számára szerencsétlen körülménynek bizonyult, hogy 1922 nyarára-őszére kiderült, a kísérlőlevél gyakorlati alkalmazása meglehetősen sovány eredményeket hoz. Apponyi Albert – jellegzetesen „jogászi” érveléssel – már 1922. június elején a kísérlőlevélben foglalt ígéretek be nem tartására hivatkozva kifejti, hogy „Magyarország erkölcsileg, sőt jogilag is fel lenne jogosítva a trianoni békeszerződésen lévő aláírását semmisnek tekinteni, mert azok a feltételek, amelyekhez ez az aláírás kötve

volt, nem teljesültek.”¹⁰¹ Az itt vázolt okok magyarázzák, hogy a támadások Bánffy ellen, aki Genfben a nemzeti sértettség legkisebb jele nélküli személyes diplomáciájával próbálta kiépíteni a jó kapcsolatokat a győztes nyugati és egyéb hatalmakkal, szinte azonnal kiérkezése után megindulnak. A „népek csodálatraméltó békeszervezetéről”¹⁰² beszélő Bánffy szavait „diplomatisztikus ömlengések”-nek nevezik, a „francia békék” által létrehozott Népszövetség iránt a közvélemény vajmi kevés megértést mutat: „...a Népszövetség nekünk csak költséget, esetleg megalázásokat jelent, hasznot nem”.

¹⁰³ A Bánffy elleni személyes támadásokat ugyan a Friedrich-Andrássy csoport, legitimisták (Apponyi, Vass József) vezették, súlyosságát azonban általánosabb összefüggések növelték. Véleményünk szerint ez az általános háttér magyarázza a külügyminiszter gyors bukását. A belpolitika intrikáit az európai politika történészei felerősítették. 1922. szeptember 9-én a török hadsereg elfoglalta Szmírnát, ennek eredményeként hamarosan megbukott az európai tekintélynek örvendő Lloyd George, októberben pedig nem az európai formátumú, széles látókörű liberális, Bánffy és sokak által várt Francesco Saverio Nitti került hatalomra Olaszországban, hanem Mussolini. Egy pillanatra úgy látszott, hogy a Párizs környéki békék rendszerén repedések mutatkoznak. Mindezen körülmények (a Bánffy által a visszaemlékezésekben említettekkel együtt) összességében elegendőek lettek arra, hogy a „teljesítési politika”, a békeszerződések által kialakult rendbe beilleszkedve, azon javítani igyekvő politika magyar reprezentánsa távozzék a külügyek éléről, hogy Párizsba küldését megakadályozzák anélkül, hogy az általa kialakított irány változzék. A szélsőjobboldali Új Nemzedék diadalmasan hirdethette: „A kormány eddigi külpolitikája alvó, beteges, birka türelmű és nulla volt.”¹⁰⁴ A nyugati hatalmak iránt messzemenően konciliáns Bánffy iránti bizalmat nagyban rontotta az a tény, hogy nyilván politikai taktikából, de elengedte a füle mellett Hanotaux francia államférfinak Genfben tett ostoba, kisebbségellenes megjegyzését.

1922 őszén az Interparlamentáris Unió és a Népszövetségi Ligák Uniója budapesti tanácskozásain sokan a közelgő revízióról beszéltek. 1922 decemberében pedig sokan a nemzetgyűlésben és máshol azt a véleményüket hangoztatták, hogy eljött a békeszerződések revíziójának ideje...

Bánffy Miklós külügyminiszterségével kapcsolatban még egy fontos kérdésről szeretnénk említést tenni. A Bánffy által a külügyminisztérium belső átalakításával, Kánya Kálmán emberi és politikai arcélével kapcsolatosan leírtakat teljes mértékben megerősítik, illetve kiegészítik a legújabb történeti kutatások, elsősorban Pritz Pál alapos, értő elemzései az önálló magyar külpolitika és külpolitikai apparátus kiépítéséről.¹⁰⁵

Bánffy Miklós visszaemlékezésének utolsó, megszakadt fejezetében a külügyminisztersége utáni, az Erdélybe történő hazatéréséig tartó időszakot tekinti át. A külügy éléről történt kényszerű távozása után barátja, Klebelsberg Kunó kérésére elvállalta az Országos Képzőművészeti Tanács elnöki tisztségét. Eddig ismeretlen részletekkel szolgál a Vass József népjóléti miniszter által elkövetett visszaélésekkel kapcsolatban. Bethlen Istvánról is kritikai hangon szól, mert „bízott Vassban [...] Ez a bizalom munkatársai iránt Bethlen egyik gyöngéje volt. Nehezen hitt el rosszat róluk és mindeniket a végsőkéig tartani akarta. Ő, aki a legönzetlenebb ember volt, soha se hitte el róluk, mennyire önző némelyik [...] A Bethlen-kormány hírnevének semmi sem ártott annyit, mint ez az ügy.”¹⁰⁶ Horthyról megállapítja, hogy ekkor még szerény volt, „nem játszott uralkodót, ahogy később, mikor a hízelgői elhitették vele, hogy nagy államférfi, és hogy mindent a legjobban tud.”¹⁰⁷

1923 nyarán Bánffy – a forradalom óta először – hazalátogatott szülőföldjére. Már ekkor megvillant benne a gondolat, hogy végleg hazatelepül. „Hogy Budapesten nincs keresnivalóm, az lassacskán világossá vált.”¹⁰⁸ Megpróbálkozott azzal, hogy újból diplomáciai pályára lép. Nem csábította azonban a lehetőség, hogy Genfben menjen „és ott ide-oda rángassanak pesti sürgönyökkel.”¹⁰⁹ Szívesen

ment volna Törökországba követnek, „Kánya azonban ezt is elgáncsolta”.¹¹⁰ Keserűen szól a magyar közéletben „lassacskán elharpózó szellemi tespedés”-ről¹¹¹, a földreform elmaradásáról. Végül kritikát gyakorol a „gentry-osztály” fölött, amely „a Horthy-rezsim alatt mind nagyobb szerephez jutott. Minthogy az arisztokrácia részben a királykérdés miatt, mindjobban eltávolodott a kormányzattól, helyét a gentry foglalta el. Ők voltak a legnagyobb befolyással Horthyra és környezetére. Már pedig a magyar vagyonos gentry sajnos zárkózottabb volt minden reformtörekvéssel szemben, mint a mágnások. A magyar arisztokráciáról lehet sok elítélő dolgot is mondani, de kétségtelen, hogy szélesebb világlátású volt, és könnyebben lett volna kapható arra, hogy az iparosításra átmenjen.”¹¹² Bánffynak ez a gondolatmenete összecseng a visszaemlékezése egyéb részeiben, valamint a *Magyar politika kritikája* című töredékében leírtakkal.

ÖSSZEGZÉS

Ravasz László egy 1923-as rádiós prédikációjában a teológia nyelvén, ám számunkra, laikusoknak és történészeknek is gondolkodást ösztönző módon hosszan elmélkedett siker és eredmény lényegi különbségéről: „... az élet akkor találja meg önmagát, ha célja van. Az életemet feladataim mentik meg, teszik termékennyé, erőssé. Az élet magában véve olyan, mint a mezők vadvize, a feladatok meghúzzák az árkot és elvezetik a vizet a hallgatagon váró és aztán halkan dolgozó malmok lapátjaira. Az életnek feladatokkal való egybefogása, hogy úgy mondjam szabályozása, kétféle formát mutat, kétféle végben csúcsosodik ki. Az egyik a siker, a másik az eredmény...”¹¹³

Az akkori, Trianon igazságtalansága által sújtott nemzedék különböző csoportjai – rajongók és realisták – előtt nyilvánvaló cél lebegett: méltóságunk és megbecsülésünk visszaszerzése a világban. A velencei egyezmény, amelynek kiharcolásában Bánffynak jelentős

része volt még csak sikernek mondható. Ravasz Lászlótól tudjuk: „Földből való a siker, ennek a világnak díszé és koronája, örökkévaló elem nincs benne semmi.”¹¹⁴ Sok fájdalmas lemondáson át vezetett az út a soproni népszavazás eredményéig. „Dolgoztak” is érte sokan, „aknamunkával”, hogy a velencei sikerből csúfos sikertelenség jöjjön nem napvilágra, hanem lidércfényre. Ma már alapos okunk van feltételezni, hogy Károly exkirályt a második visszatérési kísérletébe mindenképp Benes ugratta be Károly átállt bizalmasa(i) révén.¹¹⁵ A cui prodest kérdését feltéve: az adott körülmények között Benes, mint erősebb fél volt a reálisan haszonaspiráns. A két királypuccs révén fekete-fehéren derült ki a magyar társadalom megosztottsága a királykérdés megítélésében. Benes célja a megosztottság, kiprovoálásával megfelelő terepet teremteni saját maga számára az esetleges fegyveres beavatkozásra, végleg eltemetve a soproni népszavazás ideáját, sőt lehetővé tenni a Magyarország testéből történendő még nagyobb harapást...

A nyilvánvaló megosztottság tudatában értelmetlen a két királypuccs kapcsán a talán kissé nyers, vagy mondjuk inkább egyenes modorú, jóllehet mai egyoldalú hiperkritikusai szemszögéből nézvést az ún. „demokráciadeficitet” felmutató Horthy hataloméhségéről elmélkedni.¹¹⁶ Államfőként azt tette Bethlennel, Bánffyval együtt, amit az adott helyzetben lehetett.

Ha Bánffy külügyminiszteri éveinek mérlegét megvonjuk, ha fel tesszük a kérdést, mi maradt meg, akkor azt kell mondanunk, eszköztelennek tűnő repertoárral, csekély szervezés alatt levő „hadsereggel”, gazdaságilag kifosztott országgal, (ld. román megszállás), nem kis részben Bánffy által újjá/megszerveződő külügyi apparátussal, a társadalom és a politikai elit, „uralkodó osztály” végletes megosztottsága mellett, (ld. az említett királykérdést), több mint sikert, nem kevés maradandó eredményt ért el. A soproni népszavazással rést ütött Trianonon, mégpedig a győztes hatalmak saját fegyverével, a népszavazás eszméjével. Ne feledjük, Apponyi Albert az összes elszakítandó területekre nézve a párizsi meghallgatáson, amelyet még ma is szeret-

nek sokan békekonferenciának nevezni, érdemtelenül, felvetette a népszavazás eszméjét. Lesöpörték a jogos kérést, mert az entente-nak sem ereje, sem szándéka nem volt a magyar államon agressziót elkövető, kinevezett kis győztesek, a győzelem sakálainak kiharcolására. A népszavazást kiharcoló, ám annak lebonyolításához steril körülményeket biztosító magyar államot ezen viszonylag kis terület vonatkozásában már nem „kosarazhatták” ki. Mindenesetre ez a kis rés is rés, máig ott tátong a viszály falán. Azon a falon, aminek az utóbbi néhány évtizedben már kártyavárként kellett volna összedölnie. De Európa undorító kártyavárfala ma is áll, mivel akiknek rá kellett volna fújniuk, meg kellett volna pöccinteniük, még erre sem volt akaratuk. Pedig egy sokkal erősebb falnak ma már csak az emléke él. Miért? Mert volt egy államférfi, aki kettészakított országát egységét akarta! És meglelt!

So es eigentlich gewesen.

Nekünk kései magyaroknak Bánffy példáján túl szolgáljanak vigasztalásul és bátorításul Ravasz László szavai: „Ma szokás a történelmet aszerint ítélni meg: melyik népnek kedvezett a siker s melyiket tört össze a balsiker? A siker népei könnyen fennhéjázókká és kegyetlenekké válnak, a balsiker népei hamar lázadoznak és átkozódnak. De ez csak látszat. Ez nem az utolsó szó. Az a kérdés, mi lesz az eredmény: a siker népei megromolhatnak s az elbukás népei felemelkedhetnek. Szegény magyar népem, ha te azon tudnál örülni, hogy a neved fel van írva a mennyben, megtudnád, hogy legnagyobb bukásodnak eredménye lehet a legdicsebb feltámadás.”¹⁷

JEGYZETEK

¹ Bánffy György életrajzi adataira ld. *Az Losontzi... nemzeti könyve* 434–435. pag. és *A magyar szövetség negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. Szerk. Schandl Károly Bp. 1938. 129–130.

² A Budapesti VII. ker. M.Kir. Áll. Gimn. Igazgatósága Bizonyítványa, 1896. dec. 13. (Bánffy Miklós iratai R. L.)

- ³ Festészeti tanulmányaira: *Erdélyi csillagok*. Szerk. Kovács László, Bp. 1943. 282. Már itt utalnunk kell arra, hogy alig 18 éves korában – saját szavai szerint – „elkövettem egy rövid és igen rossz kis vígjátékot”, a színház iránti érdeklődésének kialakulására ld. Bánffy Miklós: *Színfalak előtt, színfalak mögött*. Megjelent: *Színháztudományi Szemle*, 1979/4.
- ⁴ Bánffy Miklós iratai R. L. Egyetemi Leckekönyv
A Magyar Diákszövetségre, a kolozsvári diákságra ld. K. M. A *diákszövetség történetéből*. In *Kolozsvári Egyetemi Lapok*, 1898. febr. 15. 1. évf. 10. sz. 157–161.
- ⁵ Az értekezletre ld. *Magyar Gazdák Szemléje*. Szerk. Bernát István, 1897. II. évf. 2. köt. 9. füz. (szept.) 681–700.
- ⁶ A röpiratot ismerteti még a *Hazánk* 1897. szept. 8. évf. 220.sz. 9. *Erdély és a hitelszövetkezetek* című cikk.
- ⁷ Levél... A román bankok önálló román középirtokos osztály kialakítása érdekében kifejtett tevékenységéről és az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalomról részletesen ír *Erdélyi történet* című 1934–1940 közt megjelent trilógiájában.
- ⁸ Levél 12.
- ⁹ Levél 19.
- ¹⁰ A regényt újabban 2004-ben kiadta a Kairosz K. Medvigy Endre szerkesztésében és utószavával. (495–508.)
- ¹¹ Ld. még Major Zoltán: Néma küzdelem – Meddő küzdelem (Nyíró József regényének ismertetője). Létharc a polgárosult magyar közeposztályért Erdélyben a 20. sz. elején. = *Polisz*, 2012. okt. 148. Megjelenés 92–37.
- ¹² Károlyi Sándorról ld. még Bánffy Miklós Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – Huszonöt év. *Helikon*, 2013. Utószó Major Zoltán, Jegyzetek Kovács Attila Zoltán, Major Zoltán, 62–65.
- ¹³ Bernát István: *Küzdelmek és eredmények*. Életrajz és emlékbeszédek. Bp. 1936. Károlyi Sándor gróf. 202–206, 203.
- ¹⁴ Ld. Az *Ország Útja* 1938. különszáma Borsody István szerk. Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. 82.
- ¹⁵ Ld. Kövér György azonos című könyvét Bp. Gondolat K. 1982
- ¹⁶ A gazdasági szaktudósítói intézményről ld. Lakos János A földművelésügyi miniszter külföldi gazdasági szaktudósítói hálózata (1900–1920). *Levéltári Szemle*, 1980. 3. sz. 381–407.
- ¹⁷ Dr. gróf Bánffy Miklós Mezei munkáshiány a német Birodalomban. *Husadik Század*, 1901. jan./jún. 2. évf. 3. köt. 37–49. , Jászi Oszkár megállapítását idézi Borsody István Jászi tanítása az úttörő. In *Látóhatár*, 1955. márc./ápr. 6. évf. 2. sz. 66–77. (66.)
- ¹⁸ Bánffy Miklós Mezei... *Husadik Század*, u.ott 49.
- ¹⁹ Ld. *Hazánk*, 1903. ápr. 7. 10. évf. 83. sz. 4.
- ²⁰ Kilépésére: Dolmányos István *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904.)* Bp., 1963. 376.
- ²¹ Főispáni kinevezése 1906. ápr. 21-én kelt, az esküt 1906. máj. 3-án tette le, a koalíció válságának elmélyülésével párhuzamosan már 1909. okt. 1-jén „külön indoklás

- nélkül” kérte lemondásának elfogadását, felmentése 1910. febr. 5-én történt meg, ténylegesen február végéig szolgált (összesen 3 év 9 hónap 28 nap). In Magyar Országos Levéltár K. 148 Belügyminisztérium elnöki iratok 806/1910. alapszámon.
- ²² Ennek a propagandának az alapvonásait jól szemlélteti Bölöni László *Bánffy és Weszelényi* című vezércikke, amely a Bartha Miklós alapította *Ellenzék* 1910. ápr. 29-i számában jelent meg.
- ²³ A választási gyűlést ismerteti, Bánffy Miklós beszédét közli a *Hétfői Híradó* 1910. ápr. 25. Az újságpéldány megtalálható R. L.: Bánffy Miklós ir. I. 9. sz.-on.
- ²⁴ „Kisbán Miklós több, mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. Sokat olvasott, s hasznosan. A Naplegenda Ibsen Peer Gyntjére emlékeztet. És ez csupán dicséret. Kihallom én azért e könyvből Spencert, Nietzschét.” In Ady Endre Publicisztikai Írásai II. köt. 1905-1907. Bp., 1977–705. 1. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Spencer hatása műveiben többször visszatér. Az *Erdélyi történet* főhősének, Abády Bálintnak ifjúkori szellemi példaképe szintén Spencer. Drámái elemzésére, művészi recepciójára részletesen ld. Tóth Ágnes *Bánffy Miklós drámái* című értő elemzését! Megjelent: Színháztudományi Szemle 18. sz. Bp., 1985. 231–289.
- ²⁵ A Nagyúr értelmezéseire – egyebek közt – ld.: Söni Pál *Bánffy Miklós írói útja: Reggeltől estig, Bűvös éjszaka*. Bukarest, 1981. 5–32., későbbi hatására ld. Balogh Edgár véleményét: „Nekem bizony tetszett a dráma, pontosan a dráma politikuma, a keleti öntudatra ébredés nyugati ármányokkal szemben...” In Benedek Elek: *Szolgálatban*. Bp., 1981. 394. Továbbá Makkai Sándorét: „...egészen lebilincsel és meghódít egy színmű: A Nagyúr. A Bánk bán, a Bizánc mellett a legkitűnőbb, a legdúsabb magyar dráma. Egy szempontból pedig egyedüli: a keleti lélek ősi titkát [...], mely a miénk, senki se ábrázolta még így. Máig is érthetetlen előttem, hogy ez a mű nem emelkedett a nemzeti öntudatban nagy társai mellé, s hiszem, hogy egyszer, mégis oda kell emelkednie.” In *Ellenzék*, 1934. nov. 11.
- ²⁶ *A magyar politika kritikája* (1945) közli Major Zoltán A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983. Bp., 1984. 229.
- ²⁷ Izsáky Margit Bánffy Miklós beszél a „Nagyúrról”. In *Magyar Nemzet*, 1942. jún. 3. 4. (Bánffy Miklós nyilatkozata nem mentes az aktuális németellenes „áthallásoktól”!)
- ²⁸ Kisbán Miklós *A haldokló oroszlán*. Bp., 1914. 203. A címadó novella nem veti el a természettudományos világnézetet, mégis a hitbeli meggyőződés szükségességére mutat rá a művészet eszközeivel. Úgy véljük, hogy a novella címadó figurájának, az ateista tudósnak az alakjához mintául H. Spencer szolgált. Meg kell itt említenünk, hogy a Bánffy Miklós visszaemlékezésében hozzá gondolkodásban oly közel állónak említett Robert de Traz svájci író *Fény* című regényében szintén hasonló problémákkal vívódik.
- ²⁹ A marosvásárhelyi nagygyűlésre ld. Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901-1921. Bp., 1987. 83–84.
- ³⁰ *Erdélyi Lapok*, 1909. márc. 1. 2. évf. 4. sz. 73–74.

- ³¹ *Erdélyi Lapok*, 1912. márc. 30. 5. évf. 1. sz. A transzylvanizmusra ld. még Dózsa Endre írásait az *Ellenzék* 1910. jan. 19., febr. 6., febr. 8-i számaiban. Konzervativizmusára az erdélyi közszellem „a haladó idővel haladni tudott, de erőssége is az volt, hogy az elfogadott újat a már kipróbált régire építette fel.” Regionális jellegére, főváros „ellenességére”: „Erdély közszelleme a budapesti élet lehullatott morzsáival táplálkozik...”, „Erdély lüktető élete beszorul a fővárosi lapok „vidék rovatába” stb. 1910. júl. 29-i parlamenti beszédében Bánffy Miklós jellemzően az erdélyi érdekek védelméről szól. In *Gr. Bánffy Miklós Kolozsvár sz.kir. város II. kerülete országgyűlési képviselőjének beszéde a képviselőház folyó évi júl. 29-én tartott ülésén*. Kolozsvár, 1910.
- ³² Intendánsi korszakára ld. Enyedi Sándor, Tóth Ágnes, Ablonczy Bálint írásait.
- ³³ Ld. *A haldokló oroszán* című kötetben 131.
- ³⁴ A Turáni Társaság 1910. dec. 3-án alakult, alapszabályát a belügyminisztérium 1911. júl. 28-án hagyta jóvá. In *Turáni Társaság iratai*. Magyar Országos Levéltár P 1384. 10/1912. alapszámon.
- ³⁵ A Történelmi Társulattal való együttműködésre ld. Csánki Dezsőnek a Történelmi Társulat ügyvezető alelnökének 1912. február 17-én kelt levelét. In *Történelmi Társulat iratai*. 9/1912 alapszámon. A Turáni Társaság működésére ld. még Tilkovszky Loránt Teleki Pál Bp., 1969. 52–53. old. A Turán fogalomra ld. Teleki Pál Táj és Faj Bp., 1917.
- ³⁶ Törökországi és bulgáriai útjaira ld.: Gr. Tisza István összes munkái 4. sorozat 5. köt. 1543. sz. irat 79–80., ld. még: Turáni Társaság iratai 552/1917. sz. irat; Szécsi Gy. Jenő a Turán c. folyóirat 1921. 66–73. A *Turáni Társaság nevelési akciója* című írásában ismerteti a török, bolgár, bosnyák-mohamedán és (krími) tatár „akciókat”.
- ³⁷ Az intézet megalakulásáról, működéséről, Klebelsberg és Bánffy József Ferenc főherceggel való kapcsolatára ld. Glatz Ferenc Kultúrpolitika és Szaktudomány 1919–1931 Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. In Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Bp., 1988. 121–173.
- ³⁸ Turáni Társaság iratai. 238/1917. sz. A szakosztály tagjai: Warga László fővárosi műszaki tanácsos, Csányi Károly és Medgyaszay István építészek.
- ³⁹ Ld. *Turán*, 1918. 190–191.
- ⁴⁰ A koronázással kapcsolatos élményeit részletesen megírta Bánffy Miklós. In *Emlékeimből*. Bp., 1943. 7–49. A koronázásnak a háborúban megrokkant katonákat felvonultató megrázó jelenetére ld. Illés Endre bevezető tanulmányát Bánffy Miklós *Megszámláltattál...* című Bp., 1982. című kötethez 10–12. és Féja Géza: *Lapszélre*. Bp., 1982. 35.
- ⁴¹ Ld. Bányai László: Bánffy Miklós közéleti szereplése. *Igaz Szó*, 1973. szept. 21. évf. 9. sz. 417. És Bánffy Miklós: Lememáma. *Erdélyi Helikon*, 1944. márc. 140.
- ⁴² Ld. részletesen Bernát István: *Tanulmányok. Az agrárpolitika és a magyar agrárgazdaságom köréből*. Bp., „Patria”. 1927. A közelmúlt törekvései 220–256., 254–256.
- ⁴³ Horváth Jenő *A Millenniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből*

- 1896–1920. Nyitott Könyv Kiadó, 2004. Közreadja, a bevezető tanulmányt írta, a bibliográfiát és a névmutatót összeállította Major Zoltán, 209–210.
- ⁴⁴ Illyés Gyula: *Kora tavasz. Mint a darvak*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó 1972. 253. (Kora tavasz)
- ⁴⁵ Károlyi Mihály anyai nagyanyja Károlyi Edéné Kornis Klarisse Bánffy Miklós nagynénje volt.
- ⁴⁶ Bánffy Miklós szavait idézi Hajdú Tibor: *Károlyi Mihály Politikai életrajz*. Bp., 1978. 543., Bánffy Miklós véleményére Károlyi Mihályról ld. még Litván György szerk. *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*.
- ⁴⁷ Megbízatásának körülményeire, Batthyányi Tivadarral való vitájára ld. Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Bp., 1943. 120–125. Vö. még Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*. Bp., 1987. 161.
- ⁴⁸ Treub volt holland pénzügyminiszter 1922 szeptemberében az Interparlamentáris Unió bécsi üléséről magánlátogatásra Budapestre jött. Ez alkalommal Bánffyról is nyilatkozott „...kívánságára [...] az antantnál is eljártam [...], hogy az ország helyzetén segítsenek, sajnos nem sok sikerrel.” Ld. *Magyarország*, 1922. szept. 2. 3–4.
- ⁴⁹ Hollandiai tevékenységét *Emlékeimből* c. műve alapján ismertettük, a Leipnikkel való kapcsolatfelvételt ld. még Arday Lajos *Térkép csata után Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Bp., 1990. 97., 308.
- ⁵⁰ Bánffy Miklós A magyar külpolitika kritikája In Bánffy Miklós irathagyatéka. Közvetette Major Zoltán: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve III*. Bp., 1984. 227.
- ⁵¹ Bánffy Miklós A magyar politika kritikája. In Bánffy Miklós iratai. Ráday Levéltár IV. 4. című kézirat 9.
- ⁵² Anton Lehar *Erinnerungen Gegenrevolution und Restaurations-versuche in Ungarn 1918–1921*. Herausgegeben von Peter Broucek, Wien, 1973. 87.
- ⁵³ A kifejezés: Bánffy Miklós *Emlékeimből* Bp., 1943. 262.
- ⁵⁴ Az 1919. augusztusi és szeptemberi budapesti román-magyar tárgyalásokon Magyarországot elsősorban Bethlen István, Teleki Pál és Bánffy Miklós, Romániát Erdélyi és Diamandi képviselte. A magyar fél Erdély Magyarországtól való elszakadásának elismeréséért azt kérte, hogy Erdély Románián belül ugyanolyan státuszt kapjon, mint amilyet Magyarország élvezett a Monarchián belül. A tárgyalásokra részletesen ld. Romsics Ignác: id. mű: Bp., 1987. 204–208. És Uő: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In *Magyarságkutatás*. Bp., 1987. 49–64., Bánffy és Petrescu-Comnen kapcsolatáról. Bányai László: Bánffy Miklós közéleti szerepe. *Igaz Szó*, 1973. szept. 21. évf. 9. sz. 419–420.
- ⁵⁵ Jelentés a Magyar Királyság Pártjának – Royalista Párt – másfél éves működéséről. A pártnak 1921. jan. 18-án tartott közgyűlésén előadta Neményi Imre ügyvezető al elnök Bp., 1921. 16.
- ⁵⁶ U.o: 17.
- ⁵⁷ A pályázatra 19 db pályamunka érkezett be, a bírálóbizottság, melynek tagjai: Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Ballagi Aladár, Berzeviczy Albert, Rákosi Jenő, Wlassics Gyula voltak, „pályadíj kiadását” mellőzte, mert a pályamunkák közül

„egyiknek sem volt általános tudományos becse, avagy önálló értéke.” *A Magyar Királyság Pártja – Royalista Párt.* Bp., 1922. 16–17. A magyar királyság elméleti, ideológiai alapjairól ld. még Kardos József: *A szentkorona-tan története (1919–1944.)* Bp., 1987. 247.

⁵⁸ *Jelentés a ...* Bp., 1921. 14–15.

⁵⁹ *A Magyar Királyság Pártja...* Bp., 1922. 11.

⁶⁰ U.o: 21.

⁶¹ Galántai József: *A trianoni békekötés 1920 A párizsi meghívástól a ratifikálásig.* Bp., 1990. 69., 97.

⁶² *Századok*, 1920. jan./márc. 306–310. Ld. még Glatz Ferenc id. mű: 150.

⁶³ A Társaság elnöke: Apponyi Albert, társelnökei: Andrássy Gyula, Berzeviczy Albert, Teleki Pál, Wlassics Gyula, Csernoch János, az igazgatóság tagjai: Paikert Alajos, Balás Béla, Eöttevényi Olivér. A Társaság működésére ld. szerk. Técsői Móríc Kálmán: *Külpolitika és külügyi képzés.* Bp., 1940. Eöttevényi Olivér tanulmányát *A Külügyi Társaság húszéves munkásságának ismertetése.* 133–150.

⁶⁴ Litván György szerk.: *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920.* Bp., 1978. 721. (Egyébként Bánffy Miklós a rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címet is Csáky külügyminisztersége alatt nyerte el.)

⁶⁵ Ld. *Az Est* 1921. máj. 12. 5. A nemzetgyűlésen „egy költő ajkáról a reálpolitika szükségessége és fontossága hangzott el...”, *Budapesti Hírlap*, 1921. máj. 11. 1. „Bölcs, egyedül lehetséges külpolitika ráállani a békére, de a többi szerződő félt is terheli ez a kötelezettség.”

⁶⁶ *Nagy Magyarország*, 1921. ápr. 24. 2. Új emberek, új remények.

⁶⁷ *Kelet Népe*, 1921. ápr. (máj. 13. évf. 4.) 5. sz. 7–10.

⁶⁸ *Budapesti Hírlap*, 1921. máj. 11. 1.

⁶⁹ U.az 1921. máj. 14. 1. *Magyar diplomácia* című vezércikk (Szerző nélkül.)

⁷⁰ *Budapesti Hírlap*, 1921. júl. 21. 1. Reményem van, ... remélem című vezércikk (szerző nélkül).

⁷¹ Ld. Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció A Horthy-rendszer első tíz éve* Bp., 1982. 147.

⁷² Mindkét királypuccsot újabban részletesen tárgyalja Ádám Magda: *A kisantant és Európa 1920-1929.* Bp., 1989. 93–112, 127–151. és Ormos Mária: *„Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Pécs, 1990. Az első királypuccsal kapcsolatos lehetséges kisantant reakcióra nézve szükségesnek tartjuk Fogarassy László véleményének közreadását: „A legitimisták azon véleménye, hogy a hűsvéti restaurációs kísérlet alkalmával fenyegető kisantant katonai akció Magyarország ellen csak blöff volt, nem felel meg a tényállásnak. A történeti irodalom – közte Vera Olivova cseh történésznőnek a prágai külügyminisztérium aktáira támaszkodó tanulmánya – ennek az ellenkezőjét bizonyítja”. In Fogarassy László ismertetése Anton Lehar *Erinnerungen...* című könyvéről. *Századok*, 1975. 4. sz. 195. Ld. még legújabbban Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon (1919–1921).* Bp., 2012. Kairosz K. 288.

- ⁷³ Berzeviczy Albert: id. mű 196.
- ⁷⁴ Csáky Imre Magyar külpolitika. *Nemzeti Újság*, 1922. máj. 28. (vezércikk)
- ⁷⁵ Berzeviczy Albert: id. mű 196.
- ⁷⁶ Az 1920-as francia-magyar tárgyalások legkimerítőbb elemzésére ld.: Ormos Mária: Francia-magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok*, 1975. 5/6 sz. 904–952. Vö. még legújabbban: Ádám Magda: A kisanatant... Bp., 1989. 39–75., 82–93. (Bánffy 1945-ben írt visszaemlékezésében a francia-magyar tárgyalásoknak a lengyel-szovjet háborúval kapcsolatos szovjetellenes mozzanataira érthető okokból nem tért ki.)
- ⁷⁷ Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről (1927–1931) In Lackó Miklós szerk.: *A két világháború közötti Magyarországról*. Bp., 1984. 107.
- ⁷⁸ *Bethlen István Emlékirata 1944*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Romsics Ignác, bevezette Bolza Ilona és Romsics Ignác. Bp., 1988. 48.
- ⁷⁹ Kutkafalvy Miklós nemzetgyűlési képviselőnek, a Magyar-rutén Párt elnökének a Nemzetgyűlés 1921. évi július hó 18-iki ülésén elmondott interpellációja a magyar-cseh tárgyalások ügyében és gróf Bánffy Miklós külügyminiszter válasza. Bp. 1921., 3. A marienbadi tárgyalásokról ld.: Ádám Magda: id. mű. 208–212.; a tárgyalások kisebbségvédelmi témaköréről: Szarka László: Kisebbségvédelem, reciprocitás, revízió. Megegyezési kísérletek a nemzetiségi kérdés terén. In Szarka László szerk.: *Békétlen évtizedek 1918-1938*. Tanulmányok és dokumentumok a magyar-csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között Hungaro-Bohemicoslovaca 2. 45–60. és Bellér Béla Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975., 171–173.
- ⁸⁰ A baranyai kérdéssel a Foreign Office aktái alapján részletesen foglalkozott Szabó Erzsébet *Dél-Baranya és Pécs megszállása 1918-1921* című doktori disszertációjában (Bp., 1981).
- ⁸¹ A nyugat-magyarországi válságra és a velencei szerződésre ld. Soós: *Burgenland Az európai politikában (1918-1921)*. Bp., 1971. A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai történetét Bánffy visszaemlékezésének felhasználásával feldolgozta Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. *Soproni Szemle*, 1982. 1. sz. 1-19., 2. sz. 97–115., 3. sz. 193–211., uő ismertette Bánffy visszaemlékezését, In *Soproni Szemle*, 1974. 3. sz. 267–269. és a *Burgenländische Heimatblätter*, 1978. 4. sz. 145–157. Főleg a nyugat-magyarországi kérdést újabban figyelemre méltó részletességgel, bár Bánffy iránt – nézetünk szerint túl – szigorúan tárgyalja Botlik József: *Nyugat-Magyarország sorsa 1918-1921*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvág, 2008. 328. tj.
- ⁸² Becsületbeli integritás című vezércikkében, amelyet nyílt levélként Bethlen Istvánhoz címeznek, a *Budapesti Hírlap* 1921. aug. 24-én azért rója meg, mert „...nem hagyja el Bánffy Miklóst a maga hivatalos nyugalma és méltósága”. Bethlen 1921. aug. 26-án megjelent válaszában – a kisebbségi magyarok ügyében kiobbant vitában – védi meg miniszterét: „Az a nyugalom, amellyel a külügyminiszter [...] beszélt, nála belső nyugalmat nem jelenthetett [...] a demarkáción (a határon M. Z.)

túl lakó véreink ügyét legjobban úgy szolgáljuk, ha itt bent [...] a bosszúvágyat, a harci kedvet fokónként lecsökkentjük s a fenyegetődő politika kardcsörtetését apránként elnémítjuk.”

⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1921. aug. 24. 2.

⁸⁴ *Az Est*, 1921. aug. 26. 6.

⁸⁵ Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. In *Soproni Szemle*, 1978. 3. sz. 231. Vö. még Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés... *Soproni Szemle*, 1982. I. 17.

⁸⁶ Bellér Béla id. mű 198. Bellér Béla véleményét alátámasztja – egyebek közt – Sigray közel korabeli, túlzó, de Bánffy óvatos, a biztos sikert előtérbe helyező magatartására utaló nyilatkozata: „A külügyi kormányknak sohasem volt szándékában egész Nyugat-Magyarországot megtartani, mert nem bízott semmiféle akció sikerének lehetőségében. Bánffy Miklós gróf külügyminiszter azt mondta neki, hogy »ezért a kis Nyugat-Magyarországcskáért nem szabad az ország érdekeit kockáztatni.«” *Nemzeti Újság*, 1922. máj. 23. 2. (Sigray választási beszédében Bánffy barátját, Klebelsberg Kunót támadta.)

⁸⁷ Ádám Magda: id. mű 212. A Bánffy által írtakat megerősíti: „A brnói tárgyalások esetében Bánffy által kezdeményezett rendkívüli megbeszélésekről van szó.”

⁸⁸ *Az Est*, 1921. szept. 30. 1.

⁸⁹ *Budapesti Hírlap*, 1921. okt. 12. 3.

⁹⁰ U.az 1922. jan. 24. 4., Bánffy beszédét „hosszantartó, lelkes éljenzés”-sel a Kisgazdapárt fogadta.

⁹¹ *Budapesti Hírlap*, 1922. jan. 5. 3.

⁹² Uo. 1922. febr. 26. 1–2.

⁹³ Hunyadi Károly: A szovjet kormány akciója a magyar politikai előítéletek megmentésére. Az 1921. évi szovjet-magyar hadifogolyegyezmény. In *Hadtörténeti Közlemények*, 1975. 4. sz. 744. Vö. még Jungerth-Arnóthy Mihály *Moszkvai napló*. Bp., 1989. 15.

⁹⁴ A királykérdés külpolitikai mérlegét az 1922. januári nemzetgyűlési vitában Bethlen István így vontta meg: „...a királykérdés folytonos bolygatása nem egyéb, mint belenyúlás egy nagy európai darázsészekbe, és okatlan gyermekcsíny a darazsakat folyton ingerelni akkor, amikor azokat kifüstölteni úgysem tudjuk.” Bánffyval egyezően aláhúzza a királypuccsok negatív szerepét a kisantant kialakulásában. Idézi *Budapesti Hírlap*, 1922. jan. 24. 5.

⁹⁵ Erre nézve – egyebek közt – a *Budapesti Hírlap* 1922. máj. 19-i számában a 4. oldalon idézi az Epoca című római lapot, amely Bánffyval interjút készített. „A nagyhatalmaknak a magyar ügyről alkotott véleménye, Bánffy gróf felvilágosító diplomáciai tevékenysége következtében, szemmel láthatóan megváltozott, mégpedig a kisantantnak ezzel szemben kifejtett minden ellenkező fáradozása ellenére.”

⁹⁶ *Nemzeti Újság*, 1922. máj. 24. 1–2. Bánffynak a kisebbségek érdekében Branting svéd miniszterelnöknél tett intervencióját értékeli: *Nemzeti Újság*, 1922. máj. 30. 6. „A svéd szocialista párt vezére [...] teljes megértéssel van a magyar kisebbségi kérdés iránt.”

- A genuai konferenciát, közelebbről a szovjet-német megegyezést újabban részletesen tárgyalta Lengyel István: *Forradalom és diplomácia A rapallói egyezmény megszületése* (1922. április 16.). Bp., 1987. A rapallói egyezményre, a Bánffy–Csicserin találkozóra ld. még Kereszty András: *Ötven éve – Rapallo Egyezmény a pizsamásértekezlet után. Népszabadság*, 1972. ápr. 16. Vasárnapi mell. 4. A Bánffy–Csicserin találkozóra vö. még Karsai Elek: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi szövetségnek*. Bp., 1969. 311–312.
- ⁹⁷ Nagy Elek: *Magyarország és a Népszövetség*. Politikai tanulmány. Bp., 1925. 7. A Népszövetség kezdeti tevékenységére ld. Mengele (később: Marosy!) Ferenc: *A Népszövetség jogi és politikai rendszere*. Bp., 1927., Irk Albert: *A Nemzetek Szövetsége*. Pécs, 1926.
- ⁹⁸ Sz. Ormos Mária: Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe. *Századok*, 1957. I/4. sz. 235.
- ⁹⁹ Dr. báró Wesselényi Miklós: A második világháború okai. *Külügyi Szemle*, 1940. nov. 17. évf. 6. sz. 490.
- ¹⁰⁰ S. Ormos Mária: *Magyarország belépése...* 253.
- ¹⁰¹ Idézi *Budapesti Hírlap*, 1922. jún. 1. 5.
- ¹⁰² Bánffy szavait idézi Magyarország 1922. szept. 14. 2. „Magyarország a háborút követő [...] ellenséges és bizalmatlan érzésektől befolyásolt légkör eltűnését óhajtja [...] hasznos tagjai kívánunk lenni a népek csodálatraméltó békeszervezetének.”
- ¹⁰³ *Budapesti Hírlap*, 1922. szept. 14. 1. A külügyminiszter egy genfi nyilatkozatáról megállapítja, hogy „óda a Népszövetségről”.
- ¹⁰⁴ *Új Nemzedék*, 1922. dec. 23. A párisi őrszem (vezércikk). A belpolitika irracionális „intrikáit” mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy a Bánffy elleni támadások idején a Múlt és Jövő megrója a numerus clausus „hivatalos letagadása” miatt, bár hozzáteszi, hogy „ő a legkevésbé ludas, őneki a Haller Istvánok, Teleki Pálok és Prohászka Ottokárok antikulturális pogánykodásáért kellett lakolni” a Népszövetség előtt. In *Múlt és Jövő*, 1922. okt. 6. 12. évf. 40/41. sz. 4.
- ¹⁰⁵ Gondolunk itt a Pritz Pál által sajtó alá rendezett Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Bp., 1987. című munkára. U.ő: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Bp., 1982. U.ő: A magyar külügyminisztérium története a húszas évek első felében. In *Összehasonlító jogtörténet*. Bolgár Elek-Emlékkönyv. Bp., 1983. 193–211. (Itt arra is találunk utalást, hogy Bánffyt a kisgazdák részéről sűrű támadások érték a „Ballplatzi diplomaták” alkalmazása miatt, 203.). U.ő: *Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944)*. In *Jogtörténeti Szemle* 2., 1987. 45–64.
- ¹⁰⁶ R. L.: Bánffy Miklós iratai „25 év”. X. fejezet 170.
- ¹⁰⁷ U.ott 171.
- ¹⁰⁸ U.ott 172. Emlékirataiban nem említi, de egyebek közt különösen Milotay István „jeleskedett” az ellene irányuló támadásokban.
- ¹⁰⁹ U.ott 172.
- ¹¹⁰ U.ott 172.

¹¹¹U.ott 173.

¹¹²U.ott 174. Bánffynak ez a passzusa is bizonyítja „folytatólagos agrárius” érdeklődését. Az *Erdélyi Történet*ben is hangsúlyos a mezőgazdaság, erdő, a vidék rajza...

¹¹³Ravasz László: *Alfa és ómega*. Prédikációk, beszédek, cikkek, Első köt. Bp., Franklin-Társulat. Siker és eredmény 111–116., 112.

¹¹⁴R. L.: id. mű 113.

¹¹⁵Vö. Hegedűs Sándor: *Az utolsó trónfosztás*. Bp., Kossuth K., 1970. 176. sat. A Károlyról szóló gazdag irodalomból legújabban Jean Sévillia: *Az utolsó császár és király Habsburg Károly sikertelen államcsínye*. Bp., Gabo, 2010., erősen apologetikus. A korabeli elfeledett magyar visszhangból a református püspök Ravasz László *Orgonazúgás* c. kötetből Bp., 1927. A halott királytól az élet királyáig. IV. Károly felett. 167–169 (1922. ápr. 3.).

¹¹⁶C. A. Macartney hatalmas műve idevonatkozó soraira érdemes utalni: „...semmi alapja nem volt annak a vádnak, hogy hiú és nagyravágyó.” C. A. Macartney: *Október tizenötödike – A modern Magyarország története 1929–1945*. I. rész. Bp., 2006. Gede testvérek 87.

¹¹⁷R. L.: *Siker és eredmény* 116.

EGRY GÁBOR

történész (Politikatörténeti Intézet)

ERDÉLYI MODUS VIVENDI?

A Magyar Népközösség
mint kisebbségi integrációs kísérlet, 1939–1940

II. Károly román király 1938. február 10-én felfüggesztette országa alkotmányát, menesztette a Goga-kormányt, és Miron Cristea pátriárka vezetésével „nemzeti egységkormányt” nevezett ki. A pártokat nem sokkal később feloszlatták, és decemberben megalakult a királyi diktatúra egységes tömegszervezete, a Nemzeti Megújulás Frontja (Frontul Renașterii Naționale – FRN). A parlamentáris monarchia helyét egy korporatív elven szerveződő állam vette át, ami a magyar kisebbségi szervezetek helyzetét is meghatározta. Az Országos Magyar Párt (OMP) is megszűnt, a magyar kisebbség szerveződésének lehetősége és a kisebbség jövője bizonytalanná vált.¹

Az OMP megszűnése azonban nem csupán a Nagy-Romániához való viszonyt és az állam keretein belül lehetséges kisebbségi integrációs modellt befolyásolta. Magyarország egykori külügyminisztere, Bánffy Miklós, aki már több mint egy évtizede visszatért Romániába, és kezdetben kultúra és társadalomszervező szerepben lépett fel,² elérkezettnek látta az időt a közvetlen politikai szerepvállalásra is.³ Ebben az is szerepet játszott, hogy a román politika – részben a magyar elit megosztására, részben azonban éppen a kisebbségi kérdés megoldása érdekében – maga is tárgyalópartnereket keresett, akár az OMP vezetőit megkerülve is. A közel egy évig tartó alkudozás egyúttal a magyar eliten belüli pozícióharc is volt, végül Bánffy Miklós sikeresen „kiskokozta” Bethlen Györgyöt és társait. Elérte, hogy a FRN részeként

megalakuló, a magyar kisebbség egyedüli képviselőjére feljogosított Magyar Népközösségnek (MNK) ő legyen a vezetője, ezzel a romániai magyarság első embere is.⁴

Tanulmányomban nem az MNK megalakításához vezető alkudozást és nem is az MNK politikai működését szeretném megvilágítani, hanem az MNK közösségvízióját, illetve a román kormányzat és a magyar elit által megteremtett, rövid ideig tartó kiegészítés kulturális gyökereit, ezzel reményeim szerint Bánffy életpályája egyik rövid, ám de annál fontosabb periódusához is néhány adalékkal szolgálhatok. Mindenekelőtt arra vonatkozóan, hogy Bánffy – az MNK első embereként – miként képzelte el a kisebbségi közösség belső integrációját és ennek beillesztését a királyi diktatúra rendszerébe. Ez a kérdésfeltevés a MNK és a román kisebbségpolitika viszonyát állítja előtérbe, de nem elsősorban a kisebbségi jogok perspektívájából, hanem a két elitet mozgató közösségvíziók felől szemlélve: ezek mely pontokon ütköztek, mely pontokon találkoztak, és mely pontokon voltak akár azonosak is. Hipotézisem szerint – amit az alábbiakban megkísérlek alátámasztani – Bánffy az MNK által megtestesített közösségvíziót jórészt sajtójának érezte, részben annak még az első világháború előtti erdélyi elit egy részének elképzeléseiben fellelhető gyökerei, részben az új generáció által képviselt közösségszemlélettel való kompatibilitása miatt. Ugyanakkor a kisebbségpolitikai *modus vivendi*, amely a királyi diktatúra korszakát jellemezte⁵ – bármennyire is törekeny és esetleges volt – nem választható el Bánffy partnerének, Silviu Dragomir kisebbségi kormánybiztosnak, majd miniszternek a személyétől sem. Dragomir egész szocializációja ahhoz a magyar úri és középosztályi világhoz kötődött, amelyet partnerei is, akarva-akaratlanul, képviseltek. Dragomirt a magyarok világában való otthonossága és saját erdélyisége is alkalmas partnerré tette, részben mivel a kisebbségi kérdés „megoldása” egyúttal az 1918 előtti erdélyi román elit nagyobb része által gyanakvással kezelt ókiráláságbeli liberális elit alkalmatlanságát is „igazolta”.⁶

Bánffy közösségképéhez szeretnék tehát közelebb jutni, elsősorban az MNK közösségképe és kisebbségpolitikai elképzelései révén –

jórészt az egykori román Kisebbségi Minisztérium irataira támaszkodva. Ezek főként a magyar fél által összeállított memorandumokat, egyedi panaszokat, a minisztérium hivatalnokai tollából tárgyalásokról szóló feljegyzéseket tartalmaznak. Bánffy mint a szervezet vezetője és a tárgyalások alkalmi résztvevője sejlik fel mögöttük.⁷ Azonban éppen ezen a téren Bánffy sem kapott szabad kezét, illetve számos körülmény befolyásolta az MNK elképzeléseit is. A magyar–román közeledési kísérlet amúgy is jórészt a nemzetközi politikai helyzet változásaival függött össze – mindkét oldalon. Bánffy maga is ezekkel az érvekkel próbálta meggyőzni román partnereit,⁸ és a román fél is abból indult ki, hogy Németország Délkelet-Európa politikájához valamilyen mértékben igazodnia kell.⁹ Ezt azonban a magyar külpolitika is meg akarta lovagolni, illetve ki szeretne volna használni, sőt az alternatív külpolitikuskok is. Így aztán a magyar külügyminisztérium Bárdossy László követ útján tett javaslatot Victor Antonescu román külügyminiszternek a sinaiai kisantant csúcstalálkozó alkalmával, Bethlen István pedig Raoul Bossy budapesti román követhez sógorát, Mikes Ármint küldte egy megegyezési ajánlattal. (Mikes Háromszéken volt birtokos, havasi erdőbirtokai Bossy családjának erdeivel voltak határosak. Az OMP háromszéki tagozati elnöke, ifj. Szentkereszthy Béla báró Bossy családjával is rokonságban állt, és Mikes a liberálisok bukaresti törzshelyének, a Jockey Clubnak is gyakori vendége volt.)¹⁰ Az ő elképzeléseik nem feltétlenül egyeztek az MNK által képviselt közösségvízióval, és persze Bánffynak az első kisebbségi generációból verbuválódó csapata az MNK kulcspozícióban szintén nem teljesen azt képviselte, mint vezetőjük.¹¹ Így aztán mindaz, ami az MNK-ról és közösségvíziójáról kirajzolódik csak ezek figyelembevételével tekinthető Bánffy elképzelésének is, noha – mint igyekszem megmutatni – számos elemében bizonyosan maga is egyetértettel azzal. Persze ez részben azzal is összefüggött, hogy az MNK maga is a korszellem által ihletett szerveződés volt, és ez a korszellem egyúttal a román közéletet és a királyi diktatúra szerveződését is jelentős mértékben befolyásolta.

MAGYAROK A KIRÁLYI DIKTATÚRÁBAN

Az MNK közösségképének és a királyi diktatúra rövid ideig tartó kisebbségpolitikai kompromisszumának feltérképezéséhez érdemes előbb röviden áttekinteni a kisebbségi magyarok helyzetét általában is. Nagy-Romániában a magyarokhoz való viszonyt sajátos – tulajdonképpen paradox – kettősség jellemezte. A magyarok és a magyar revíziós törekvések szinte már paranoid módon az állambiztonság és rendőrség figyelmének középpontjában álltak, a rendőrség és a megyei közigazgatás havi rendszerességgel jelentett az „irredenta kérdésről”, és szinte bármi és bárki lehetett irredenta – ha középosztályi magyar volt. Az államapparátus elszánt irredenta-keresése azonban a legfelső politikai szint meglepő érdektelenségével párosult. A román politika legfontosabb kérdése – a külügyminisztérium falain kívül – nem a magyarok viselkedése volt, hanem a hatalomért versengő pártok – Alexandru Avarescu tábornok Néppártja, a Nemzeti Libeálisok (PNL) és a Román Nemzeti Párt (RNP), majd utóda a Nemzeti Parasztpárt (PNT) és a harmincas évek végétől Octavian Goga és A. C. Cuza antiszemita Nemzeti Keresztény Párt (Partidul Național Creștin) – egymás elleni akciói, intrikái a királynál és akár a király ellen is. A parasztpárti kormányok belügyi államtitkára, a párt fiatal generációjához tartozó, a királyi diktatúrában előbb belügyminiszter, majd miniszterelnök Armand Călinescu naplójában például szinte szó sem esik a kisebbségekről, annál több arról, hogy a rendőrség hogyan figyelte meg a román politikusokat.¹² Az ugyancsak többszörös belügyminiszter, miniszterelnök Constantin Argetoianu hatalmas terjedelmű naplójegyzeteiben is a nem túl lényeges kérdések közt szerepelnek a kisebbségek és a magyarok.

Bizonyos értelemben maga a közigazgatási paranoia is paradox volt, mert amíg a rendőrség szorgalmasan gyűjtötte a terhelő adatként is felhasználható információkat, a magyarok helyzete és jogai egyes településeken akár sokkal jobb is lehetett, mint azt a jogszabályok vagy az állambiztonság figyelme sugallja.¹³ Ezzel együtt a har-

mincas évek fejleményei erodálták a helyi kompromisszumokat: az állam egyre kevésbé érezte képesnek saját magát a politikában legitimé váló erőszak féken tartására.¹⁴ Sokat mondó példa erre, hogy 1936-ban Nagyváradon azért távolították el a még meglévő magyar emlékjeleket (emléktábla, szobor), mert a kormányzat félt attól, hogy a Vasgárda által szervezett szoborromboló akciók áterjednek a városra is és rendőrség képtelen lesz kezelni a helyzetet.¹⁵ A királyi diktatúra a király hatalmi érdekei mellett a hagyományos pártok mobilizáló képességének csökkenése után az új politikai erők féken tartását is szolgálta.

Ugyanakkor a Bánffy által is alkalmazott külpolitikai érvrendszert a román fél is elfogadta, ezért aztán a korábbi időszakkal ellentétben a kisebbségi kérdés megoldása a diktatúra politikai programjának fontos eleme lett. Olyannyira, hogy az első kormányülések egyikén maga a király jelölte ki azt a kormány feladatául,¹⁶ ami nyilván komoly ösztönzést jelentett számukra is. Mint már említettem: a megoldás keresésében segítségükre lehetett, hogy a királyi diktatúra több szempontból is törést jelentett a magyar kisebbségi elit politikai stratégiájában. A párt vezetésének pozíciója már a harmincas évek közepétől bizonytalan volt,¹⁷ 1936-ban Bethlen György pártelnök kénytelen volt átengedni az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet elnöki posztját Szász Pálnak, és 1937-ben a rendőrségi jelentések egyre gyakrabban szóltak belső puccskísérletekről vagy éppen új pártszervezési szándékokról. Ezeket azonban ritkán kötötték Bánffy-hoz, helyette inkább Teleki Ernő merült fel lehetséges pártvezetőként.

Az OMP 1938 februárjában komoly viták után úgy döntött, hogy elfogadja az antiszemita, a zsidók állampolgárságát felülvizsgáló Goga-kormány szövetségi ajánlatát, ezzel első ízben vállalt nyíltan antiszemita és a magyar izraelitákat is sújtó programot. Ez mindenképp törést jelentett a korábbi időszakhoz képest, még ha a párt vezetésben voltak olyanok, akik korábban is ezt az álláspontot képviselték. Fontos változást jelentett az is, hogy a harmincas évek közepétől egyre inkább helyzetbe került az új kisebbségi generáció is. Ennek

háttérében egy a magyar kormány, a kisebbségi elit és az eredetileg az OMP-t támadva megszerveződő fiatalok közt megkötött „generációs kompromisszum” volt.¹⁸ Ennek lényege úgy foglalható össze, hogy a Budapest iránti lojalitásért cserébe az új generáció tagjai támogatás kaptak (ösztöndíjak, a budapesti elitbe történő bevezetésük, tudományos pályájuk elősegítése) karrierjükhöz, és lehetőséget, hogy egy idő után átvegyék a kisebbség vezetését. Mindezt elsősorban azért, mert a húszas évek végére mind Budapesten, mind Kolozsváron úgy vélték, nincs megfelelő, vezetésre képes utánpótlás. A fiatalok ezzel azonban arra is lehetőséget kaptak, hogy saját közösségképüket és az ezt megalapozó népszolgálati eszmét¹⁹ is érvényre juttassák. Igaz, ez annál is könnyebb volt, mivel a magyarországi politikában is egyre inkább hasonló felfogás kezdett dominálni. Mindez aztán az MNK keretei közt Bethlen György háttérbe szorításával is járt, a fiatalok pedig átvehették a szervezet irányítását is.

A közeledéshez azonban nem csak a kisebbségi magyar eliten belül volt szükség változásokra. Mint említettem román oldalról a korszak kisebbségpolitikájának kulcsfigurája Silviu Dragomir, történész, egyetemi tanár és ekkor már politikus.²⁰ (A Goga-kormány államtitkára.) Dragomir Hunyad vármegyében született, Balázsfalván és Újvidéken járt középiskolába, egyetemi tanulmányait Czernowitzban, Bécsben és Moszkvában végezte, 1911-től Nagyszebenben gimnáziumi tanár, 1919-től a kolozsvári egyetem professzora volt, egy időben a bölcsészkar dékánja is. Politikai pályája a Román Nemzeti Pártban indult, a Kormányzótanácsnak is tagja, majd a Néppártban politizál Gogával együtt. Annak ellenére, hogy egy idő után eltávolodott Iuliu Maniutól, aki egyre inkább Erdély transzcendens megtestesítőjeként jelent meg a nyilvánosságban²¹ Dragomir nagyon is megtestesítette az erdélyi, még a Monarchiában szocializálódott középosztály értékeit és kultúráját. Történészként magyar oldalról is méltányolták – vagyis vitapartnernek és nem egyszerű propagandistának tekintették. Ráadásul kötődött a magyar kultúrához is, amit kiválóan illusztrál kalandja a budapesti rádió március 15-i adásával 1932-ben.²²

Aznap Dragomir Augustin Maiorral (a fizikai kar dékánja 1929–1930-ban, lelkes rádióépítővel és rádióamatőr), valamint a nagykarolyi Gheorghe Văleanuval rádiót hallgattak. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az ügyészségnek levélben jelezték, hogy szerintük az adás botrányos volt. Egész nap irredenta dalok és beszédek szóltak, este fél tizenegykor pedig a katolikus és a református püspökök beszédeit adták. A református püspök azt mondta, hogy „drága Erdélyünk nem maradhat az oláhok kezében, akik maguk a Balkán szennye”. Azt is hozzá tették, hogy Budapestről minden héten közvetítenek olyan előadást, amely nemcsak irredenta, hanem sértő is Romániára nézve. Mindezt a magyar lakosság figyelmesen hallgatja, az irredenta énekeket magánlakásokon éneklük. Ez aztán izgalomban tartja a románokat is.

Látszólag semmi sem utal rá, hogy Dragomir és társai másként viszonyultak volna a magyarokhoz, mint azt a korszakról kialakított sztereotípiák sejtetik. A bejelentés azonban, kicsit közelebbről megvizsgálva, sokkal többet elárul róluk és szokásaikról is. Először is, nem feljelentést tettek konkrét, a budapesti rádiót hallgató, általuk nyilvánvalóan ismert magyar szomszédok ellen, hanem arra kérték a főügyészt, hogy a budapesti rádióműsor problémáit jelezze a kormánynak. A kormány pedig nyilván járjon el diplomáciai csatornákon. Az is sokat mondó, hogy ismerik a rádióadást, és éppen azért tesznek bejelentést, mert amit hallottak, eltér a megszokottól. Ez alapján elég valószínű, hogy Dragomir és esetleg társai is rendszeresen Budapestre tekerték rádiókészülékük gombját, a budapesti rádió elismert kulturális kínálatát élvezték. Politikai szereplőként pedig meghallgatták a politikai jellegű vagy jelentőségű műsorokat is. Sőt, azzal sem volt problémájuk, ha más – akár magyarok is – ezt tették.

Egyébként Dragomir már korábban is olyan magatartást tanúsított, amely kompromisszumkésztséget sejtetett. Amikor 1921-ben sor került a romániai sportszövetségek föderációjának megalakítására, Dragomir – mint az Universitatea Cluj sportklub képviselője – részt vett az eseményen. A román sportéletet – még a román klubokat is –

az erdélyiek dominálták, lévén az egykori Monarchiában más hagyományai voltak a sportolásnak, mint az Ókirályságban. Az országos föderáció megalakulása alkalmából felmerült az erdélyi sportlétesítmények tulajdonjogának kérdése is. A hadsereg meg akarta szerezni ezeket, Dragomir azonban azt javasolta, hogy inkább új sportlétesítményeket építsenek, a régieket hagyják meg tulajdonosaik birtokában – ide értve a kisebbségi sportklubokat is. Ugyanakkor – részben jelezve saját román nemzetiesítő törekvéseit és az engedmények határait is – maga tett javaslatot a román nyelv használatára az alakuló szövetség keretein belül.²³ Nagyjából ennek megfelelően lépett fel 1938 és 1940 között is, amikor hasonló szellemben, a román nemzetállami felfogás érinthetetlennek tartott elemeit nem bolygatva keresett megoldást a kisebbségek helyzetére.

A MNK ÉS A KORMÁNYZAT

A magyarság szerveződésének és képviseletének kérdése a királyi diktatúra kezdetétől fogva meghatározó jelentőségű probléma volt. Az új rendszerben a régi pártokat feloszlatták, csak a FRN működhetett legális, politikai tömegszervezetként. Azok a politikusok, akik nem vállalták a közreműködést a diktatúrában – Maniu, a liberálisok közül Gheorghe Brătianu, Constantin I. C. Brătianu – lényegében visszavonultak, és a magánszférában próbáltak politikai tevékenységet is folytatni.

Az OMP feloszlátása azt is jelentette, hogy megszűnt az a szervezet, amelyik a kisebbségi magyar társadalom szervezőjének tekintette magát, nem pusztán politikai pártnak. A FRN alapelve ugyan hasonló volt, és azt az uralkodó korporatív társadalomszervező erőként szerezte volna kialakítani, ezen belül azonban a magyarság helye kérdéses volt. A kormány kezdetben ragaszkodott ahhoz, hogy külön kisebbségi szervezetek létrehozására nincs lehetőség, az egész országot egyetlen nagy szervezetnek kell átfognia.²⁴

Bár a szervezeti kérdésekben a különbség áthidalhatatlannak tűnt, az FRN közösségképe és a magyar kisebbség új generációjának elképzelései nagyon is közel álltak egymáshoz. Az FRN létrehozása egy organikus nemzetképen alapult, és egy harmonikus társadalom vízióján, amin belül a különböző társadalmi csoportoknak saját feladatuk van. Ezt úgy teljesítik, hogy az az egész felemelkedését szolgálja anélkül, hogy az egyes csoportok a társadalmi modernizáció során változónának, egyéni mobilitás és társadalmi átrendeződés menne végbe. Ennek a felfogásnak a kulcskérdése a nemzeti szellem léte: ennek felszínre hozását, érvényre juttatását tekinti a fő feladatnak, és a társadalmi cselekvést is ennek mércéjével méri. A nemzeti szellem ugyan adott és megváltoztathatatlan, de ahhoz, hogy érvényesüljön megfelelő, autentikus közösségi szerveződésre van szükség.²⁵

Romániában ez mindenekelőtt a falusi világ átalakítását, a parasztok felemelését jelentette.²⁶ A szegénység, elmaradottság, iskolázatlanság, rossz higiénés viszonyok, elmaradott mezőgazdasági termelés és még számtalan megoldatlan probléma közepette a román nemzeti lényeg letéteményesének látott parasztság egyúttal a nemzeti sors beteljesítésének legnagyobb akadályja is volt, mivel aktuális állapotában képtelen volt megfelelni küldetésének. Ráadásul a román intelligencia számos képviselője úgy látta, hogy a nyugati hatások csak rontanak a helyzeten. A románoknak saját útjukat kell megtalálniuk.²⁷ Az ebben a formában szinte minden szellemi irányzat közös nevezőjét jelentő felfogás mögött azonban sok tekintetben eltérő közösségvíziók álltak. A Vaszgárda messianisztikus, az erőszak révén kialakuló új emberben hívő világképe, Nichifor Crăinic ortodox vallási transzcendencián alapuló organikus világképe, Constantin Rădulescu-Motru szociológiája, vagy Dimitrie Gusti szociális konstruktivizmusból kinőtt organikus nacionalizmusa nem egészen azonos módon látták a társadalmat. Abban azonban mindannyian egyetértettek, hogy az immár tömegesedő első generációs értelmiségnek kötelessége személyes példaadása mellett tevékeny munkával is részt vállalni a falu felemeléséből. A Vaszgárda falusi munkakampá-

nyai és Gusti-féle szociológia monografikus kampányai ennek a gyakorlatba ültetését jelentették.²⁸

Ezt a folyamatot a magyarok vezetői, mindenekelőtt azonban az új generáció képviselői testközelből látták. Mint az új generáció lapjairól és a beszámolókból is kiderül, figyelemmel kísérték ezt a változást, sőt, be is kapcsolódtak a kibontakozó akciókba.²⁹ Részben a Dimitrie Gusti nevéhez fűződő szociológiai, majd falukutató, végül modernizációs programot, részben a Vaszárdá aktivitását is.³⁰ Ez persze annál kevésbé volt nehéz, mivel Gusti elképzelései is rokonságot mutattak az általuk képviselt népszolgálati eszmével. Bár Comte és Saint-Simon munkáit tanulmányozva kezdte pályafutását, és Durkheimet is hallgatta Párizsban, alapvetően a német *Völkerpsychologie* iskolája, és személyesen Wilhelm Wundt formálta, részben ez határozta meg későbbi aktivitását is. A kibontakozó falukutató szeminárium és az ebből kinövő szervezett falukutatói kampányok már a falu és az iskolázott középosztály újfajta viszonyára épültek.³¹ Eszerint az amúgy is a nép köréből érkező egyetemistáknak kötelességük a falvak modernizációján munkálkodni. Nem csupán felmérni helyzetüket, de segíteni a közegészségügyi viszonyok, a gazdálkodási mód, az infrastrukturális ellátottság, a kulturális javakhoz való hozzáférés stb. javításában is. A királyi diktatúra idején a korábban félállami alapítványként (tehát bizonyos értelemben társadalmi szervezetként működő) mozgalomból törvény révén szervezték meg az egyetemisták kötelező falumunkájának keretét adó Szociális Szolgálatot (Serviciul Social), Gusti vezetésével.³²

Ez a fajta organikus nemzetkép nem állt távol sem az új generáció képviselőitől, sem – mint még látni fogjuk – Bánffytól. Ez azonban nem jelentette azt, hogy elfogadták volna a felkínált szervezeti kereteket, sőt. Saját közösségvíziójukból éppen az következett, hogy a magyarságnak is önállóan kell megszerveznie önmagát, felépítenie azt a harmonikus közösséget, amely lehetővé teszi mindenki számára, hogy beteljesítse küldetését a nemzet autentikus létezésének megteremtésére. Ezen belül a magyar intelligenciának és középosztálynak

hasonló szerepet szántak: a falvak felemelését saját munkájukkal és példaadással – ezt jelentette a népszolgálati eszme. Ebből következően viszont elképzelhetetlen volt, hogy a külön organikus közösséget képező magyarok a román organikus nemzetet megszervező FRN-be egyszerűen beolvadjanak.

A kapcsolatfelvétel a kormánnyal már 1938 áprilisában megtörtént, ekkor Alexandru Vaida-Voevod azt kérte, hogy az egyházak egy emlékiratban fejtssék ki kéréseiket és sérelmeiket. Nyár végétől aztán Gyárfás Elemér került előtérbe, részben arra hivatkozva, hogy az OMP utolsó legitim módon megválasztott elnöke, Bethlen György – aki magát a kisebbség jogszerű vezetőjének tartotta – külföldön tartózkodik, részben azonban arra célozva, hogy Bethlen távollétében annak politikai ellenfelei, Bánffy György és az EMGE elnöke, Szász Pál esetleg elfogadhatatlan engedmények árán jutnának megállapodásra a román féllel.³³

A tárgyalások, melyekbe később – kezdetben egymástól függetlenül – bekapcsolódott mind a Bethlen, mind a Bánffy vezette csoport, részben a kisebbségi követelések teljesítéséről, részben pedig a magyarságnak a Nemzeti Újjászületés Frontjába való betagozódásáról szóltak. Az utóbbi tekintetében a Front elkülönített részeként, Bánffy elnökletével és a fiatal generáció számos képviselőjének (Mikó Imre, Albrecht Dezső, Venczel József, László Dezső, Kéki Béla stb.) közreműködésével megalakult Magyar Népközösség létrehozása (1939. február 11.) jelentette a megoldást.³⁴ Az előbbieket illetően már maga a szervezet megalakulása is összefüggött egy sor kisebbségi panasszal és az orvoslásukra tett kísérletekkel. A kormányzat már 1938 nyarán emlékiratot kapott Bánffy Miklóstól a magyar kisebbségi panaszokról (ezek egy része visszaköszönt a kisebbségi státútum pontjai között), mint az egyházi iskolák működésnek biztosítása, magyar tannyelvű állami iskolák kérdése, arányos képviselő a közigazgatásban.³⁵ A Front megalakulását követően Dragomir néhány magyar politikus belépése fejében ajánlatot tett az iskolai beiratkozás kérdésnek rendezésére, iskolák államsegélyének költségvetési biztosí-

tására, magyar tagozatok létrehozására, az elbocsátott hivatalnokok nyugdíjának folyósítására és a hatóságok toleránsabb viselkedésére.³⁶ Részben erre válaszul a magyar fél – Bethlen, Bánffy és a fiatal generáció képviselői – egy sokkal átfogóbb kívánságlistát állítottak össze 1939 januárjában. Jó részük teljesítését – noha inkább csak általánosságokban – a kormány részéről Dragomir és Armand Călinescu belügyminiszter meg is ígérte, és ezt követően jött létre a Magyar Népközösség.³⁷

Az MNK az 1939. májusi választásokon kilenc képviselőt és hat szenátort juttatott a törvényhozó testületbe. Ez elmaradt a magyaroknak elvileg arányosan járó létszámtól, igaz a kormányzat ragaszkodott ahhoz, hogy a munkások osztályában megválasztott magyar nemzeti-ségű képviselők is a magyarság reprezentánsai. Az MNK vezetői azonban – mivel a munkásjelöltek kiválasztásába nem szólhattak bele – vonakodtak elfogadni ezt az értelmezést. Ezzel együtt – a hivatalból szenátori tisztséget viselő egyházfőkkel együtt – a magyarság végül is komoly képviselethez jutott. Annál inkább, mivel a parlament szerepe immár formális volt, a képviselők elsősorban kapcsolataik révén, kijáróként játszottak szerepet. A politikai döntéseket jobban befolyásolhatták a FRN tanácsába bekerült magyarok.

A Népközösség politikai tevékenységének legfontosabb részét ezután a kijárási és az ügyintézés tette ki, hiszen a szó korábbi értelmében vett, nyilvános politikai élet megszűnt. Ennek megfelelően a képviselők, szenátorok és a Front vezetésének tagjai mindenekelőtt a miniszterekkel és vezető tisztségviselőkkel érintkezve próbálták előadni a sérelmeket és a kívánságokat. 1939. április 19-én Bánffy és Szász Pál juttattak el egy a helyi hatóságok sérelmes működését taglaló szöveget a miniszterelnöknek (ekkor már Călinescu). 1939. szeptember 21-én ugyancsak Bánffy egy nagy emlékiratban taglalta a kisebbségi kéréseket és sérelmeket, amit 1940. január 6-án megismételt, tekintettel arra, hogy már egy év telt el a Népközösség megalakulása óta. Mindezek mellett rendszeresek voltak a megbeszélések is a magyar közönség képviselői és a kormányzat szakpolitikusi, tisztségviselői között.³⁸

Az MNK azonban alapítói szemében nem is elsősorban a politikai részvétel lehetősége miatt számított alapvető jelentőségű szervezetnek, hanem a benne rejlő társadalomszervezési lehetőségek miatt. A FRN-hez hasonlóan az MNK is részben korporatív elven alapult, persze abból kiindulva, hogy minden magyar a Népközösség tagja lesz, vagyis végre valóra válik a kisebbségi társadalom egységes szervezése. Egyúttal – és ez legalább olyan fontos volt – a Népközösség szakosztályai – a kultúrától az oktatáson át a gazdaságig – társadalomszervező és szakpolitikai szerepet játszottak. Megkezdődött a tízes szervezet kiépítése is.³⁹ Ez a szomszédságok százsz szervezetinek mintájára településenként tizedekbe szervezte a magyarokat, majd tíz tizedet egy-egy főtizedes alá rendelve nagyobb csoportba fogott össze. Ettől azt remélték, hogy állandó kapcsolat létesül a magyar családok közt, a Népközösség a tizedesek és főtizedesek révén figyelemmel kísérheti a helyzetüket, és alkalomadtán segítséget nyújthat nekik. Közben pedig az egyes családok egymást is segítik mindennapjaikban. Ahol a szervezet valóban kiépült még 1940 előtt – például Kolozsváron –, ott ténylegesen is kiterjedt szociális gondozómunkát folytatott. A tizedesek vagy a gondozók révén lehetőség nyílt a beavatozásra, például gyógyszersegély kiutalására,⁴⁰ álláskeresés támogatására, lehetőleg a magyar intézményeknél és cégeknél,⁴¹ rendszeres segélyt is folyósítottak, és a rossz minőségű lakásokból jobb minőségűbe költözést is segítették. A gondozók valóban alapos helyzetfelmérést is végeztek.⁴²

Ehhez a szervezési kísérlethez a már említett organikus, harmonikus, az egyéni szabadságot a közösség érdekének hangsúlyosan alárendelő társadalomkép szolgált keretül. Hangsúlyos eleme a közösség megszervezése az állam segítsége nélkül, önmaga által, és az erre képes társadalmi csoportok aktív részvétele a nép felemelésében, amit egyúttal a társadalmi választóvonalak leomlásaként értelmeztek. Gyökerei azonban nem csak a népszolgálati eszmében lelhetőek fel, hanem az első világháború előtti Erdélybe is visszanyúlhatnak, és itt érhető tetten megjelenésük Bánffy társadalmi nézeteiben is. Mielőtt

azonban számba vennék ezeket az elemeket, érdemes emlékeztetni arra, hogy a népszolgálat eredetileg protestáns eredetű, majd katolikus formájában keresztényszociális eszméje mellett az organikus közösség eszméjét annak náci ihletésű, völkisch formájában is képviselték néhányan a közösség vezetői közül, például Gyárfás Elemér vagy Paál Árpád.⁴³ Fontos elemei pedig a K. Lengyel Zsolt által ótranszilvanizmusként meghatározott elképzeléseknek⁴⁴ is kikerülhetetlen részei voltak.

Bánffy 1918 előtti és világháború végi pályája számos ponton érintkezett az Erdélyi Szövetséget megszervező lobbicsoport pályájával. A Szövetség előzménye volt az az erdélyrészi értekezéslet, melyen Bánffy is részt vett 1910-ben. Maga a szövetség 1913-ban alakult meg, de működését a világháború miatt felfüggesztette, és csak Tisza István lemondását követően újította fel. Programja – noha főként Tisza-ellenes beállítottságú vagy Tiszától távolságot tartó politikusok vezették – Ugron Gábor, Apáthy István, Bethlen István – több volt pusztán politikai programnál. Nagyszabású társadalomszervező elképzeléseket vázolt fel – középpontjában Erdély fejlesztésével.⁴⁵ Mindezek mögött az MNK organikus világképéhez hasonló közösségfelfogás tapintható ki. Erdély magyarságának felemelését a nemzetiségek megerősödése miatt állítják programjuk tengelyébe, és a magyarság felemelkedését minden társadalmi csoport összefogott munkájával vélik elképzelhetőnek. Az államot gyanakodva figyelik, mint ami képtelen megoldani a problémákat, ezért az erdélyi magyar társadalom összefogását szorgalmazták – az állam szerepvállalása nélkül is. Bár társadalmi programjuk széles körű volt, a falu fejlesztéséhez a birtokos, a jegyző, a tanító és a pap összefogását és aktív szerepvállalását sürgették, a népszolgálat előképeként is. Víziójukban Erdély magyarsága harmonikus társadalommá szerveződve emelte fel önmagát. Mindez egyébként egyértelműen megfelel annak a felfogásnak, amit Bánffy Abády Bálint személyében és gondolataival jelenít meg a trilógiában.

Az Erdélyi Szövetség vezetőinek jelentős része 1919 után Budapesten folytatta pályáját, Bethlen István támogatásával ők kerül-

tek a kisebbségi magyarokra vonatkozó kormányzati szakpolitika kulcspozícióiba. Bár a Szövetségnek nem volt tagja Jancsó Elemér, de már korábban is kapcsolatot tartott annak vezetőivel és osztotta társadalomképüket is. Eredményt ő is csak egy sokkal demokratikusabb, a szociális problémákat is megoldó Magyarországtól remélt, a demokráciát azonban mindenekelőtt a társadalmi különbségek csökkentéseként értette.⁴⁶ Ennek letéteményesét pedig – legalábbis Erdély vonatkozásában – az 1913-ban az Erdélyi Szövetségbe tömörült, később a Függetlenségi Párt különböző formációiban működő közéleti figuráktól várta, akik valóban meg is fogalmaztak egy ilyen célokat kitűző programot. 1918-ban Bánffyval együtt a Székely Nemzeti tanácsban is szerepet vállalt,⁴⁷ majd a magyar kisebbségek vezető kormányzati szakértője lett.

Ezek után talán nem meglepő, hogy a magyar kormány magyarságpolitikájának alakítói eleve egy újfajta társadalomszemléletet próbáltak érvényre juttatni a kisebbségi magyarságon belül is. Ez azonban nem ment könnyen, a lassan megszerveződő kisebbségi magyar szervezetek vezetői ugyanis inkább kötődtek Tisza Istvánhoz és eszméihez, vagy esetleg egy hagyományos konzervatív-liberális polgári világhoz. Így aztán az új társadalomra vonatkozó elképzeléseket Budapestről kellett exportálni a húszas évek közepén.⁴⁸ Ekkor lényegében Jancsó Benedek dolgozott ki egy társadalomkutatói és nevelési programot, amelyet Kolozsvárott kellett volna gyakorlatba ültetni. Ennek lényege a kisebbségi társadalom szociológiai felmérésén túl a középosztály új társadalmi szerepfelfogásának kialakítása volt. Eszerint a nemzeti közösség egységét úgy lehet megteremteni, ha a városi középosztály nem csupán megismeri a falut, de el is vállalja annak vezetését, egyúttal pedig megteremti a lehetőségét annak, hogy a népből is felemelkedhessenek az arra hivatottak. Ennek keretét egységes, céltudatos kisebbségi társadalomszervezés jelentené – erdélyi szász és dualizmus kori román mintára.

Jancsó elképzeléseinek gyakorlatba ültetése el is kezdődött, az Erdélyi Magyar Évkönyv kiadásával, Gyallay-Pap Domokos moldvai

útjával, majd faluszemináriumával, Sulyok István és Bánffy Ferenc falukutató kezdeményezéseivel, és végül a kolozsvári egyetemen kívüli oktatás megszervezésével.⁴⁹ Ez a kezdeményezés összeért a Budapesten közben megfogalmazódó új identitáspolitikai célkitűzésekkel, az új elit kinevelésének tervével. A népszolgálati eszmét magáévá tevő új generáció éppen társadalomképének hasonlósága miatt lehetett megfelelő erre a célra. Bár a népszolgálat nem azonos az ótranszszilvanista társadalomfelfogással (amit egyébként osztott Kós Károly is, Bánffy munkatársa a királykoronázáskor és a Magyar Népközösség főttkári székében is), elég közel állnak egymáshoz ahhoz, hogy közös társadalompolitikai program alapját adják. A Magyar Népközösség éppen ezt kínálta minden vezetőjének.

A KISEBBSÉGI MINISZTERIUM ÉS A KISEBBSÉGI KÉRDÉS MEGOLDÁSI KÍSÉRLETE

A román kisebbségpolitika új szerepének kijelölésében fontos lépés volt, amikor a korábban minisztériumi ügyosztályként működő szervezetből főkormánybiztosság lett, és átkerült a miniszterelnökséghez. A korábbi ügyosztálynak már a helye – a kultuszminisztériumban működött – utalt arra, hogy elsősorban az egyházak és intézményeik kérdéseivel foglalkozik. A főkormánybiztos Dragomir viszont – új pozíciójából – már az egész kormányzati munkára rá láthatott. Ezt megerősítette a szervezet élén bekövetkezett személycsere is. Zenovie Păclișanu 1922 óta a minisztériumi szakigazgatásban működött lényegében kisebbségi szakpolitikusként, és ez nyilván a probléma megközelítésében is megmutatkozott. Dragomir kolozsvári egyetemi tanárként, folyóirat szerkesztőként más társadalmi állással és tőkével bírt, részese volt annak a világnak, melyben partnerei is otthonosan mozogtak. Ugyanakkor ő sem volt politikus, inkább a szakértő és a jószolgálati közvetítő szerepére felelt meg. Igaz, a nagyon látványos⁵⁰ politikai előélet hiánya csak hasznos lehetett, ha meg akarta nyerni

partnerei bizalmát, akik sokszor szembesültek már azzal, hogy a politikusok milyen könnyen rendelik alá a kisebbségi kérdést a nemzeti lelkesedésnek.

Mint említettem a királyi diktatúra vezetőiben – számos ok miatt – meg volt a szándék legalább a kedélyek lecsendesítésére, és a kormánybiztos is ehhez keresett partnereket, miközben az új kormányzati struktúra révén legalább koordinálni szerette volna a különböző minisztériumok ilyen irányú tevékenységét. Ugyanakkor sem a főkormánybiztosság, sem a minisztérium nem rendelkezett alárendelt szervekkel, nem utasíthatta az államigazgatást vagy a megyei közigazgatást. Csak arra volt lehetősége, hogy a társmisztériumokat kérje bizonyos lépések megtételére, illetve a kormányban képviseljen egyes ügyeket. Ez utóbbi esetben azonban Dragomir politikai súlyának hiánya inkább hátrány lehetett, és szüksége volt a kormány erős embeereknek támogatására. (Elég csak arra gondolni, hogy a Népközség megalakításakor jó néhány magyar igényre azt kellett válaszolnia, hogy azokban csak Călinescu illetékes.)

Mindenesetre az új központi közigazgatási szervezetnek három fontos funkciója különíthető el. Egyfelől szakértői szerepet játszott, munkatársai különböző tanulmányokat, szakvéleményeket, elemzéseket készítettek a kisebbségi kérdésről, főként politikai felhasználásra. (Mindazonáltal ezen a téren volt versenytársa, a propagandaminisztérium is előszeretettel rendelt szakmunkákat különböző kisebbségi témákra vonatkozóan.) Ugyancsak fontos volt a minisztérium kapcsolattartó és kijáró szerepe. Létrejöttével a kisebbségi szervezetek és személyek (továbbá politikusok) egy a kormányzati hierarchiában viszonylag magasan elhelyezkedő politikushoz fordulhattak különböző kéréseikkel és panaszaikkal, remélve, hogy azok elintézéséhez és megoldáshoz segítséget kaphatnak. Annál is inkább, mert kifejezetten feladata volt nyomon követni a kisebbségekre vonatkozó jogszabályok és rendelkezések alkalmazását a különböző közigazgatási szervek részéről. Végül meg kell említeni a minisztérium és vezetője politikai szerepét is. Ez nem csak a kisebbségpolitikai gyakorlat

koordinálására szorítkozott, fontos elem volt, hogy a miniszter lett a magyar politikusok természetes tárgyalópartnere is.⁵¹

Alaposabban szemügyre véve, mit is végzett a minisztérium ezeken a területeken, és ez alapján milyen szerepfelfogás, kisebbségekhez való viszony és kisebbségpolitikai szándék tapintható ki, érdemes a szakértői funkcióval kezdeni. A minisztérium szakértői a legkülönbözőbb témákban készítettek szakértői anyagokat, összeállításokat. Ezek között található tanulmány az erdélyi kisebbségek gazdasági helyzetéről,⁵² a két világháború közti időszak közegészségügyi fejleményeiről,⁵³ a kisebbségi pártok politikai törekvéseiről,⁵⁴ vagy a Magyar Népközösség statútumának tervezetéről.⁵⁵ Ezek elkészítésének célja meglehetősen különböző lehetett. A Népközösség statútum-tervezetéről írott vélemény az annak elfogadásáról való döntéshez szolgált segítségül. A politikai törekvésekről írt tanulmány elsősorban a kisebbségpolitikai lehetőségek számbavételét segítette, a gazdasági helyzet vagy a közegészségügyi fejlődés áttekintése pedig a szakpolitikák etnikai dimenziójának megalapozása mellett arra is szolgált, hogy pozitívan állíthassák be az 1918 óta eltelt két évtizedet.

Ennek megfelelően nem állítható, hogy ezek a szakértői anyagok kifejezetten kisebbség-barátak lennének. Kiindulópontjuk román nemzeti, nem csak abban az értelemben, hogy érvekkel szolgálnak egy esetleges vitához. (Például a kisebbségek gazdasági helyzetéről szóló tanulmány hangsúlyozza, hogy még 1938 végén is az Erdélyben működő gazdasági egységek vezető és középszintű pozícióiban a kisebbségek aránya 70-80 százalékos.⁵⁶ Mindez részben érvet jelenthetett a gazdasági diszkriminációt kifogásoló kisebbségekkel szemben, és egyúttal alátámaszthatta azon politikai szándékokat, melyek a román elemet szerették volna előnyben részesíteni.) Legalább ilyen fontos, hogy az anyagokból kirajzolódik a szakértők kisebbségképe és felfogása helyükről Romániában. Két fontos elemet érdemes kiemelni ezzel kapcsolatban. A kormányzat nem feltétlenül fogadta el a közösség meghatározását illetően azok véleményét, akikkel egyébként éppen az adott közösség képviselőjeként tárgyalt.⁵⁷ Ezzel természetese-

sen elsősorban azt lehetett igazolni, hogy a magyarok képviselte a parlamentben kielégítő, de mindenképpen figyelemre méltó az etnikai elv ilyen alkalmazása. A másik fontos jellegzetesség annak következetes képviselte, hogy a magyar közösség – illetve annak szervezete a Népközösség – nem különülhet el a romániai társadalom egészétől, nem lehet a Fronttól elkülönült szervezet, különösen nem olyan, amely kulturális tevékenységnek álcázva politizál.⁵⁸ Ez azonban nem egyszerűen csak az egységes ország és egységes társadalom víziójának alkalmazása a magyarokra is. Magának a kisebbségpolitikának is az egyik célja volt, hogy a magyarokat betagolja, megszüntesse veszélyesnek, illojalitásnak látott elkülönülési szándékukat. S miután a minisztérium vezetői és tisztviselői – amint az kiderül a kisebbségek politikai programjairól írott szakértői anyagból is – úgy látták, hogy a királyi diktatúrában éppen ez a betagolás valósul meg, valójában saját eredményeiket hangsúlyozták és minisztériumuk létét legitimálták.⁵⁹

Lényegesen összetettebb volt a minisztérium kijáró, közbenjáró és érdekképviselési funkciójának gyakorlása. A minisztériumba százával érkeztek az egyéni kérések, olyan kisebbségiektől, akik annak közbenjárásától remélték egyedi sérelmük orvoslását. Volt köztük olyan, aki néhány évvel korábbi elbocsátása után most nyugdíja megállapítását kérte, volt olyan, akit ekkor bocsátottak el, és ezt szerette volna semmissé tenni, volt olyan, akit áthelyeztek, és szeretett volna vissza kerülni korábbi helyére. Természetesen sokuk esetében nem hiányzott a befolyásos vagy annak vélt pártfogó sem. Tamás László esetében Ferenczi Zsigmond volt képviselő kérte a minisztert, hogy járjon közbe a postánál nevezett áthelyezésének visszavonása érdekében.⁶⁰ Rudi Ádám képviselő négy, a bethleni állomáson szolgáló vasutas ügyében járt el.⁶¹

A beadványokat a minisztérium általában érdemben vizsgálta, nem egy esetben támogatóan továbbította az illetékes minisztérium vagy állami szerv felé. Az is árulkodó azonban, mely esetekben tartózkodtak a beavatkozástól. Mindenekelőtt a tisztviselők áthelyezése kap-

csán vezették rá a referensek az aktákra, hogy „nem tudunk közbeavatkozni”. Volt olyan eset, amely nem bizonyult elég fontosnak, más esetben az áthelyezés „állambiztonsági okból” történt,⁶² ezért a minisztériumnak nem volt lehetősége interveniálni. De volt olyan is, akinek a kérelmét teljesítették.

Az egyéni kérelmek mellett fontos részét képezték a közbenjáró funkciónak az egyedi intézményekre vonatkozó kérelmek. Ezek közé tartozik az a tucatnyi, egymással versengő kérelem, melyben Stefan Wieser a szatmári Gau egyik vezetője, Fiedler István püspök és szatmári falvak lakói kérik egyházi iskoláikban a magyar vagy a német tannyelv bevezetését.⁶³ Ugyancsak ide tartozik az a kérelem, melyben a református egyház kéri, hogy nem rég megnyílt brassói és sepi-szentgyörgyi iparosiskoláikban a román nyelvet, Románia történelmét és földrajzát ne csak etnikai román tanárok adhassák elő.⁶⁴ Ezekben az esetekben is tanulságos a minisztérium reakciója. A szatmári iskolák esetében arra hívták fel a figyelmet, hogy nem igazán egyezik az állam érdekeivel, ha megengedik, hogy a német oktatási nyelvet minden további nélkül felváltsa a magyar. Az ipariskolák tantervi esetében pedig a kérelemre rávezetett jogi szakvélemény azt emelte ki, hogy az alkotmány 27. paragrafusa szerint az államnak joga van előnyben részesítenie a vér szerinti románokat.

Noha nem egy esetben a döntés a vélt állam- és nemzeti érdeket követte, a kisebbségi minisztérium ezeket a panaszokat sem sülyesztette el vizsgálat nélkül. Kezelésük rendje rendszerint az volt, hogy a minisztérium esetleges saját véleménye mellett az illetékes tárcától kértek tájékoztatást, esetenként a vonatkozó ügyiratokat. Ez történt a firtosmartonosi unitárius népiskola esetében is.⁶⁵ Ennek fenntartói azt reklamálták a minisztériumban, hogy az állami tanfelügyelőség a harmadik és negyedik osztályos tanulókat átirányította az állami iskolába. A minisztérium szóban kért tájékoztatást az oktatási minisztériumtól. Itt vizsgálatot rendeltek el, majd átküldték a tanfelügyelő vizsgálati jelentését. Ebben az állt, hogy az iskolában Gálfy Irma tanítónő megfelelően tudott románul ahhoz, hogy a felsőbb osztályokat tanítsa,

míg apja, Gálffy Ferenc nem. Ezért úgy osztották fel az egyes osztályokba tartozó tanulókat, hogy Gálffy Ferenc az első és második osztályban tanított, míg lánya minden más korosztályban. Viszont így a rá jutó tanulók száma meghaladta az engedélyezett 30 főt. Mivel apja nem tudott románul – és amúgy is 27 első és második osztályost tanított –, az iskolai hatóságok – amelyek egyébként a jelentés szerint valóban a törvényben meghatározott beiratkozási határidő után kezdték meg a tanulók beíratását az állami iskolába – ezért alapos okkal kérték a gyerekek átirányítását. Azt azonban a vizsgálati jelentés is megállapította, hogy amennyiben a szülők ehhez nem járulnak hozzá, akkor a megoldás csak az lehet, hogy az egyházi fenntartót kötelezzik egy újabb tanerő alkalmazására.

Egy másik esetben⁶⁶ a Királyhágómelléki Református Egyházkerület kérte, hogy a krasznaszentmihályi állami iskola mellett létesítsenek magyar tagozatot. A minisztérium referense elvi jelleggel fejtette ki, hogy noha a jelentős román többségű községben a törvényben a tagozat létesítésének feltételül megszabott 20 tanuló adott, azonban számuk nem elegendő arra, hogy szintén törvényi kötelezettség alapján egy új tanítói állást hozzanak létre. (Ehhez negyven diákra lett volna szükség.) Éppen ezért anyagi okokból azt javasolta, hogy heti két órában a magyar nyelv iskolán kívüli tanítását rendeljék el, amit a magyarul jól beszélő tanító képes lenne elvégezni.

A minisztérium politikai tevékenysége elvileg két részre bontható. Felügyelte a kisebbségekre vonatkozó rendelkezések alkalmazását, és tárgyalt azok intézményeivel és képviselőivel. Mivel azonban területi szervezettel nem rendelkezett, nem voltak helyi hivatalnokai, akik legalább egy-egy megyében folyamatosan figyelemmel kísérték volna a helyzetet, vizsgálódhattak volna, nem is alakíthatott ki átfogó képet a helyzetről, ehelyett rá volt utalva a kisebbségek részéről beérkezett panaszokra, sérelmekre. Nem véletlen, hogy nem egy esetben általánosan megfogalmazott panaszokra úgy reagáltak, hogy mindössze egy-két konkrét esetet ismernek, amelyet már megoldottak vagy legalábbis megtették a megfelelő lépéseket.⁶⁷ S noha ez a válasz alkalmas

lehetett arra is, hogy egyszerűen elhárítsák a kérést, a panaszok kezelésére fordított energia inkább azt sugallja, hogy legalább ilyen fontos volt az információk valós hiánya is. Mindenesetre, amint azt a krasznaszentmiklósi iskola említett esete is mutatja, a minisztérium mindenekelőtt konkrét esetek kapcsán alakított ki elvi álláspontot. Ezt le is szögezték egy iratban, amely a magyar kisebbség kívánságainak teljesítését összegezte, 1940. február 22-én. Itt a magánalkalmazottak állami állásközvetítésének és hivatalos képviseletének esetleges kisebbségi vonatkozásaira utalva írják, hogy majd akkor alakítják ki elvi álláspontjukat, ha ilyen irányú kérelmet kapnak.⁶⁸

A tárgyalások alapvetően a kérelmek kezeléséhez hasonló modellben zajlottak, a különbség az volt – és ez tette azokat általános politikai jelentőségűvé –, hogy az egyházak vagy a magyarság képviselői ilyenkor összefoglalták a különböző sérelmek, panaszok és igények sorát, lényegében átfogó kisebbségpolitikai programot előterjesztve. Ezek politikai jelentőségét növelte, hogy a vonatkozó memorandumokat az intézmények, illetve a kisebbség vezetői jegyezték, a találkozón nem egy ízben ők is részt vettek.

A kérelmek ennek megfelelően igen változatosak voltak. A minisztériumban lényegében három nagy csoportot különítettek el: az egyházi, az iskolai és az egyéb problémákat (ezeket néha közigazgatási problémákként foglalták össze), egyúttal azt is jelezve, hogy a kisebbségi kérdés a kormányzat számára elsősorban a kisebbségi egyházak és oktatás ügyét jelentette. (Nem véletlen, hogy az egyházakkal külön is kapcsolatot tartott a minisztérium.) A legfontosabb, megoldásra váró problémák között találjuk egyebek mellett a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, az Aradi Evangélikus Szuperintendencia elismerését; az erőszakos, a szülők akaratával ellentétes iskolai beiratkozások problémáját; új iskolák alapítását; a kisebbségi tanárképzést; a lelkészek és tanítók egyenlő vagy legalább méltányos államsegélyt; a 14 százalékos községi iskolai kvóta arányos elosztását az állami és a felekezeti iskola között; a lelkészek fizetésekiegészítésének felfüggesztését, amennyiben eljárás indul ellenük már az ítéletet megelőzően;

nem ortodox és görög katolikus tábori lelkészek szolgálatba állítását; az Erdélyi Múzeum Egyesület és a csíki magánjavak kérdésének rendezését; a kisebbségi fiatalok saját vallása szerinti istentiszteletet a Straja Țării keretei között; a román sajtóban megjelenő újságcikkek hangvétele vagy a sportegyesületek külön magyar föderációba egyesítésének problémáját.⁶⁹

A folyamat a memorandumok benyújtását követően általában tájékozódással folytatódott. A minisztérium összegezte a problémákat, és az illetékes minisztériumokhoz, szervekhez kérdést intézett. A választok alapján aztán összeállítottak egy referátumot, amely részletezte, hogy az egyes kérdésekben mi az illetékesek álláspontja, és ez alapján melyik kérelem tűnik teljesíthetőnek. Úgy tűnik, hogy az 1939. szeptember 20-ai memorandum, majd az 1940. január 6-i emlékirat feldolgozása is ilyen módon történt.⁷⁰ Mivel az egyes kérések megoldása meglehetősen különböző tempóban haladt (már persze amennyiben a kormányzat egyáltalán teljesíthetőnek tartotta a kérést), ezért időről időre összegzések is készültek a már megoldott és a még megoldandó problémákról. Ezek nyilvánvalóan sorvezetőként is szolgáltak a tényleges tárgyalásokon. Például az 1940. március 14-i alkalommal a miniszter és a magyarok képviselői pontról pontra tekintették át az addig felmerült kérések teljesítését.⁷¹ Ezek mellett a minisztérium arra is vállalkozott, hogy a szakminisztériumok és a kisebbségi intézmények, például az egyházak és az oktatási minisztérium találkozóit is megszervezze. Ezeken természetesen csak vonatkozó kérdéseket vizsgáltak.

A szakminisztériumok hozzáállása természetesen eltérő volt. A belügy és az oktatásügy általában gyorsan reagált, az előbbi kísérletet tett a kisebbségi kérelemnek megfelelő vagy legalább a fennálló helyzethez képest kedvezőbb intézkedésre, az utóbbi azok többsége esetében ugyanígy járt el. (Ami egyáltalán nem jelentette azt, hogy az alsóbb hatóságok mindezt mindenhol be is tartották.) A védelmi minisztérium ellenben egyáltalán nem reagált, ahogy a propagandaminisztérium sem. Mindenesetre a rendőrség országos vezetése már 1939.

április 17-én elrendelte, hogy a községi hatóságok és a csendőrség a továbbiakban államellenes aktivitás gyanújába került kisebbségekről kihallgatások és kérdezősködés nélkül kell dokumentációt készíteniük, előzetes letartóztatásra pedig csak a minisztérium engedélyével kerülhet sor. Mindezt azzal indokolták, hogy nagyon rossz az állami szervek és a kisebbségi felekezetek papjai közti viszony, az ebből adódó konfliktusok viszont az állam tekintélyét rombolják.⁷²

Az átfogó memorandumok kezelése során a minisztérium láthatóan törekedett arra, hogy az elfogadható, elsősorban gyakorlati kérések teljesítését kieszközölje, még akkor is, ha az illetékes minisztériumtól eredetileg elutasító választ kapott. Így az Aradi Evangélikus Szuperintendencia elismerését kezdetben a kultuszminisztérium elvette, végül azonban sor került egy törvényjavaslat kidolgozására annak elismeréséről. A papok fizetés-kiegészítésének hatósági vizsgálat idejére történő felfüggesztésének gyakorlatát a minisztérium eredetileg fenn kívánta tartani, ám 1940 februárjában már a kisebbségek igénye szerint megoldott kéreseként tartották számon. Más esetekben alapos tájékozódásra került sor. Például az akaratuk ellenére állami iskolákba beíratott kisebbségi tanulók kapcsán kiderítették, hogy összesen 979 ilyen esetről volt tudomása a szakigazgatásnak, ezeket egyenként felülvizsgálták és mintegy 814 esetben lehetővé tették a felekezeti iskolába való utólagos beiratkozást.⁷³ Emellett pedig a vonatkozó jogszabályok is olyan módon változtak, hogy az kedvezőbb helyzetbe hozza a kisebbségeket.

Mindezek mögött persze nem csupán jóakarat húzódott meg. Ahogy egy az oktatási minisztériumhoz intézett, 1938. november 17-én keletkezett átirat fogalmaz: a kisebbségek nagyon elszántan követelik mindezt, nem egy esetben már a Népszövetségnél is panaszt tettek, és sokszor kérelmüknek valóban van jogi, törvényes alapja. Az állam érdekei pedig a bizonytalan viszonyok között megkövetelik, hogy az elégedetlenséget és felfokozott hangulatot minden eszközzel csillapítsák.⁷⁴

Végül meg kell említeni azokat a közvetlen tárgyalásokat, melyek régóta húzódó vitás kérdések megoldását célozták. Ezek közé tarto-

zott a csíki magánjavak problémája, az EME gyűjteményei, a máramaroszigeti református líceum, a Katolikus Státus követelései. Ezeket kétoldalú bizottságok vitatták meg. A minisztérium 1940 elején mindegyik esetben úgy vélte, hogy a megállapodás már közel van. Az EME esetében a kormány delegációját vezető Alexandru Borza 1940. március 9-én már be is számolt a megállapodásról, amely szerinte rendezte a vitatott gyűjtemények, ingatlanok és könyvek helyzetét.⁷⁵

ERDÉLYIEK EGYMÁS KÖZÖTT?

Az 1940 tavaszára kialakulni látszó kompromisszum azonban még annál is rövidebb életű volt, mint azt kidolgozóik gondolták. A németek győzelme Franciaországban, a szovjet ultimátum és nyomában a magyar területi igények a királyi diktatúra rendszerét is megrendítették. A kormány az FRN feloszlásával és a Nemzet Pártja (Partidul Națiunii) megalakításával, majd a Vaszgárda részvételével megalakult kormányok sorával válaszolt. A magyar kisebbség helyzete pedig ekkor már a két ország diplomáciai versenyfutásától függött elsősorban.

Ezzel együtt nem érdektelen áttekinteni, milyen szerepet játszott Bánffy és Dragomir személye a formálódó modus vivendi alakulásában? Bánffy maga személyesen is tárgyalt Dragomirral – persze többnyire más magyar vezetők társaságában. (Főgondnoki pozíciója miatt ráadásul kettős szerepben is.) Az ügyek irányítását pedig bizonyosan kézben tartotta annyira, hogy a saját társadalmi víziójának megfelelő javaslatokat hagyjon csak jóvá. Ez a vízió az ótranszszilvanizmus és az Erdélyi Szövetség erdélyiségéből fakadt, Erdély magyar társadalmának megszervezésére irányult, és összeegyeztethető volt az új generáció képviselte felfogással is, nem véletlenül dolgoztak együtt a Népközösség vezetésében. Az MNK közösségképe megfelelt a FRN közösségképének, ami az elvi egyetértést megkönnyíthette, a gyakorlati problémák számát azonban nem csökkentette,

viszont bizonyosan jó érveket kínált az elkülönült magyar szerveződés mellett.

De nem csupán itt találkozhatott román partnerével, hanem erdélyiségében is. Noha Dragomir nem az első számú erdélyi regionalista párt keretei közt működött, korábbi fellépése is azt mutatta, hogy a román regionalizmus egyik áramlatának képviselője. Részben éppen ezért kerülhetett posztjára is. Számára a *modus vivendi* megtalálása nem csak személyes sikert és Románia stabilitását jelenthette, hanem annak igazolását, amit az erdélyi román regionalisták – a magyar regionalisták analógiájára – régóta hangoztattak: a központ nem értette Erdélyt és a kisebbségi kérdést, ezt csak az erdélyiek lehetnek képesek megoldani.

Mindezekon túl Bánffy és Dragomir is egyazon közegekből jöttek, egyazon erdélyi és monarchiabeli úri és középosztályi világban mozogtak otthonosan, annak értékeit képviselve és gyakorlatait magukénak érezve. Ez a közösségérzet, ha nem is döntő módon, de hozzá járulhatott a kompromisszum formálódásához. Dragomir elfogadott volt a magyarok világában, és képes volt elfogadtatni azt, hogy valóban jóakarat vezet. Rövid ideig erdélyiként mindkét fél a megoldás keresésében volt érdekelt, még ha annak sikere jórészt nem tőlük függött.

JEGYZETEK

¹ A királyi diktatúra jelentette változásokra lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza*. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből. Pro Print Kiadó, Csíkszereda, 2013. 433–437.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között*. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940), Pro Print Kiadó, Csíkszereda, 2007. 215–230.

² Lásd Gaál György: Gróf Bánffy Miklós: főúri életpálya a politika és a művészetek jegyében. *Erdélyi Múzeum*, 2012/2. 114–134.

³ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás*. i. m. 219–220.

⁴ Uo.

⁵ Egry Gábor: Megoldás vagy halogatás? A román királyi diktatúra és a magyar kisebbség, 1938–1940. *Limes*, 2010/1. 65–78.

- ⁶ A romániai regionalizmusra lásd Florian Kühner-Wielach: *Siebenbürgen ohne Siebenbürger?* Staatliche Integration und neue Identifikationsangebote zwischen Regionalismus und nationalem Einheitsdogma im Diskurs der Siebenbürger Rumänen. 1918-1933. Doktorarbeit, Universität Wien, 2013; Egry Gábor: A Crossroad of Parallels. Regionalism and Nation-Building in Transylvania in the First Half of the Nineteenth Century. In Anders Blomqvist–Constantin Iordachi–Balázs Trencsényi (szerk.): *Hungary and Romania Beyond National Narratives. Comparisons and Entanglements.* Peter Lang, Oxford-Bern-Berlin-Brussels-Frankfurt am Main-New York-Wien, 2013. 239–276.
- ⁷ Gaál György: Gróf Bánffy Miklós i. m. 130. idézi Mikó Imrét, az MNK bukaresti irodavezetőjét arról, hogy Bánffy nehezen elviselhető főnök volt, szerepek széles skáláját játszotta el.
- ⁸ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás.* i. m. 221–222.
- ⁹ Uo. 215–216.; Egry Gábor: Sérelmek, félelmek, kisállami szuverenitás. A román politikai gondolkodás magyarságképe a két világháború között. *Limes*, 2009/2. 87–98.
- ¹⁰ Raoul Bossy. *Aminții din viața diplomatică (1918-1940)* I. kötet, Humanitas, București. 269–270., 276.
- ¹¹ Erre a generációra lásd Cseke Péter: *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések.* Kriterion, Kolozsvár, 2003.; Csapody Miklós: *Egy nemzedék iskolája – Erdélyi Fiatalok (1929–1933).* Korona Kiadó, Budapest, 2009.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás.* i. m. 78–95.
- ¹² Armand Călinescu: *Însemnari politice, 1916–1939.* Ed. Îngrijită și prefațată de Dr. Al. Gh. Savu, Humanitas, București, 1990.
- ¹³ Egry Gábor: A megértés határán. Mindennapi etnicitás. *Limes*, 2012/2. 29–50.
- ¹⁴ Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania.* Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930. Ithaca – London, Cornell University Press, 1995.
- ¹⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale București (ANIC), Direcția Generală a Poliției dosar 56/1921.
- ¹⁶ Armand Călinescu naplójegyzeteiben beszámol róla, hogy a király már az 1938. március 6-i kormányülésen is a kisebbségi kérdés megoldásának lehetőségét latolgatta, miután Nicolae Iorga felvetette, hogy a nemzeti kisebbségek nem támogatják a kormányt. Egy évvel később Călinescu – ekkor már miniszterelnök – audiencián vett részt az uralkodónál, akivel arról beszéltek, hogy a kisebbségi kérdés megoldatlansága Németországnak lehetőséget ad Románia destabilizálására. Éppen ezért a lehetséges lépések között szerepelt a kisebbségekkel való jó viszony, kíméletes bánásmód. Armand Călinescu: *Însemnari politice*, i. m. 382., 417.
- ¹⁷ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás.* i. m. 116 – 168., 215–219.
- ¹⁸ Egry Gábor: Nemzeti kölcsönhatások. Kisebbségi magyarok és a magyar nemzet-felfogás változatai a harmincas években. In Feitl Isván (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország.* Politikai és kulturális orientáció 1914–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 114–132.

- ¹⁹ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás*. i. m. 75–95.; Bárdi Nándor: *Ott-hon és haza*. i. m. 454–468.
- ²⁰ Lásd Ioan-Aurel Pop–Sorin Sipoș (szerk): *Silviu Dragomir*. 120 ani de la naștere. Editura Universității din Oradea, 2011; Uők.: *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei cavalerilor ioaniți*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009.
- ²¹ Gábor Egry: An Obscure Object of Desire: the Myth of Alba Iulia and its Social Functions in Pasts and Present. In Claudia-Florentina Dobre, Ionuț Epurescu-Pascovici, Cristian Emilian Ghiță (szerk.): *Proceedings of the Conference Myth-Making and Myth Breaking in History and the Humanities*. Bucharest, 6-8. October, 2011., Bucharest, 2012, 99–114.
- ²² ANIC Ministerul Justiției, Direcția Judiciară (Min. Just. Dir. Jud.) inventar 1117. 111/1932. f3. f
- ²³ Florin Fajé: Az erdélyi foci az első világháború után. 2000, 2013. július-augusztus, 2013/7-8, 21–29., 26. A kompromisszum eredménye az lett, hogy a kisebbségi klubok továbbra is működtek, a román szövetségek részeként, és papíron megfeleltek a nyelvhasználati követelményeknek.
- ²⁴ Horváth Sz. Ferenc: i. m. 219–220. Bánffy és Bethlen ellentétére lásd Bárdi Nándor: *Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen*. Südost-Forschungen, 1999. 267–311.
- ²⁵ A probléma bővebb áttekintésére román kontextusban lásd Trencsényi Balázs: *A nép lelke*. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum, Budapest, 2011. 165–297.
- ²⁶ Antonio Momoc: Știință și politică în sistemul sociologic Gustian. Proiectul de societate al Școlii Sociologice de la București. *Sfera Politicii*, 2013/3. 101–107.
- ²⁷ Keith Hitchins: A radikális gondolkodás Délkelet-Európában. Egy új generáció szembesül Európával. *Múltunk*, 2009/2. 36–63.
- ²⁸ Trencsényi Balázs: *A nép lelke*. i. m. 148 – 162., 215–221.
- ²⁹ Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. A Gusti-iskola és a romániai magyra szociográfia. Bukarest, Politikai Kiadó, 1979; Martin Ladislau Salamon: „Știința Națiunii” a lui Dimitrie Gusti. Un model pentru tineri ardeleni. *Sfera Politicii*, 2013/3.
- ³⁰ Lásd erre Juhász István: Új értelmű román nacionalizmus. *Hitel*, 1937. 4. 321–327. Újraközölve: Záhony Éva (szerk.): *Hitel – Kolozsvár, 1935–1944*. Tanulmányok, repertórium. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1991. 358–375., Váró György: A román falumunka. *Erdélyi Fiatalok*, 1936. tavasz. 25–29., Márkó József: A romániai német ifjúság munkatáborai. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. őszi szám, 102–103., Balázs Sándor: *Szociológia és kisebbségtudomány*. Antonio Momoc: *Capcanele sociologiei inerbelle*. Curte Veche, București, 2012; Zoltán Rostás: *Strada Latina 8*. Curtea Veche, București, 2009; Armin Heinen: *Die Legion Erzengel Michae in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*. Oldenbourg Verlag, München, 1986.; Valentin Sandulescu: *Fascism and its Quest for the „New Man”*. The

- Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*. 2004. 4. 349–369.; Uő: *On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement: a Syntetic Account*. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*. Vol. 5. 2005. 141–154.; Az ún. 1923-as generációt vizsgálta Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania*. i. m. Gusti tevékenysége Magyarországon is érdeklődést keltett, Németh Lászlót részben ez vitte Romániába. Kísérői közül Lükő Gábor magyarországi létére is aktív részese volt a falukutató kampányoknak.
- ³¹ Lásd legújabban Ion Matei Costinescu: *The Nation as an Epsitemci Regime: On the Bucharest Sociological School, State Consolidation and Interethnic Relations*. *Sfera Politicii*, 2013/3, 70–77.
- ³² Antonio Momoc: *Capcanele sociologie inerbellece*. i. m.
- ³³ Horváth Sz. Ferenc: i. m. 219–220.
- ³⁴ A tárgyalásokat, valamint Bethlen, Bánffy, a magyar és a román kormányzat, mindekelelt Silviu Dragomir kisebbségi főkörmánybiztos, majd miniszter taktikázását részletesen ismerteti Horváth Sz. Ferenc: i. m. 223–229.
- ³⁵ Uo. 222.
- ³⁶ Uo. 224. 53. lj.
- ³⁷ Uo. 227–230.
- ³⁸ Uo. 231–232.
- ³⁹ Puskás Lajos: *Tizedesség és a kolozsvári tizedesek*. Kolozsvár, 1942.
- ⁴⁰ Arhivele Naționale Secția Județeană Cluj (ANSJ CJ), fond 1283, Partidul Maghiar, dosar 24. 9. f.
- ⁴¹ Uo. 2. f.
- ⁴² Uo. 4. f.
- ⁴³ Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In Balázs Ablonczy – Csilla Fedinecz (szerk.): *Folyamatok a változásban*. TLA, Budapest, 2005. 117–160., Uő.: Az egyensúly embere. Katolikus válságtudat és vezetésvágy Gyárfás Elemér politikai gondolkodásában. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Tanulmányok. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012. 97–126.
- ⁴⁴ Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*. Ursprüngen und Gestalten der frühen Transilvanismus. Verlag Ungarisches Institut, München, 1993.
- ⁴⁵ Az Erdélyi Szövetségre lásd Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2-3. 93–114. és Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok*, 2013/1. 3–32.
- ⁴⁶ Miskolczy Ambrus: Az erdélyi népszámlálási adatok historiográfiájából. *Múltunk*, 2013/1.
- ⁴⁷ Gaál György: *Gróf Bánffy Miklós*. i. m. 122.
- ⁴⁸ MOL K437 TESZK 1927. 2t. 8. cs. 51–68. f.
- ⁴⁹ Erre lásd György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, VI. évf. 2000. 2. (20.) sz.

131–148.; György Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története*. Argumentum, Budapest, 82–91. MOL P 1077 1. k. 318–337.

⁵⁰ A két világháború közti Romániában egyetemi tanárok a legkritikább esetben működtek a politikán kívül, az egyetemek működésében látványosan csapódtak le a politikai ellentétek.

⁵¹ Ebben a minőségében meg is dicsérte Gyárfás Elemér. Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás*. i. m. 232.

⁵² ANIC Președinția Consiliului de Miniștri (PCM) dosar 108/1939. 1–7 f.

⁵³ Uo. 15–29. f.

⁵⁴ ANIC PCM dosar 45/1938. 63–84. f.

⁵⁵ Uo. 120–125. f.

⁵⁶ ANIC PCM dosar 108/1939. 2. f.

⁵⁷ ANIC PCM dosar 45/1938. 78. f.

⁵⁸ ANIC PCM dosar 45/1938. 125. f.

⁵⁹ ANIC PCM dosar 45/1938. 78–79. f.

⁶⁰ ANIC PCM dosar 289/1939. 445–450. f.

⁶¹ Uo. 203–204. f.

⁶² 1939-től vált gyakorivá, hogy illojálisnak vélt magyar tisztviselőket az ország keleti részébe helyeztek át.

⁶³ ANIC PCM 39/1938. 19–66.

⁶⁴ Uo. 106–107. f.

⁶⁵ ANIC PCM 45/1938. 18–21 f.

⁶⁶ ANIC PCM 214/1940. 16–17. f.

⁶⁷ Lásd pl. ANIC PCM dosar 214/1940 83. f. A 14 százalékos községi iskolai kvóta elosztása kapcsán 1940 első két hónapjában csak egy panasz érkezett, a sepsiszentgyörgyi ref. elemi iskolától. Uo. 86. f. A nemzeti munkavédelmi törvény (ez megszabta az üzemekben alkalmazandó románok/román állampolgárok arányát) alkalmazása kapcsán csak két panasz érkezett, a sepsiszentgyörgyi dohánygyár és a zombolyai Böhm-gyár kapcsán, mindkettőt a magyar kisebbségi kívánságoknak megfelelően orvosolták.

⁶⁸ Uo. 86. f.

⁶⁹ ANIC PCM dosar 214/1940. 18–32. f.; 81–92. f.; 48–64. f.

⁷⁰ A szeptember 20-i esetében a minisztérium kulturális osztálya november 24-i keltezéssel készített egy „bizalmas” jelzésű összefoglalót. Uo. 48–54. f. A január 6-i esetében 1940. február 22-én készült ilyen tartalmú feljegyzés. Uo. 81–92.

⁷¹ Uo. 18–32. f.

⁷² ANSJ CJ fond 209, inventar 399, Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 31/II, 160. f.

⁷³ Uo. 83. f.

⁷⁴ ANIC PCM dosar 39/1938. 86. f.

⁷⁵ ANIC PCM dosar 214/1940. 65–73. f. Borza meglepő nyíltsággal, ugyanakkor kiegyensúlyozottan foglalja össze a vita történetét is. A megegyezést természetesen elsodorta a második bécsi döntés.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

művelődéstörténész

„MINDEGY, HOGY A SZIKLA KAUKÁZUSI-E, ERDÉLYI VAGY TIBETI”

Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939

Az első kérdés, ami fölmerül bennem a cím kapcsán: mennyiben felelt meg a kultúrpolitikusi szerep Bánffy alkatának, habitusának? Korábban a nagypolitika szereplője volt, de saját nyilatkozata szerint éppen ebből a közegeből volt elege, s hazatérve Erdélybe, elsősorban írással akart foglalkozni; másrészt sok olyan elszórt utalással találkozhatunk, hogy a személyes kapcsolatokban hűvös, távolságtartó, gőgös tudott lenni. Kós Károly szerint az igazi mágnást, a parasztot, a meseterembert s a művészt becsülni tudta.¹ Emlékező helikonistáktól úgy tudjuk, hogy a marosvécsi találkozókon igen oldottan viselkedett, az egyik vécsi estén viszont, amikor arisztokraták – nyilván távoli rokonai – érkeztek Vécsre, hogy parolázzanak az írókkal, rögtön bezárult, visszavonult, ridegen viselkedett az új vendégekkel. Régóta érzem úgy, hogy a két, Kacsó Sándor által leírt apró történet együtt jellemzi őt. Az egyik szerint Bánffy a Helikon 1929-es brassói estjének végétével (Kacsó szerint ide a szászok közül viszonylag kevesen jöttek el, nem úgy, mint az utána következő bankettre, ahol a magyarok részéről természetesen Bánffy mondott tósztot), amikor Mikes Imre, a későbbi Gallicus, aki „egy interjú reményében” „ügyetlenül készségeskedett körülötte, hogy rásegítse” a bundáját, „kissé türelmetlenül” szólt rá az újságíróra:

„– Hagyja, kérem! Egyedül is elég nehéz!”²

A másik történet éppen a nyitottságát mutatja, azt, hogy adott a fiatal paraszti író-újságíró értelmiségi véleményére, fontosnak tartotta a kapcsolattartást, nemzedékek párbeszédét. Eszerint az egyik vécsi találkozón Bánffy „kartón” ragadta a nála majdnem harminc évvel ifjabb Kacsót:

„– *Maguk*, fiatalok – nyomta meg az első szótag hangsúlyát úgy, hogy az *a* betű hangzása inkább az *á*-hoz közeledjék – amolyan konzervatív főúrnak gondolnak engem bizonyára. Hát, hiszen én tisztelem is a konzervativizmust ott, ahol van mit konzerválni. De hát itt mi a fenét érdemes konzerválni, mondja?!”³

Az a gyanúm, a jelenséget, a jellemet Bajor Andornak sikerült megragadnia pontosan és a legtömörebben: „Bánffy Miklós kétségtelenül nem hagyta abba a grófságot, nagyúr volt, tiszteletet adó, tiszteletet parancsoló, közvetlen is, hűvös is, és amint mondják, hol kiszámítottan tékozló, hol pedig ösztönösen krajcáros, mint egy hóstáti piacos ember.”⁴

Bánffy politikai emlékirat-töredékében és egyebütt hazatérésének kizárólag a személyes okait adta meg, s úgy tudom, máig nem került elő olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy valamilyen döntő politikai küldetést teljesített volna. Azonban nyilvánvaló, hogy a Bethlen-vonal embere volt, s hogy valamiképpen annak szellemiségét képviselte otthon. Ádám Magda is és Major Zoltán is utal rá: nem zárható ki, hogy valamilyen konkrét céllal is érkezett. Azonban nem tartom valószínűnek, hogy ez közvetlen politikai cél lehetett. Az erdélyi Országos Magyar Párt 1925–1926-ban hosszú folyamat eredményeként elnököt választott, Bethlen István szándéka ellenére az ő unokaöccsét, Bethlen Györgyöt – elütve e poszttól a magyar miniszterelnök jelöltjét, az egyébként polgári származású és szemléletű Bernády Györgyöt. Feltételezem, hogy az ekkor hazatérő Bánffy elsősorban tartalékszerepet vállalt, ha vállalt, utóbb erdélyi társadalmi funkciói – református egyházkerületi főgondnokság, az *Ellenzék* című napilap főrészvényessége, takarékpénztári-hitelbanki igazgatósági elnökség, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyleti-beli szerep – alkalmassá tették a

társadalom valamilyen szintű befolyásolására, módja volt a Magyar Párttól eltérő orientációt képviselni „nem hivatalosan”, de nagy súlylyal, s érhető módon vált 1939-től a magyar nemzeti kisebbség hivatalos vezetőjévé. Hogy előtte a hivatalos pártvonalat bizonyos kérdésekben vagy időnként opponálta, ha kellett, arról az ő befolyása alatt álló *Ellenzék* című napilap 1926–1928-as cikkei tanúskodnak. Tény, hogy a román kormánykörök szívesen vették a hazatérését, s érzékelhető, hogy az uralkodóház is így volt evvel; valószínűleg azért, mert tudták, hogy gyakorlott – profi – külpolitikusként kevésbé konfrontatív alkat a Magyar Párt úgynevezett jobboldalának tagjainál, s hogy az 1919-es tárgyalásokon a magyar–román közeledést próbálta szolgálni. A magyar pártelit ezzel szemben gyanakodva fogadta. A harmincas évek vége felé is közismert volt ez az ellentét. Bevett terminus volt a „két szomszédvár”-ként emlegetni Bánffy és Bethlen György környezetét.⁵ Kultúrpolitikai összefüggései miatt is érdekes Dsida Jenő egyik, menyasszonyának, Imbery Melindának szóló levele. Ebben⁶ szerepel egy érdekes utalás Bánffy és más erdélyi magyar politikusok lehetséges viszonyára. Dsida írja, hogy Majláth püspök, „aki szegény már nem egészen normális”, többek előtt nekiesett, hogy „roppant tehetségtelen”, évről évre rosszabbul ír, s hogy ő (a püspök) egy igen okos ember ítéletét tolmácsolja. Mint kiderül, Gyárfás Elemérről, a bankszindikátusi elnökről, szenátorról és a Katolikus Status világi elnökéről volt szó. A levél így folytatódik: „Gyárfás most dühöng rám megint, hogy elmentem Vécse, a Helikonra, és ott beszédet is mondtam, sőt cikket is írtam a Helikonról az Erdélyi Lapokban. Meg haragszik azért is, hogy olyan jóba vagyok Bánffyval, szeretem őt, Bánffy is mindent megtesz értem. Mert tudnod kell, hogy Bánffy és Gyárfás nagyon gyűlölik egymást. Magam hallottam, hogy Bánffy hányszor mondta el Gyárfást társaság előtt gazembernek, csirkefogónak, zsebmetszőnek stb. Bizonyára oka is van rá.”⁷ Bánffy kultúrpolitikájának egészen sajátos esetére is fény derül ebből a levélből. Dsida özvegyének, Imbery Melindának egy a férj levelére vonatkozó megjegyzése szerint Bánffy „megváltotta 3000 lejért” Dsida *Psalmus Hungaricus*át, talán

egyetlen, intranzigens nemzeti elkötelezettségű versét (amely állítólag azért született, mert Dsidát azzal bosszantották, hogy nem is képes ilyet írni), ugyanis nem tartotta időszerűnek a közlését.⁸

Mindezeknek a kapcsolatoknak, közeledésnek, távolságtartásnak, politikai-kultúrpolitikai koncepciónak lényeges adaléka Bánffy Schöpflin Aladárnak írt – az utóbbi évtizedben többször hivatkozott – levele, melyben a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* című kispikái ciklusa háttérét tárja föl.⁹ „Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül még román vezetőemberek előtt is kifejezték ezt” – erre adott válasz volt a ciklus Szent Ferencről szóló darabja. Egy másikat, a „Rágtonrágás oskolájá”-t azoknak a „magyar urak”-nak adresszált a magában Bánffy, akik, amikor tisztelgő látogatást tett Bukarestben azoknál a román politikusoknál, akik hozzásegítették, hogy megkap hassa a román állampolgárságot, azt terjesztették róla, hogy román–magyar perszonáluniót szervez. (1919-ben valóban fölmerült ez az ötlet, de ekkor, ’26-ban „ez a vonat már elment”.) Egy másik írás alapja az volt, hogy az érdekeltek vagy felelősök személyi hiúságból elutasították Bánffynak az Erdélyi Múzeum-Egyletre vonatkozó – a levélben nem részletezett – javaslatát, ajánlatát, egy negyedikben a magyar párt „vezéreibei” (talán egy párton belüli ellenzéki vonulat néhány tekintélyes tagja?) és vezetősége közötti egyeztetési kísérlete meg hiúsulását dolgozta föl, egy ötödik abból született, hogy „új módit” kezdett a magyar kisebbségi politikában, tudniillik jó személyi kapcsolatok kiépítését román politikusokkal, Brătianuval, Gogával, Argetoianuval. És így tovább. Bánffy véleménye egyébként az volt – ír erről töredékes politikai emlékiratában –, hogy a két nemzet közötti ellentétek rendezhetők lettek volna 1919-ben, s ez a románokon bukkott el, amikor a hadsereg végigrabolta azt az országrészt, amelyről visszavonták a Trianonban véglegesülő határok mögé.¹⁰

Kétségtelen, hogy Bánffynak a címben jelölt tevékenysége a meghatározott időszakban a Helikonhoz és az *Erdélyi Helikon*hoz, illetve

az Erdélyi Szépmíves Céhhez kötődik elsősorban. Nem bizonyítható, de legalábbis valószínűsíthető, hogy az íróársaság alapításához Bánffy-nak több köze van, mint ahogy az a köztudatban él, s mint amennyire dokumentálható. Illetve valószínű, hogy nem egy szál árva alkotóemberként kapcsolódott be az erdélyi magyar irodalmi életbe és irodalompolitikába, hanem tervet valósított meg benne és általa.

Nemrégiben, Kuncz Aladár-ról írva, megkockáztattam azt a kijelentést, hogy Kuncz Kolozsvárra való 1923-as visszaköltözésében, egy „számára testhezállóbbnak tekintett feladat vállalásán kívül” (amelyhez magánéleti okok is járulhattak), része lehetett egy nagyobb koncepciónak is, mégpedig annak, hogy Bánffy Miklós ekkoriban döntötte el, hogy hazaköltözik, s belekezd kultúrpolitikai programjának végrehajtásába. Ezt egyelőre csak az támasztja alá, hogy Kuncz kultuszminiszteri engedéllyel fizetés nélküli szabadságra távozott évekre – mint utóbb kiderült, haláláig – Erdélybe, amihez nyilván nyomós s a miniszteriális szervek által méltányolható ok kellett – s a Bánffy és Kuncz közötti későbbi összehangolt munka. Kuncz 1922 végén a *Keleti Újság*-ban kezdett publikálni, de 1923 elején már az *Ellenzék*-nél van, amely lap majd Bánffy hátszorga lesz, Bánffy a főrésszvényese, s láttuk a Schöpflin-levélből, hogy ott üzent a többi erdélyi magyar politikai irányzatnak. Amikor '23-ban Bánffy megjelenik Kolozsváron, Kuncz rögtön megírja róla az *Ellenzék*-be híres cikkét.¹¹ Bánffy pedig posztumusz emlékiratában ejt szót róla, hogy amikor 1923 nyarán először járt otthon a háború óta, akkor merült föl benne, hogy hazaköltözik, szakít a politikával és az írásnak szenteli magát, bár még „nem vált elhatározássá a hazatérés”, hiszen „nagyon nehéz ügynek”, „majdnem képtelen álomnak” látszott.¹² Kós egyik megjegyzése is ad ehhez némi támpontot; Kunczot és Hunyady Sándort szerinte (is) valószínűleg Bánffy javaslatára hívta meg a – szerinte ösdi – *Ellenzék* munkatársnak, mert szüksége volt „új, korszerűen színvonalas újság-író-író munkaerőkre”.¹³ Hogy mit látott Bánffy az *Ellenzék*-ben, azt egy cikkében pontosan megírta: „... keletkezésének pillanatától nem vidéki lap. Nem uszályhordozója a fővárosi sajtónak, nem visszhangja

a központi irányításnak. [...] Önálló és különleges színvonala van. [...] Az egyetlen valóban erdélyi lap, amely az akkor divatos centralizmus korában, mely minden különlegest, még ha az kiválóságot jelentett is, üldözött és eltiport – különleges mert lenni, más merészelt lenni, mást látott gyakran és meg is merte a mást írni.”¹⁴ Itt nyilvánvalóan a decentralizációnak, illetve a speciális erdélyi problémáknak azokról a távlatairól volt szó, amelyeket Bánffy már a világháború előtt is képviselt, például abban az 1910-es, ismert parlamenti beszédében, amelyben hangsúlyozza, hogy Erdélyt képviseli, de ezt ne tekintse senki valaminő partikularizmusnak.

Visszatérve Kunczcal való kapcsolatára: Bánffy kéri fel az ő *Ellenzék* című lapjánál dolgozó Kuncz Aladárt, hogy vállalja el a szintén az ő főszerkesztésében induló *Erdélyi Helikon* szerkesztését sokkal kisebb bérért, amely feladatot Kuncz azzal vállalta el, hogy ha ez afféle prófétai munka, akkor jöhet!¹⁵

A munkakapcsolat vége Kuncz Budapesten bekövetkezett halála; Kuncz Ödön szerint Bánffy saját családja házsongárdi sírkertjében szeretne volna eltemettetni, de a család, minthogy a legtöbben már odakint éltek, Magyarországon, köszönettel elhárították a „nemes ajánlatot”.¹⁶

Nyilvánvaló, hogy Bánffy nem a vécsi megbeszéléseken kapcsolódott be a Helikon munkájába, így a folyóirat-alapításba. Kós Károly például az íróársaság alapításának ötletét is tőle származtatta (bár ezt a gróf tagadta; ő Kunczknak tulajdonította a Helikon megteremtésének tervét is, elhárítva magáról a dicsőséget). Csak éppen Bánffy nem vállalta a bonchidai házigazdaságot, ezért adott aztán otthont az íróknak Kemény János Marosvécsen.¹⁷ Ezt nem cáfolja az a tény, hogy Berde Mária már 1923-ban Gernyeszegen nyilvánosság előtt fölkinálta az ötletet, sőt magát a nevet is Teleki Domokosnak, aki a megvalósítást nem vállalta, s hogy Kemény, aki ennek tanúja volt, 1925-ben, amikor Bánffy még nem is költözött vissza Erdélybe, Szászrégenben följajánkozott e szerepre.¹⁸ Most a konkrét megvalósulásról van szó. Kós tehát ezt írta erről: „Hogy ez az írótalálkozó kinek volt elsődleges ötlete,

nem tudom. Okom volt ugyan arra a feltevésre, hogy azt Bánffy Pestről hozta magával, viszont Bánffy Kunczra hárította. Mindenesetre ők ketten állapították meg a találkozó sürgős szükségességét. A találkozó sajátos formája – szerkezete, összetétele – *köztudomás szerint* Kuncz Aladár ideája volt, melyet Bánffy is vállalt, de azt már nem, hogy a helye a központos fekvésű bonchidai Bánffy-kastély legyen. Ezért vonták be tervezetésükbe Kemény Jánost, aki aztán vállalta is, hogy ő hívja meg vendégeiül az írókat – akiknek névsorát, állítólag, Kuncz állította össze – vécsi várába.” Kiegészítés ehhez: valószínű, hogy Bánffy ekkor még nem is rendelkezett szabadon Bonchidával, hiszen apja élt még, ő volt a „várúr”.

Bánffy formailag az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője – bár kevés kéziratot olvasott el –, a közvélemény szerint a Helikon társaságának vezetője volt, noha hivatalosan még afféle „korelnökséget” sem vállalt. A Szépmíves Céh igazgatóságának pedig az elnöke lett.¹⁹

Viszont évtizedeken át az szerepelt az irodalomtörténetekben, hogy Benedek Elek azért nem hívták el Vécse, mert ez veszélyeztette volna Bánffy vezérségét. Benedek Marcell is leírta ezt, bár *nem* a grófot hibáztatta ezért.²⁰ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az utóbbi években tűnt föl új adat – de ez nem csatolódott vissza a szakirodalomba. Kós szerint Kemény János az öregurat igenis meghívta levélben – erre nem kapott választ –, később pedig Bánffy és Kós személyesen megkeresték. Benedek azt mondta volna, hogy csak akkor megy el, ha biztosítékot kap, hogy ő fog elnökölni. Bánffy ezt nem ígérhette meg, mondván, hogy a Helikonnak nem lesz szervezete, sem tisztikara.²¹ Minthogy Benedek Elek váltig állította, hogy nem hívták meg, nekünk csak a semmilyen eredménnyel nem kecsegtető töprengés marad, hogy a két szavahihető ember közül melyik nem mondott igazat. Mindenesetre Bánffy tehát nem is lehet a Helikon elnökének minősíteni. Lássunk inkább valamit ottani szerepéből.

Tabéry Gézának a Helikon tízéves fönnállása ünnepére írt emlékkönyvében erről az szerepel, hogy „Kivételes szerencse volt ránk nézve”, hogy amikor az írók, napi gondjaik között egyre inkább elun-

ták és „elröstellték” az előfizető- és kiadóvásárlást, egy „előkelő társadalmi kör” vállalta ezt magára. „Amit az íróknak saját személyéért röstellnie kellett – olvassuk Tabérynél –, azért Bánffy Miklósnak, Erdély legmagasabb rangú főúrnak nem volt mit pirulnia. Ő vállalt helyettünk sokszor kényelmetlen munkát, utazásokat, tárgyalásokat, hogy időnként tele tarsolyban hozza számunkra tucatjával az új pártoló tagokat a Helikonnak.”²² Ugyanő tétélesen is beszél Bánffy a szervezés terén kiütőző „kemény agilitása”-ról; részben ő szervezte a helikonisták budapesti nyilvános bemutatkozását. Kóssal előre föl-utazott a magyar fővárosba, majd fogadták ott a később érkező írókat. Az est előtt, melyre megszerezték a bukaresti engedélyt is, és meghívták rá a budapesti román követség képviselőit (sőt, amely előtt Bukarestben is rendeztek egy estet, még inkább biztosítva így a legalitást), Bánffy Reviczky utcai palotájában „házi főpróbát” tartottak, s a gróf „órával a kezében ellenőrizte a felolvasások időtartamát”. Az esten, Ravasz László püspök üdvözlő beszéde után ő szólt „néhány elfogódástól elcsukló köszönőszót” a fővárosiakhoz.²³ Feltehetően ugyanezen az esten hangzott el – illetve ennek beharangozásaként jelent meg – az a szöveg, amelyben Bánffy mintegy arra szólítja föl a magyarországi, budapesti olvasóközönséget, hogy a helikoni irodalmat vonják ki az „anya”-országi irodalmi vitákból, illetve ne a pesti klikkharcok szerint értékeljék. Emögött valószínűleg az is ott áll, ami akkoriban szintén Tabéry könyvében volt olvasható: bizonyos kolozsvári kör vagy körök egyszerre jelentették föl a Helikon tagságát ez előtt az út előtt Bukarestben mint sovínisztákat – Budapesten pedig mint nemzetárulókat. (Igazolja ezt Bánffy Schöpflinnek írt, már idézett levele is; eszerint az abban tárgyalt novellák egyike abból táplálkozott, hogy az előadás idején „némelyek jónak látták innen Kolozsvárról egy vezércikket küldeni valamely B[uda]pesti lapnak, mely minket Helikon írókat [sic!] hazaárulókként állít be”.²⁴ A szerkesztő azonban a cikket nem közölte, viszont megmutatta Bánffynak, aki aztán az Ellenzékben közreadott apokrif novellában jelezte a konfidenseknek, hogy azonosította őket.

Bánffy ebben a beszédben nem védekezik a vádak: „szakadárság”, „adyzmus” és „transzylvanizmus” ellen – bár megemlíti őket, mégpedig éppen ebben a sorrendben –, hanem elmagyarázza, hogy nagyon egyszerű létszükséglet volt a csoport létrehívása: „Ne keressenek tehát előadásunkban semmi olyan hangot, amely egyik vagy másik irodalmi pártnak szolgálatában áll.” A körön belül nincs pártoskodás, nincsenek mellékcélok, nincs közvetlen politika, csak a magyar szó, a magyar irodalom szolgálata. Ha az írók hangja szokatlan, ez sem program, hanem a természet törvénye.²⁵

Miért is kell megállnunk itt egy pillanatra? A fönti megjegyzések egyrészt arra vonatkoznak, hogy az irodalmi schisma, a magyar irodalom kettészakadásának-szakításának vádja tarthatatlan – a Helikon első számaiban ezt kilenc erdélyi író tételesen is cáfolja; Bánffy nem, de már főszerkesztőként jegyzi a lapot, s elképzelhetetlennek tartom, hogy ne lett volna szerepe abban is, hogy éppen Ravasz László püspököt (aki a schizma-vádat először fölvetette) kérték meg a vendégek hivatalos üdvözlésére –, másrészt arra, hogy a Helikon egységéből nem fogják kizárni például a Magyarországon „destruktívnak” tekintett polgári radikális emigránst, és a többi októbristát, s nem érvényesítenek felekezeti kizárolagosságot sem. Harmadrészt: az alakuló erdélyi magyar irodalom igenis elődjének tekinti Ady Endrét. Maga Bánffy éppen az Ady védelmében könyvet író Makkai Sándor püspök kérésére vállalta el az Erdélyi Református Egyházkerület egyik főgondnoki tisztségét – 1927-ben Makkainak ez a könyve, a *Magyar fa sorsa* kapta meg a kiküldött bizottság döntése alapján a Kemény János és felesége által följánlott helikoni „adományt”, de Makkai a 30 000 lejről lemondott a beteg Tessitori Nóra szavalóművésznő javára. Különben éppen 1929 elején jelent meg az a felhívás, amelyet többek között Bánffy Miklós, Benedek Elek és Tamási Áron is aláírt, és amelyben ez is szerepel: „Ady Endrének, az ősi tehetségnek nem volt egyéni élete. Az ő élete a magyarság ezeréves életének sűrített szimbóluma volt, egész nagyságában, egész szerencsétlenségében – egész elrendeltségében. Nem azért szakadt ki fajából, hogy gyűlölje, sze-

resse, magasra csillogtassa, avagy ostorozza. Ő fájának elválaszthatatlan, kiválaszthatatlan homogén része, talán a pszichéje, talán az öntudata, talán az önítélete, talán egy idegcentruma, talán a vérkeringése volt. Döntő fontosságú, száz alakban megjelenő erőforma a magyarság roppant testében.”²⁶

Bánffy-nak a Helikonban és a Szépmíves Céhnél végzett munkájánál essék szó illusztrátori teljesítményéről is. Kezdetben a Céh minden könyvét illusztrálni akarták, de hamar rájöttek, hogy nincs rá kapacitásuk, valószínűleg azért is, mert az illusztrálást, borító- és kötéstervezést nem tudták megfizetni, Kós az ilyen munkáiért külön honoráriumot sosem kapott, nem is igényelt, ezt hivatali munkája részének tekintette, s úgy tudja, hogy Bánffy – aki pedig mindig látható örömmel vette föl az írásaiért kiutalt honoráriumot, s egyébként is igen takarékos ember volt –, a könyvillusztrációkért szintén nem kapott pénzt. Bánffy például Tamási Ábel-regényeinek illusztrálását maga, önként vállalta.²⁷ Mindhárom irodalmi műnem több műfajában született művekhez készített rajzokat, sőt, tanulmánykötetbe is. Például az *Erdélyi Helikon antológiája* első, 1927-es változatához, Áprily Lajos első drámájához, az *Idahegyi pásztorokhoz*, Berde Mária verseihez – *Seherezáde himnusza* – és regényéhez – *Földindulás* –, Kemény János *Kutyakomédia* című regényéhez, Makkai Sándor *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete* című tanulmányához és Ágnes című regényéhez, Reményik Sándor és Tompa László verseskötetéhez – *Két fény között*, illetve *Válogatott versei* –, az Ábel mindhárom kötetéhez. Végül egy teljesen elfeledett marosvásárhelyi – utóbb Budapestre költözött és egyébként az egykor a Magyar Gyógyszerész Szakszervezet megalapításában részt vett – író, Székely Jenő kispolgár-regényéhez, *A Csehi-családhoz*. (Csehi különben versekkel kezdte a pályáját, Szép Ernő írt előszót 1916-os verseskötetéhez.) De ha az *Erdélyi Helikonban* megjelent rajzait nézzük, még szembetűnőbb, hogy hányféle irányzat képviselőjét tudta méltányolni – vagy találta érdekesnek: az 1929-es évfolyam közli Dsida Jenőről, Markovits Rodionról és Szántó Györgyről készült rajzát – ők akkor első ízben kaptak meghí-

vót Marosvécsre –, az 1930-as pedig Hunyady Sándor-portróját. Ez utóbbi ott van Hunyady Sándor első drámájának – *Feketeszárú cse-resznye. Színjáték három felvonásban* – Szépmíves Céh-kiadásában is, de eredetileg abban a Helikon-számban volt látható (s talán ahhoz is készült), amelyben a lap regisztrálja a darab magyarországi sikerét. A Markovits-arcképet odatettük legutóbb az *Aranyvonat* új Kriterion-kiadásának hátlapjára – köztudott egyébként, hogy Markovits és a Helikon viszonya – szerintem nem a szervezet hibájából – megromlott. A Szántó-rajz születéséről maga az ábrázolat „tárgya” emlékezett meg; Marosvécsen föl kellett olvasnia valamit, de nem vitt magával írást; míg a kastélyszobában gépelt, az inas megkérdezte, nem zavar-ná-e, ha a gróf úr bejönne és lerajzolná. Ezen a találkozón foglalt olyan határozottan állást Szántó Bánffy Martinovicsról írott, jobb- és baloldalról egyaránt támadott drámája mellett egy kettejük közti beszélgetésben, hogy a gróf a szöveg kiadása mellett döntött,²⁸ s a mű védelmében tanulmányt is írt az *Erdélyi Helikon*ba, visszaverve a mindkét irányból érkező vulgárisan aktualizáló kritikákat.²⁹ Az *Erdélyi Helikon* első száma elején, az 1928. 1. számban egy Sipos Domokos emlékének szentelt Bánffy-rajzot találunk; ő volt a Helikon első halottja. Korábban az ő szanatóriumi gyógykezelésében szintén Bánffy segített, ő szerzett ingyenes helyet Budakeszin, de ebből is egy itt most nem részletezhető polémia kerekedett. Teljes egészében még föltáratlan háttérmunkájához tartozik, hogy 1928-ban Baumgarten-díjra ajánlja Tamási Áront, erről fennmaradt Babitshoz írt köszönőlevele, 1935-ben pedig pénzsegélyre Dsida Jenőt (ennek eredményéről nincs adatom). Ő kéri Babitsot a haldokló Kuncz Aladár frissen megjelent *Fekete kolostor*ának méltatására (illetve Kovács László Helikon-szerkesztő Babitshoz írt levelét utóírással látja el).³⁰ Ahhoz az irodalomtörténeti pályázathoz, melyet Szerb Antal műve nyert meg, ő gyűjtötte össze a pénz nagy részét.³¹

Az, hogy a jobb- és baloldaliságot egyaránt kerülte, talán kiderült az eddigiekből is. Gondolom, ezt igazolja még, hogy (tudomásom szerint) egyetlen élő politikus könyvéről írt recenziót – szintén az *Erdélyi*

*Helikon*ba –, s ebben többek között „államférfiú tárgyilagosság”-ot tulajdonít az ekkoriban ellenzékivé váló, liberális, s később a nácik által koncentrációs táborba hurcolt Gratz Gusztávnak – akivel IV. Károly visszatérési kísérletei idején nem állt azonos platformon.³²

Bánffy tekintélye aligha az Erdélyben írt és megjelent munkáiból eredt a húszas években a magyarok körében sem – de „vezéri szerep”-ére román munkában is van utalás; az ebben a korszakban román irodalomtörténész-kritikustól a romániai magyar irodalomról megjelent egyetlen kötetben. Ion Chinezu 1930-ban kiadott monográfiájában nem egészen egy oldalt szentel Bánffynak. Ekkor még a világháború utáni erdélyi magyar irodalomhoz való hozzájárulása Bánffynak egyetlen regény, a *Reggeltől estig*. A román tudós – a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerint Kristóf Györgynél doktorált – is csak ezt az egyetlen Bánffy-művet nevezi meg, ennek szerkezeti megoldásait méltatja. De a könyvben ott áll egy mondat, mely szerint Bánffy, akinek néhány darabját Budapesten mutatták be először, irodalmi hírnevet hozott magával, egyébként pedig az erdélyi magyar szellemi életben jelentős szerepet tölt be az *Erdélyi Helikon* vezetőjeként.³³ (Még két román tudósnek van önálló műve a Trianon utáni erdélyi magyar irodalomról. Nicolae Balotă magyarul *Romániai magyar írók 1920–1980. Írói arcképcsarnok* címmel Vallasek Júlia fordításában 2007-ben megjelent portrégyűjteményében nincs Bánffy-tanulmány, de a fordító-nak és a szerzőnek a kötet elejére illesztett beszélgetéséből kiderül, hogy az efféle hiányok nem ízlésbeli okokban lelik magyarázatukat, hanem az idő és az alkalom hiányában – például Tamási Áronról sincs portré a kötetben. A harmadik idevágó könyvben, Gavril Scridonében – *Istoria literaturii maghiare din România, 1918–1989* – már van egy Bánffy-fejezet, bár kétségtelenül apró: négy nyomtatott oldal a több mint 600 oldalas kötetben.

Bánffy e korszakban megjelent művei közül a *Maskara* című drámát bizonyosan még Magyarországon írta (Budapest, 1926), a *Martinovics*-ot nem tudjuk biztosan, hogy itt-e vagy ott (megjelenése: Kolozsvár, 1931). A *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáljáról* már szól-

tam. A *Reggeltől estig* (Kolozsvár, 1927), az *Emlékeimből* (Kolozsvár, 1932) azért íródott meg, mert Kuncz mint szerkesztő kéziratot rendelt az *Erdélyi Helikon*ba. A harmincas évek második és harmadik harmada az *Erdélyi történet* megírásának ideje. Ez arra utalhat, hogy Bánffy tekintélye kezdetben inkább a kultúremberé, nem annyira az íróé.

Lássunk példát arra, hogyan gondolhatta el, milyen apró lépésekkel lehet – önfeladás nélkül – szolgálni a román–magyar kulturális közeledést. 1934-ben Octavian Goga fordításában megjelenik románul *Az ember tragédiája*. Bánffy az *Erdélyi Helikon* következő évi első számában rövid cikket ír e tény regisztrálására, kiemelve a fordítás egy vonatkozásban egyedi voltát. Az opust már a 19. század nyolcvanas éveiben lefordították német és cseh nyelvre, később újra németre, angolra és franciára. Mindegyik esetben vagy nyersfordításból készült az átültetés, vagy pedig egy, az adott idegen nyelvet „kitűnően bíró” magyar íróember munkájaként. Ez az első eset, hogy „egy nép mondhatni első poétája ülteti át a maga nyelvére. Átülteti közvetlenül, segítség nélkül a saját tudásának egyéni visszhangjára, átülteti az, akit úgy szólván a román nemzet »poeta laureatus«-ának címe illetne meg, ha e cím úgy, mint Angliában, adományozás tárgya volna”. Goga már fordította Petőfit és Adyt is, „újraköltötte őket az ő poétalelkével és írói készségével”, s most betetőzi ezt Madách művének fordításával. Maga a román változat nyelvileg is jelentős munka, egyébként mindegyik fordítás között a leghívebb; ebből a cikkből derül ki számomra egyértelműen, hogy Bánffy olvasott románul, ugyanis arra hivatkozik, hogy a román szöveg néhány részletét összevetette az eredetivel: „Valóban elbűvölten álltam meg. Madách szavai szólnak hozzánk; olykor kissé darabos nyelvezete pedig Gogának dallamos és gazdag nyelvén.” Tudjuk, hogy Bánffy nagyon szerette Madách művét, többször írt róla, illetve előadásairól, meg is rendezte a szegedi szabadtéri játékokon, egyik utolsó ismert írásában pedig az áll, hogyan készítené filmet belőle. Azonban ha pusztán esztétikai vonatkozású cikket akartak volna közölni a fordításról, azt megírhatta volna Kádár Imre is. Azonban ez a cikk a kultúrpolitika része; nem elsősorban azért, mert

Bánffy a „gyűlölséggyártó világban” emberileg is nagy tettként értékeli a román költő produktumát, hanem a zárómondat miatt, amelyből kiderül, hogy egy közösség nevében nyilatkozik meg: „Az Erdélyi Helikon ez alkalommal hálás szeretettel üdvözli Goga Octavian”.³⁴ Egyébként nem tartom kizártnak, hogy Bánffy valamiféleképpen segíthetett is Gogának a fordítás folyamán. Amikor a Szegedi Szabadtéri Játékokon 1934-ben az ő rendezésében bemutatták *Az ember tragédiáját*, az egyik neves külföldi vendég éppen Goga volt, Bánffy meghívására érkezett Szegedre. (Ezt az előadást, amely valamiképpen összefüggött Klebelsberg Kunó és Bánffy korábbi közös terveivel, s ilyképpen is egy „kulturpolitikai” program részének tekinthető, angol és amerikai lapok is méltatták.)

Azt mondtam az imént, hogy ha csak szakmai fogadtatást rendezett volna a Helikon Goga munkájának, erre a célra kitűnően megfelelt volna, ha Kádár Imrével íratnak róla cikket a folyóiratba. Ugyanis 1934-ben Kádár fordításában jelent meg az új román irodalom öt színműve – az *Erdélyi Helikon* adta ki őket a Romániai Magyar Pen Club megbízásából. Az, hogy kiadóként az *Erdélyi Helikon* van jelölve, nem az annak írói eredményeit közreadó Erdélyi Szépművés Céh, szintén demonstratív értékű, mint ahogy az is, hogy Budapesten adták ki; az első kötethez – természetesen – Bánffy Miklós írt rövid előszót. Az öt kötet – ahogy Bánffy mondja – „a román irodalom öt remekműve”: Caragiale *Az elveszett levél* című, még Magyarországon is ismert darabja, Goga *Manole mestere* – ennek témáját, illetve alapmotívumát a magyar Kőműves Kelemen balladájával szokták együtt emlegetni, a műért hozott áldozat a tárgya, talán perzsa vándormotívumból ered, s Bánffy helyesen állapítja meg őskori eredetét –, Victor Eftimiu *Prometheusa* (Bánffy megjegyzi, hogy Budapesten is bemutatták, ki kellene deríteni, hogy nem éppen az ő közbenjárására-e), aztán Ion Minulescu és Ion Marin Sadoveanu egy-egy színműve. Bánffy rövid előszavában azt hangsúlyozza: a Helikon már indulása pillanatában eldöntötte, hogy amit tud, megteszi az Erdélyben élő népek kultúrájának megismertetéséért, amint azt előadásai is hirdették. S hogy „a

magyar írás szolgálata mellett a lelki megértést is kívánjuk szolgálni”, s erről később sem mondtak le, noha „napról napra súlyosabbá válik ez a mi kiengesztelő munkánk, mind reménytelenebbnek látszik”; a „korszellem, úgy látszik, nem a megértést keresi, hanem a leigázást”. Mindenesetre hangsúlyozza, hogy a „lelki megértés” elősegítése végett vettek részt az erdélyi Pen Club alapításában, s ez munkált bennük, amikor – két évvel a drámák előtt – szintén Kádár fordításában kiadták a román népballadák magyarra fordított kötetét. A drámafordításokkal „nemcsak a mi erdélyi magyar kultúránkat szolgáljuk, de parányi munkásai vagyunk az általános emberi gondolatnak” is – szerepel az előszóban.³⁵ Ide (is) kapcsolódik az *Erdélyi Helikonnak* az a cikke, melyet Bánffy tollából közölt Goga, a volt miniszterelnök elhunytá alkalmából. „Nem életrajzát írjuk”, kezdi Bánffy, s azzal folytatja, hogy „általános irodalmi méltatását” sem; a politikus Gogáról csak annyit jegyez meg, hogy a csucsai paktum megkötése előtt „elsőnek ő látta meg a megértés és egymásra találás szükségét és áldásos voltát”. De ennek pertraktálását sem érzi a Helikon feladatának. Ő csak „arról az emberről” beszél e vezércikkben, „aki mindenkor az erdélyi magyar kultúra lelkes pártfogója és istápolója volt”.³⁶

Az utóbbi időben többször elhangzott, hogy az *Erdélyi Helikon* a *Nyugatot* tekintette mintának, ám ott nem kapta meg az elvárható megbecsülést, s hogy talán maga Babits (is) idegenkedett a regionális alapokra építendő irodalomtól. Ezt a vádat maga Babits cáfolta, illetve pontosította az előbb a folyóiratban közölt, utóbb *Erdély* címmel az 1941-es kötetébe – *Írók két háború közt* – is fölvetett jegyzeteiben; e könyvben csak a számára legfontosabb alkotókról, alkotásokról, jelenségekről szóló tanulmányait, kritikáit szerepeltette.³⁷ Kifejti itt, hogy sosem a „helyi színek” alkalmazását vagy az erdélyi hagyományok megjelenítését tartotta veszélyesnek, hanem a „regionális öntudat” túltengését, mely teret adott a dilettantizmusnak, de nem tűrte a kritikát – tehát a „védekező kollektivitás szellemé”-t. „Az erdélyiség maga fémjelzésnek és irodalmi nemeslevélnek számít. Megmaradt az a megszokás, mely még a legszegényebb erdélyi írásban is a nyelv és

szellem elnézést és hálát követelő szolgálatát látta.” Az erdélyi irodalmat sajnos önmagában szokták tekinteni, márpedig a cél az értékrend-alakítás szempontjából is az, hogy az összmagyar irodalom rendszerében mérjék: „magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv”. Igazi és vitathatatlan értéket lát viszont Babits abban a szemléletben, amely a Szépmíves Céh *Erdélyi Csillagok* című könyvében megnyilatkozik; e munkában neves erdélyi írók, kezdve Kóssal, Balázs Ferencsel, Tamásival, jeles régi erdélyi gondolkodókat és alkotókat idéztek meg esszéikben – sőt, a partiumiakat is a magukénak tekintik, hiszen Pázmány Péterről és Adyról is szerepel írás a könyvben, s az egész művet, a kész produktumot a marosvécsi házigazdának, Kemény Jánosnak nyújtották át. Az e könyvről írt Babits-jegyzetben szerepel eredetileg az általam címnek választott passzus, amelynek szövegkörnyezetét az érthetőség kedvéért hosszabban kell idéznem: „Ez a transzszilvanizmus nem találhat jobb és szebb kifejezést az irodalomban, mint ha azoknak a nagy erdélyieknek hagyományait követi, akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, s erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették. Ilyen értelemben a marosvécsi Helikon nagyon jól választotta meg ünnepi kiadványának anyagát. Szívbeli örömmel olvastam ezeket az esszéket Erdély nagyjairól, noha egyik-másik némi provinciális naivsággal túlozza hőségének európai jelentőségét, s szerzőik írástudása sem mindig tökéletes. Vannak köztük lelkes szakemberek írásai, akik védtelenül esnek a frázisba és a képza-varba. De még ezeken is áthat valami igaz melegség és líra: egyik sem száraz, tudákos értekezés, s legtöbbjük hangja nagyon távol áll a felületes és fölülnyes újságíró-tónustól is. A legjobbakat a legjobb erdélyi írók írták, s némelyikük valóban szép példája a nagyközönség elé szánt ismeretterjesztő esszének. Hőseikről bizonytalannal nem sok újat mondhatnak, de annál több újat és érdekeset tudnak mondani az erdélyi sorsról és lélekről, s a magyarsághoz és Európához való viszonyáról. Ezt példázzák a különös és tragikus erdélyi nagyok, akiknek sora a könyvben a híres Kolozsvári testvérekkel kezdődik, a prágai

Szent György-szobor alkotóival..., őket követve vonulnak föl egymás után Dávid Ferenc, a hitújító, Misztótfalusi Kis Miklós, a nyomdász, a két Bolyai, matematikusok, Kőrösi Csoma, a világjáró. Sorsukban csakugyan meglepő párhuzam érződik; titánok ők, de Sziszüphosz is titán volt, s Prométheusz is, akit végül vadon sziklához láncoltak az irigy istenek. Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi vagy tibeti. A sziklán is a fény szomjasai: »Erdélyben születni s Európát kívánni«, mint az egyik esszé szerzője kifejezi. [...] Az az erdélyiség, melynek példáit és hagyományait ez a névsor adja, sohasem lehet idegen a magyarsággal és Európával.”

Tulajdonképpen már itt be lehetne fejezni ezt az írást azzal a megjegyzéssel, hogy ez az *Erdélyi csillagok* című kötet is részben Bánffy produktuma; esszéit vagy tanulmányt nem írt bele – csak a második kötetbe, egyik mesteréről, Székely Bertalanról –, de a koncepció kialakításában része volt, s az előszót, melyben a szövegegyüttest a közösség tagjai átnyújtják Keménynek, ő jegyezte.³⁸ Ebben nagyon egyszerűen ott szerepel, hogy a Helikon „Erdély ősi szellemé”-t képviseli, mely valaha először mondta ki a vallásszabadságot. De az egész ügy folytatódik Bánffynak az *Erdélyi Helikonban* közölt, Babitshoz írt nyílt levelével.³⁹ Az áll benne többek között, hogy maradéktalanul egyetért azzal: szigorúbb kritikai szemléletre van szükség, de hisz ezt éppen az az évi helikoni tanácskozás is megállapította. Kimondottan igénylik a magyarországi szellemi életből érkező bírálatokat, a szűk erdélyi íróközösségben sajnos nincs „elegendő távlat” a „pártatlan kritikára”. Igaz tehát, hogy Erdély nem fogadhatja el a káros hatású „salvus conductus”-t. S megerősíti, hogy – bár „Az erdélyi bélyeget nem mi találtuk ki” –, „az a transzilvánizmus, melyről szólsz, nem szűkíteni akarja a szellem határait, hanem tágítani”; a partiumiak „erdélyivé avatásával” pedig, írja, a fejedelemség kori hagyományt követik. S valóban azt az utat vállalják szilárdan, amire Babits utalt a megidézett erdélyi csillagok kapcsán: amit azok nyitottak, „akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni”.

JEGYZETEK

- ¹ A közügyekről. Utolsó beszélgetés. In *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”*. Benkó Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1978. 130–[138.], különösen 130.; 132.
- ² Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. (Tények és Tanúk), 345.
- ³ Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. I. m., [490.]
- ⁴ Bajor Andor: Bánffy Miklós Erdélyi története. In *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Szerkesztette: Kántor Lajos. Héttorony Könyvkiadó, [Budapest, 1990], 31.
- ⁵ Tételesen lásd pl. Szentimrei Jenő: Miért ütnek minket? In uő: *Sablon helyett csillag. Publicisztikai gyűjtemény*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Balogh Edgár. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1968. 372–374.
- ⁶ A teljes levél és a rá vonatkozó jegyzetek: Dsida Jenő – Imbery Melindához. Kolozsvár, 1934. július 13. In Dsida Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten. Cikkek, riportok, novellák, levelek*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1992. 418–422.; 554–555.
- ⁷ I. m., 421.
- ⁸ I. m., 555.
- ⁹ Innen idézem: Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. 5–6. sz., 722–723.
- ¹⁰ Bánffy Miklós: Huszonöt év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. [Sajtó alá rendezte: Dávid Gyula.] Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012. 183–184.
- ¹¹ Kuncz Aladár: Kisbán Miklós. In uő: *Tanulmányok, kritikák*. Összeállította, utószóval ellátta: Pomogáts Béla. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973. 187–[189.]
- ¹² Lásd ehhez: Bánffy Miklós: Huszonöt év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 322.
- ¹³ *Kós Károly levelezése Czine Mihállyal*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, [Budapest] 2000. 97.
- ¹⁴ Bánffy Miklós: Ötven év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 401.
- ¹⁵ Bánffy Miklós: Kuncz Aladár. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 403.
- ¹⁶ „Lehet, hogy szörnyű fájdalmam közepette nem találtam meg a kellő szavakat – írta Kuncz Ödön majd két évtizeddel később –, nem tudtam megértetni Bánffyval, hogy Dadit nem adhatjuk oda. Tény, hogy Bánffy ezért megharagudott reám. Még most is haragszik – 1949-ben.” Kuncz Ödön: Napló (Részletek.). www.lato.ro/vendor.php/Kuncz-Ödön/554/
Utolsó letöltés: 2012. január 3.
- ¹⁷ *Kós Károly levelezése Czine Mihállyal*. I. m., 98–99.

- ¹⁸ Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Gondozta: Tavaszi Hajnal. Utószó: Vallasek Júlia. A Nagyvárad Ady Társaság Könyvkiadója, Nagyvárad, 2003 (NAT Könyvek), 72–74.
- ¹⁹ Kós Károly – Bánffy Miklóshoz, 1926. november 12. In *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi: Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980, I. köt., 68.
- ²⁰ „Ezt a szerepet [ti. a vezérét] [...] érthető és talán megbocsátható személyi várokozásokkal, az akkortájt hazajött Bánffy Miklós grófnak szánták. Nyugodtan megnevezhetem itt Kisbán Miklóst: azóta Benedek Elek is, én is megismerkedtünk vele és tudjuk, hogy ő sajnálta legjobban a satellesek buzgólkodását.” Benedek Marcell: *Magyar író tragédiája 1929-ben*. Benedek Elek utolsó évei. [Budapest], Szerző, [1930], 44.
- ²¹ Kós Károly levelezése Czine Mihállyal. I. m., 91–92.
- ²² Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. I. m., 83–84.
- ²³ I. m., 87–89.
- ²⁴ Sas Péter: *Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)*. I. m., 722.
- ²⁵ Bánffy Miklós: Az Erdélyi Helikon. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 399–400. A szöveg – a kötetbeli jegyzet szerint – eredetileg a *Literatúra* 1928. 10. számában jelent meg.
- ²⁶ Szobrot Adynak. [A szoboralap intézőbizottságának felhívása.] *Brassói Lapok*, 1929. január 28., 3.
- ²⁷ Fenét igyekeztem én a hosszú életre! In *Közelképek. Húsz romániai magyar író. Az interjúkat készítette: Marosi Ildikó. Fényképezte: Erdélyi Lajos*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974, 12–13. Lásd még Délelőtti beszélgetés grafikáról, könyvművészetről. In „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”. I. m., [38.].
- ²⁸ Szántó György: *Fekete éveim. Regény*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, [1934], Az Erdélyi Szépmíves Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás, [2. köt.], 139.; Bánffy Miklós: Előszó a Martinovicshoz, amely mégsem az, és ezért a könyv végére került. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 355–356.
- ²⁹ Szántó György: Perújítás Kisbán Miklós Martinovics drámája ügyében. Kisbán Miklós Martinovics c. drámája most jelent meg Kolozsváron az Erdélyi Helikon kiadásában. *Erdélyi Helikon*, 1931. 2. szám, 147–155.
- ³⁰ Lásd az erről szóló leveleket, Sas Péter: *Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)*. I. m., 720–721., 723.
- ³¹ Kuncz Aladár – Babits Mihályhoz, 1930. október 1. In *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. I. m., I. köt., 273.
- ³² Bánffy Miklós: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Írta: Grátz [sic!] Gusztáv. Magyar Szemle Társaság kiadása. B[uda]pest, 1935. *Erdélyi Helikon*, 1936. 3. sz., 216.
- ³³ Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană (1919–1929)*. Societatea de măine, Cluj 1930, 123.

- ³⁴ Bánffy Miklós: Az ember tragédiája románul. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 414–415.
- ³⁵ Bánffy Miklós: Előszó a román drámaírók könyvtára c. sorozathoz. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 406–407.
- ³⁶ Bánffy Miklós: Goga Octávián. *Erdélyi Helikon*, 1938. 6. szám, 385.
- ³⁷ A Nyugat elektronikus változata alapján – de a modern helyesírási szabályoknak megfelelően, s egy gépelési hibát javítva – idézem: epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm Utolsó letöltés: 2014. január 5.
- ³⁸ Legújabbán lásd Erdélyi csillagok címmel: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 413.
- ³⁹ Bánffy Miklós: Babits Mihálynak. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 415–417.

SZEBENI ZSUZSA

színháztörténész

„TARLÓZÁS” BÁNFFY MIKLÓS SZÍNHÁZI PÁLYÁJÁNAK MOTÍVUMAIBÓL

Gróf Bánffy Miklós (1. kép) termékeny alkotó: egyszerre ír darabot, rendez, intendáns és tervez látványvilágot. A gyökerek, az inspirálódás módozatainak ismerete, vizsgálata az ő esetében is elengedhetetlenül szükséges. Aki ismeri Bánffy Miklós művészetét, annak is olykor követhetetlennek látszik az a gyors, cikázó, elementáris mozgás a

1. kép

művészetek és egyéb tevékenységek között, amely jellemzi. Ha hasonlítani szeretnénk valamihez, akkor éppen az ellentéte annak lassú, mindent elsöprő, következetesen növekvő hömpölygésnek, amely például jó barátja, Kós Károly művészetét jellemzi. Mindkettő elementáris erejű. Bánffy művészete a villámsebességgel elharapódzó, majd a pil-

lanatokon belül bármit elemésztő tűzzel rokonítható, mely még akkor is, amikor csak izzik, érezhető a csontjaiban, ott lángol a szemében, átüt a papíroson, akár ír, akár rajzol – nem véletlenül választja a Trilógia mottóját sem.

Honnan ez az óriási energia, honnan ez a temperamentum?

INSPIRÁCIÓ

A láng, a tűz motívuma már gyermekkorában megjelenik mint kiapadhatatlan élményforrás a *Mesékben*. Bánffy Miklós legkorábbi – feltehetően 1891-ben, az erzsébetvárosi István gimnázium önképző-körében született – írásainak egyike műfaja szerint mese (1896-ban publikálta). Sokat elárul képzőművészi gondolkodásáról, képalkotói módszeréről, sajátos látásmódjának gyermekkori indítékairól, ezzel kapcsolatos emlékeiről. A varázsos írás a kora gyermekkor olyan gomolygó korszakába vezet vissza, amikor még képzelet és valóság, a megtörtént és az „akár megtörténhetett volna” között nem képes az ember éles választóvonalat húzni. „...az ő képgyűjteményére egész történetek épültek fel. Fantáziájában mind éltek a díszes vagy nevetséges papírlapok, melyekről csak úgy, magában, hosszú meséket dunyogott. [...] Midőn a kandallóban meggyúlt a fa, odaült elébe, s a láng változó fényében rakosgatta a papírszeleteit. Képzeletében bizonyára a tűzfény életet kölcsönzött a képeknek. Így ült ő ott szótlanul órahosszat, az arca kivörösödött, szemei fénylettek, míg egyik alakot a másikra vagy melléje rakta. Ide az anygalkát, oda a rút vasorrút, a kettőre pedig egy zöld, furcsa képű krokodilt. Az ajkai pedig folyton mozogtak, mintha beszélne magában.”¹

A gyermeki fantázia egysége, amelyben a szöveg és a kép még nem különül el, valamint a kettős gondolkodás, a szöveg és kép párosa Bánffy egész életművére jellemző.

E korai korszakának képi emlékei a klasszikus ízlést és a korabeli divatot tükröző kisméretű akvarellképek, amelyek gyermekkori leveleit díszítik. Hogy a kisgyermek Miklós festette-e őket, korabeli levélpapírok-e, vagy egy szorgos házitanító, netán nővére, Katinka munkái (2. kép), nem tudhatjuk, de ez az a képi világ, amellyel kora gyermekkorában biztosan találkozott. Rajztudására hamar fény derült, s hogy nem csak a tipikus arisztokrata neveltetés részeként taníttatják, ez kitűnik saját visszaemlékezéseiből.

2. kép

„Nincs is gyermekéveimből nagyapámon kívül talán senki, akinek annyira élően élne a képe bennem, mint Székely Bertalané. Aki annyira hatott volna reám, bár a tanácsát, sajnos, egyiknek sem követtem... Úgy kerültem hozzá, hogy apám rajzórákat akart nekem adni, mert már első gimnazista éveimtől rengeteg papírt rontottam el, sok ákombákom-

firkálással. [...] Gyönyörűen magyarázott. Az organikust, a lényegest. A változatlan szabályt az örökké változóban.”²

De önmagában sem a rajzkészség, sem a klasszikus festőmesterek okítása (Székely Bertalan mellett mestere volt Barabás Miklós) nem elég a színpadkép tervezéshez. Adalékok bukkantak fel arra vonatkozóan, hogy valószínűleg a müncheni festőiskolában tanult díszlet és jelmeztervezést Újházy Ede évfolyamtársaként. Hasonló jelentőségű ebben a munkában a legkisebb részletre is kiterjedő megfigyelőképesége és a művészettörténeti ismereteken túlmutató, arra támaszkodó páratlan, ösztönös stílusérzéke, valamint a műkincsek világában való jártassága, amely a bonchidai kastélykörnyezetben különösen fejlődött.

Erről tanúskodik az agyagipari kiállításon tett látogatásának képes beszámolója. Hogy a későbbiekben sikerült-e elképzeléseinek megfelelő rokokó aranyozott cserépkályhát beszerezni, a bonchidai ebédlőbe került volna vagy a pesti Reviczky utcai palotába, ez egyelőre nyitott kérdés. Ahogyan az is, hogy valóban a párja volt-e az Erzsébetvárosban apjával, a szintén határozott ízlésű Bánffy György „királyi főajtónállóval” látott darabnak. De az akkoriban tizenkilenc éves Bánffy finom vonalú, csak úgy illusztrálásképpen édesapjának nyomtételül odavetett tollrajza, egy ismételt „ákombákom-firka” tehetségének és stílusérzékenységének újabb ékes bizonyítéka. (3. kép)

veranda padló lapok, a
vázák, a bosnyák cser-
terők csibukkok stb.

Ezen v-
tűt állító
bányász

3. kép

Bár maga a rajz csak egy vázlat, de híven bizonyítja, hogy Bánffy folyamatosan és egyforma hatékonysággal dolgozik és fejezi ki magát szóban és képen. Későbbi alkotásainak létrejöttében is ugyanez tükröződik (párhuzamos darabítás és látványtervezés). Hogy ez nem egyszeri, véletlen alkotói módszer, hanem a párhuzamosság folyamatos, arra újabb bizonyítékot a Kolozsvári Állami Levéltár Bánffy fondjában, számos gazdasági, lóvásárlási és váltóügylet, valamint levelezés mellett egy, a mai, kisméretű iskolai füzetnél alig nagyobb pirosfekete borítójú csíkos füzetben lelünk. 1893-ban gróf Bánffy Miklós húszéves. Még nem publikált, ekkor alkotja meg (pillanatnyilag fel-tárt) első irodalmi művét³.

A füzet bejegyzéseinek keltezési évében a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának hallgatója, majd tanulmányait Budapesten, a Királyi Magyar Tudományegyetem jogi fakultásán folytatja. Lehet, hogy az unalmas órák alatt keletkezett a mű? A darab témáját talán éppen a jogi paragrafusok taglalása ihlette, az örökösödési jog útvesztői, vagy éppen egy különleges házassági szerződés

említése pattintotta ki az alapötletet? Mindez találgatás, de a két kifejező, karakteres, néhány vonással a lényeget megfogalmazó, könnyed vonalú rajz Bánffy jelentős helyzet- és jellemábrázoló tehetségéről és grafikai tapasztalatáról tanúskodik. A rajzok minden kétséget kizáróan előadás alatt keletkeztek, és az is biztos, hogy éppen ez az irka volt kéznél, tehát joghallgatóként foglalkoztatta a darab problematikája. Visszanézve a kiteljesedett életmű irányából, jellegzetes és ígéretes mozzanat, a képzőművész és tervező Bánffy első szárnypróbálgatása. (4. kép)

4. kép

A taglalt vázlatok csupán érdekességek maradnának, ha nem ismer-nénk azt a jelentős tervezői életművet, amellyel Bánffy részt vállalt a magyar színpadkép megújításában. Éppen ezért fontos egy fordított perspektíva, amikor a kiforrott művész, a drámaíró és tervező szempontjából is szemügyre vesszük a munkákat, a legkorábbi munkák hatványozottabb jelentőséggel bírnak.

1912

Bánffy Miklós jelen ismereteink szerint tíz drámát írt. Ezek közül nyolcat publikáltak, a kilencedik a fentebb ismertetett. Eddig lappan-

gónak nyilvánították (*Egy végrendelet következményei*), valamint két utalás is van egy azóta sem fellelt kéziratra, mely az *Alvilág*⁴ címet viseli. Darabjai közül az *Ostoba Lit* román nyelvre Li cel stupid⁵ címen Camil Muresanu fordította, de ennél érdekesebb az *Ecce Homo* című darabjának német változata, melyet ő maga fordított⁶. Ugyanez a temperamentum, az ezer hőfokon való égés jellemzi az 1912-es évet, amely színházi szempontból meghatározó, ezért emeltem ki.

Közel negyvenéves, amikor kinevezik az állami színházak inténdánsának, nem csupán az Operaház, hanem a Nemzeti Színház is fennhatósága alá tartozik. Nem ismerte, vagy nem akarta ismerni a manapság oly divatos „middle life crisis”-t. Teljes erejéből belevette magát a munkába, az átalakításokba, közben tizenegy opera látványvilágának tervezésében vesz tevőlegesen részt. Sokan belefutottak volna a „hatalom akarásába”, vagy az adminisztratív feladatok lélekölő forgatagába, de vele nem ez történt. Az orosz balett meghívásától, ittlétük meghosszabbításáig, Bartók Béla műveinek színpadra emeléséig hosszú és göröngyös az út, de látnunk kell, hogy Bánffy ekkor egyik legtermékenyebb időszakát élte. A repertoár visszatekintő megújítása, a Verdi- és Mozart-sorozat reneszánsza, szöveg pályázat kiírása a magyar operaműfaj megújítása érdekében, és Ernesto Tango karmester szerződtetése főzeneigazgatónak, mind reformjának része.

Míg a közismert források leírják a tényeket, leveleiből az világlik ki, hogy miként gondolkodott. Hogy a feszített munkatempó nehezíti az életét, mégis az ostoba kérések és az emberi intrika nyomasztja leginkább. Ezeket a gondokat édesapjával, Bánffy Györggyel és Bárá Bornemissza Elemérrel, Szilvássy Carolával osztja meg. Ezt az időszakát folyamatos tevékenységi láz és időkrízis jellemzi: „reméltem, hogy ezen a héten le tudok utazni látogatásodra, de sajnos nem mozdulhatok, innen a nagyhétig. Bosszantóan halmozódik itt a munka: a Várszínház megnyitása, a saját darabom premierje, a városi adótárgyalások, és ennek a mostani sületlen kormánynak mindenféle ostoba pretenciói éppen most szakadtak a nyakamba.”⁷ „Sajnos most [...]”

lehetetlen innen mozdulnom. A Magyar Színházba november második felében megyünk. Most csináltam díszletet hozzá. Itt borzasztó sok dolgom van. Most a lapokkal szeretnék rendbe jönni [...] rettentés, folyton jönnek az emberek [...] most is itt ül egy rajzoló, aki egy képes lap számára lerajzol. Abban is van »vicc«, hogy éppen neked írok levelet. Majd a lapot megveszem és leküldöm. Mindig lehet mulatni rajta: „Mit ír most a kormánybiztos?”⁸

Fő feladata az operaházbeli viszonyok megszabólázása, ha nem fogadja el kinevezését, az intézmény valószínűleg a bérlők kezére kerül, ez pedig a magyar operajátszás és -írás végét jelentette volna. Látszik ez a tendencia a feladat megosztásából is, hiszen a Nemzeti Színházba szerződött Hevesi Sándort, és ezzel az intézmény felé irányuló összes kötelezettségét teljesíti, a garantált jó működésébe nem kíván beleszólni.

Intendánsi korszakáról az eddigi legismertebb forrás saját vallo-mástöredéke, a „*Színfalak előtt, színfalak mögött...*”⁹ című visszaemlékezés, amely sommásan foglalja össze a kezdeti éveket. Másfajta hangvételben világít rá kivételes emberi tulajdonságaira a kétségtelenül elfogult Marton Miksa, a *Színházi Hét* jegyzetírója. A lap a tudatos reformok között a kellemetlenebb intézkedésekről is beszámol: „Gróf Bánffy Miklós missziója nemcsak címzetes segítséget jelent. A kultuszminisztérium kulisszái közül érdekes hírek hallatszanak a gróf energikus állásfoglalásának sikerült elérnie, hogy úgy a Nemzetiben, mint az Operaházban közelebbről számos nyugdíjazás várható. A Nemzetiben pláne ki is pécézték azt a hét tagot, akiket Bánffy a jól megérdemelt pihenésbe küld. Érdekes itt megemlíteni, hogy Bánffy Miklós fizetése a régi intendánsi fizetés, vagyis évi tizenhatezer korona. Ő azonban dolgozik. Vannak viszont elaggott és hasznavehetetlen erők a két színházban, akik nagyobb fizetést húznak.”¹⁰

Átlagon felüli munkabírási, kreativitási, alkotókedv jellemzi egész életét, de különösen ezt az időszakát. A jogot végzett, a tekei képviselőiséget, Kolozsvár főispánágát maga mögött tudó fiatalember kora ifjúságától elsősorban a „színház szerelmese”. Zeneszeretete vezette

az intendánsi székbe, hiszen Zichy Margittal gyakran zenéltek együtt. Az ő férje, Zichy István javasolta a pozícióra. Hogy Bánffy Miklós kitűnően zongorázott, köztudott volt, de komponista tehetségéről az utókor igazán az idén győződhetett meg ismét, amikor hosszú lappangás után előkerült az általa szerzett keringő, a „Pas Banale”, amely akkoriban a Rózsavölgyi Kiadónál meg is jelent.

A 20. század első évtizedének vége felé egész Európában új korszak előjelei mutatkoznak az operaműfaj területén. Ehhez a budapesti Operaháznak is alkalmazkodnia kellett. Az első kísérletre Bánffy Miklós kormánybiztosi érájában került sor. „A budapesti kezdeményezésnek is megvoltak a müncheni és berlini előzményei. Példamutató szerepet játszott különösen a balett műfajában, de általában véve az operaházi scenika megújításában is a párizsi Orosz Balett, amelynek káprázatos színpadi produkcióját Budapestnek 1912-ben kétszer is módjában állt élvezni. Bánffy Miklós műkedvelőinél erőteljesebb irodalmi és művészeti tehetsége nem csak érzékennyé, de alkalmassá is tette erre a szerepre, amire arisztokrata mivolta alapján választották ki. Stílusújító díszlet- és jelmeztervezőként a látvány művészi megfogalmazásában is közreműködött.”¹¹

Az Operaház intendánsa, igazi profiként lát munkához. Sokoldalú reformot készít elő, amíg ezt ki nem dolgozza, csak ideiglenes pozíciót vállal. Végtelen türelemmel készíti jegyzeteit, legyen szó a primadonnák előjogairól vagy az épület bizonyos funkcióinak hiányáról. Végleges terveit szinte egy egész évad megfigyelései nyomán készíti el, de akkor egyben direktori kinevezést is kér, hiszen különben tervei elvesznének az gyintézők kezén.

Tallián Tibor kételkedéseire a korabeli sajtó adja meg a választ: kiderül, hogy Zichy János és köre nagyon pontosan tudta, hogy miért választja Bánffy Miklóst intendánssá, valamint az is, hogy a Barcsay család köréből 2010-ben előkerült valcer intendánsi tevékenysége idején szélesebb körben volt közismert. „Egy gróf – mondották fanyarul az operaházi zavarok miatt bosszankodók, mikor a hivatalos lapban elolvasták, hogy a miniszter gróf Bánffy Miklós nyugalmazott

főispánt küldötte ki kormánybiztosnak. Egy gróf – éppen ez kellett az Operaháznak egy ... és dilettáns mágán, pláne koros úr, ami nyugalmazott főispáni voltából is nyilvánvaló. A következő napon pedig bevonult az Operaház eddig igazgatói, de eredetileg is intendánsi irodájába egy igen elegáns és rokonszenves fiatal úriember. Néhány szót váltott Mészáros Imrével, s az Operaház direktora tág szemeket meresztett. A fent említett úriember ugyanis úgy beszélt a muzsikáról, mintha teljes életében az öt kottavonal között élt volna. ... Azután a kineveztetésekor valaki azt nyilatkozta róla: »tudtommal nem zenész ember«. Nagyon jó. Nem zenész ember, mert nem abból él, hogy Grieg-suitet fuvalázik blatt. Ellenben elismert zongoravirtuóz, és hogy egyébről ne is beszéljünk, van egy »Pas banale« című keringője, amelyet nemcsak a kolozsvári cigánybanda játszik a New Yorkban, hanem akár Dieppeben is a frakkos kvartett. Aztán megválasztották képviselőnek az erős karikatúrák és lágy valse-ok művészt.”¹²

A „körmönfont mongol” akár később a soproni egyeztetések alkalmával, mindent a legapróbb részletig előkészít, a részletekben való elmélyülés különleges képessége teszi lehetővé tervei megvalósítását. A kiváltságok eltörlésére kitűnő alkalom annak a korábbi kitételnek az életbe léptetése, mely szerint minden szerződés felbomlik abban az esetben, ha az épület nagyobb átalakítására sor kerül. Márpedig sor kerül. Ugyanakkor a társulat zendülését megakadályozza Bánffy Miklós diplomáciai érzéke, garanciavállalásával arra nézve, hogy mindenkit újra szerződtet.

Az épületen belül végrehajtott változtatásai szükségesek: 900-ról 1200-ra növeli a nézőtér férőhelyeit a zenekari árok színpad alá való csúsztatásával, számos egyéb helység funkcióját megváltoztatja, többek között egy, az eredeti tervekben szereplő lépcsősört építtet meg. Mégis azt hiszem, hogy az épület átalakításában számára a legfontosabb a színpadkép teljes megújításának lehetősége volt. A modern szcenika nem működhet korszerű raktár, nagy befogadóképességű díszletfestőműhely és igényes szabászat nélkül. Ez óriási teret igényel, miközben az Ybl-féle terveket maximálisan figyelembe veszi. Bánffy

megoldja a feladatot: az egész szerkezetet kissé megemeli, a korabeli fa földemet vasbetonra cserélteti ki, ezzel megnöveli teherbírását. Az újonnan létrehozott terekben van immár helye mindennek, úgy hogy a korábbi koncepció, az Ybl-féle tervezés sem sérül. Ez a zseniális változtatás immár a modern látványelemek létrejöttét elősegítő terek létrehozása, a színház igényeinek és a tervek minden apró részletének ismerete nélkül lehetetlen lett volna.

Kinevezésekor, 1912-ben fejezi be drámai művei közül az egyik legkomplexebbet a *Nagyúr* című darabot. „Örömmel vállaltam [a kormánybiztosságot], bár irodalmi szempontból nagy hátrányt jelentett. Akkor készültem volt el a *Nagyúr* színművemmel. Kétségtelen volt, hogy nem adhattam a Nemzetinek, ami másként természetes lett volna, lévén az egyetlen színház, aki méltóan tudta volna előadatni, hanem más színházat kellett számára keresnem. Így adtam be a Magyar Színháznak, főleg azért, mert Gombaszögi Fridát láttam ott [...], és őt a kiadott szerepre kiválóan alkalmasnak tartottam.” – írja.¹³ Bár Bánffy Miklós legnépszerűbb darabja a szerzőnek mégis számos küzdelmes pillanatot okozott. A szöveggel való vívódást tükrözik a levéltárakban őrzött átiratok, változatok. Az alkotás egy ritka pillanatra pillanthatunk be az alábbi levélrészletben, mely feltárja Bánffy módszerét: kíméletlenül meghúzza mind a saját, mind az általa rendezett darabokat a jobb dramaturgiai szerkezet érdekében.

„Attilával a következő történt: félig-meddig megvolt a másolása, midőn Zichy Istvánnak felolvastam az egészet egy este. Ez alkalommal rájöttem, hogy lehetetlenül hosszú, és egy halom duplázás van benne. Elő kellett tehát vennem egy kék ceruzát, és rettenetesen meghúzni. Ez több napot vett igénybe. Megtörtént. Most bennem van. Azt hiszem, meg lesz az elégedve. Így a jó dolgok sokkal jobban feltűnnek. [...] Tegnap este felolvastam újra Zichy Istvánnak. Az eredmény az volt, hogy majd elbőgte magát, és ma azt mondta, hogy egész éjjel nem aludt.”¹⁴

A mű helyét a magyar irodalomban évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében hitelesen jelöli ki az író, Tamási Áron, utalva kallódó

mű 1942-es kolozsvári bemutatására. „Valahogy úgy vagyok a Nagyúrral, mint a darabban Mikolt Attilával. Furcsa módon vonzódok is hozzá, ugyanakkor félek is tőle. [...] A szenvedély hatását kelti bennem ez a darab. [...] Ezt a színművet remekműnek tartom, az bizonyos. A remekmű magába véve is elemi hatást tesz az emberre, de úgy érzem, hogy ezen túl is van valami, amit kutatnom kell. Lehetséges volna, hogy ahhoz a hun világhoz, mely a darabban él és kavarog, nekem lelkileg olyanféle közöm volna, mint egy eltemetett és egy újból emlegetett szerelemhez. Vannak az ember életében ilyen furcsa rejtelmek. Gondolom ez az eltemetett és újból felbuzgott szerelem lökte a tehetség keze alá is ezt a világot, hogy próbálja a drámai műben elhelyezni, felépíteni és elevenre támasztani. [...] Nagy dolog ilyen darabot írni, és *hős dolog harminc évig némán viselni egy ilyen alkotás méltatlan sorsát.*”¹⁵

Bánffy drámai művei között ez a darab keltette a legnagyobb érdeklődést, nehézsége egyben erénye is, melyet Alexander Bernát így foglal össze: „Ez a legkeményebb kövek egyike, mely szobrászköltőnek megformálásra adatott. [...] Mit csináljunk a színpadon ily antiindividuális lénnel, kivel még képzeletben is oly nehezen tudjuk azonosítani magunkat? [...] Azért nem csodálom, hogy akadt egy kiváló tehetségű fiatal költő, aki egy Attila drámát írt, Attilának a színpadon való megjelenése nélkül. Kisbán képzeletét az ragadta meg, ami Attilában mindenképpen nagy, az ő nagy ereje és fantasztikus hatalma az emberek fölött. Az ő drámájában is a legszebb az első felvonás, melyben még nem lép föl Attila, hanem mintegy előrevetett árnyéka elterül a véres izgalomban vonagló földre...”¹⁶

A főpróba forró hangulatát Marton Miksa segít betekinteni: „... teljes egyöntetűséggel állapították meg, hogy Bánffy Miklós gróf nemcsak határozott költői tehetség, de finom poézise, nemes tartózkodása magasan kiemelik őt a sorból, ahol az igazán kiválasztottak sorakoznak. Bródy Sándor, akinek meleg szíve hamar megéreztte, hogy gróf Bánffy Miklós írói tehetsége minden elismerést megérdemel, igazi elragadtatással nyilatkozott minden felvonás után a darab

irodalmi értékéről és kiválóságáról. – Nagyszerű, pompás, valódi hun levegő, ez lehetett Attila kora! – mondotta minden embernek Bródy Sándor, s a lelkesedése átragadt a környezetére is, és a negyedik felvonás után, amelynek drámai fordulatai egyenesen Bernstein-szerűek, olyan hatalmas taps zúgott fel, hogy a legkényesebb primadonna is megirigyelhette volna.

A tervezés az a művészeti ág, amelyben Bánffy európai színvonalon alkotott, ha nemzetközi párhuzamokat említünk mindenképpen meg kell említeni Leon Bakszt nevét, de ugyanígy különösen a *Nagyúr* tervei nyomán Stanislav Wispianskit, aki a *Merész Boriszló* darabjának jelmeztervei esetében nagyon hasonló jegyeket mutat. Mindkettőjük jelmeztervei az európai szecesszió legkiválóbb munkái. Ezen belül is, ha jobban leszűkítjük, a szecesszió azon ágának a továbbgondolása, amelyet az angol William Morrisék indítottak „Arts and Crafts” néven, és amely a középkori, a népművészeti és a történelmi eredet motívumkincsét hivatott saját világába beolvasztani. A témájuk a pogányság és kereszténység határán álló nemzetek harca, hősei a nemzeti identitásuk kibontakozásának hajnalán álló harcosok. A korai kereszténység idejét idézik, de mindnyájan pogány szereplők. Teljes díszben láthatóak, bár csak jelmeztervek, de mindkét alkotó a karakter megformálására is nagy súlyt fektet. Bár látszik a katonai öltözekeken, hogy részletes, minden elemében kidolgozott, korhű ruhák, mégis, megformálásukban egyidejűleg a stilizálás is tetten érhető. Elemelés a realisztikus történelemrekonstrukciótól, és saját vízió megteremtése. A képeken Bolesław Smiały (Merész Boriszló) (5a. kép) és Attila udvarából az ifjabb Detre (5. kép) látható.

Bár rokon vonásokat láthatunk színvilágukban, ornamentikájukban, az ábrázolás módszerében, mégis világosan látszik, hogy más és más alkotók munkái. Wispiansky vonalvezetése sokkal stilizáltabb. Az alak képe kitölti a teret, a figura szintén karakteres, arcvonásai kifejezőek. Nem csupán egy jelmezt, egy általános figurát, hanem egy magatartást, egy jellemet ábrázol, azzal együtt, hogy a terv alapján a legapróbb motívumot is elkészíthette a jelmez kivitelezője. Ugyanez a

5a. kép

5. kép

helyzet Bánffy esetében. A felhasznált élénk színek egy barokkos színvilágú, gazdag képzeletű tervezőt állítanak élénk. Ahogy a szláv hős esetében, Bánffy tervén is látszik az ábrázolt hős jelleme. A büszke, fiatal Detre ugrásra kész, éppen úgy, ahogy a darabban is, amikor kész az életét áldozni Attiláért. Ugyanakkor az ábrázolási módszer más. Bánffy nem képet komponált, hanem a rajzlapot teljes mértékben kihasználva vázolta alakjait egy A/3-as lapon (6. kép). Detre a négy látható figurából a harmadik.

6. kép

Minden alkotó külön jellegzetessége a vonalvezetés. Wyspianski vonalvezetése a legstilizáltabb. Számos geometriai elemet tartalmaz, míg Bánffy vonalai szaggatottak, szálkások, könnyedek, és érzékeltetik a teret, a test hullámzását. Itt térnek vissza a korai Bánffy-munkákra. Egyrészt színvilágban számos közös vonást mutatnak, hiszen a *Mesékben* éppen arról a színekavalkádról, élénk árnyalatokról és erős kontrasztokról ír, amelyek jelmezterveinek is sajátjai. Ugyanakkor ugyanaz a tipikus vonalvezetés érhető tetten Detre alakján, mint korai rajzain. A részletek csupán jelezve vannak, egyetlen határozott körvonallal, míg a kiemelni kívánt részek sraffolva, szálkásan töredezett vonalvezetéssel, de mégis festőien illeszkednek a rajzba. Akár a korai grafikákon, a Nagyúr tervén is pár vonallal, de jellegzetesen, kifejezően, már-már groteszk módon, de mindenképpen a realisztikus ábrázolási módhoz képest eltúlzottan formálja meg az arcokat és ezáltal a jellemeket. Ez jellemző mind a korai darabjának figuráiról készített vázlataira, mind az egyetemi jelenetekre, mind a jelmeztervei esetében. Az arcokon a sajátos vonásokat emeli ki, ezért lesznek alakjai kifejezőek és beszédesek. A részletek pontos kidolgozottsága, a fegyverek, fejdíszek, vérték mindhárom tervező esetében nagyon alapos történeti és művészettörténeti megalapozottságról tanúskodnak.

Mindkét szerző korának meghatározó egyénisége, és bár csupán a tervek közös elemeinek kiválasztására törekedtem, az életművük számos ponton találkozik. Először is kortársak voltak, életük dátumai: Stanislaw Wyspiansky (1869–1907), Bánffy Miklós (1873–1950). Fontos elem munkásságukban, hogy mindnyájan több műfajban is magas színvonalon alkottak, a korszakújító, modern elemek egyedi felhasználásával egy sajátos világot teremtettek. Mindkettejükre a sokműfajúság jellemző. A képzőművészet és irodalom, kép és szöveg együttes, magas szintű művelése. Wyspiansky a modern lengyel dráma megteremtője, de ő újította meg a lengyel színpadképet is, ugyanakkor templomi üvegablak-terveivel és műemlék-rehabilitációs terveivel is kitűnik, mely műfajra egy nagyon izgalmas kísérletet Bánffy Miklós is tesz a *Csaba királyfi* című, a Székely Nemzeti

Múzeum számára elkészítette ablaktervével. De felmerül, különösen a *Varázsfuvola* jelmezeivel való rokonságban és a karikatúrákkal kapcsolatosan, a nagy francia előd, Alfred Grévin lehetséges hatása is.

A *Nagyúr* estében is a szöveg és kép egysége valósul meg, hiszen a díszleteket és jelmezeket ő maga készíti. A látványvilágba tömöríti mindazokat a képzőművészeti és történelmi elemeket, amelyek a kor stílusának a sajátjai. A hun történet teret és lehetőséget ad mind a kelet fele fordulásra, mind a sámánisztikus hitvilág megidézésére. Bánffy jelmeztervei kifejezőek, egzotikusak a szecesszió és historizmus határmezsgyéjén mozognak. Segítik a darab atmoszférájának hiteles és látványos megteremtését.

A tűz motívuma egyetlen helyen jelenik meg a *Nagyúr* szöveggönyvének korai változatában: a lángkoszorú, amely Attila alakját (7. kép) foglalja körbe. Ugyanaz a technika,

mint később a Judit-jelmez estében, csak itt a vörös ellentétéként a párizsi zöld különféle árnyalatai szerepelnek.

Bár *A kékszakállú herceg vára* már 1912-ben részt vett a lipótvárosi Kaszinó Erkel-pályázatán is, de sikertelenül. Bánffy Miklós hamisítatlan ízlése és bátorsága kellett ahhoz, hogy 1918 májusában színpadra kerüljön, bár a zeneszerző kérésének engedve előbb

7. kép

az időközben elkészült *Fából faragott királyfi* került színre... A darab tervezője ez alkalommal is Bánffy Miklós.

„A kékszakállú herceg vára színpadra vitele sem könnyű probléma sem a rendezőnek, sem a színpadkép tervezőjének. [...] A díszlet szempontjából a hét ajtó elhelyezésének mikéntje a másik nagy kérdés. Az mindenesetre lényeges, hogy az ajtók a nézőtér minden helyéről láthatóak, amellet elég nagyok legyenek, minthogy felváltva a cselekmény középpontját jelentik. [...] A budapesti ősbemutató (1918)

sokat bízott a közönség fantáziájára. A színpad égbenyúló zárt várudvart ábrázolt. A hét ajtó közül három-három a jobb és bal falba nyílt, csak a hetedik volt középen. Az oldalsó ajtónyílásokba természetesen még nyitott ajtó esetében sem lehetett belátni. A mögöttük levő kamrák tartalmát csak az onnan kivetítődő különböző színű fénycsíkok (fényfolyamok) jelezték vizuálisan.”¹⁷

Akárcsak a *Fából faragott királyfi* esetében, a színpadkép feszültségét a díszletek és jelmezek közötti színbeli ellentét fokozza. A sem-

8. kép

leges, funkcionális, ugyanakkor szimbólumokban gazdag térben az élénk színű jelmezek jobban érvényesülnek. Szerencsére ennek az operának az esetében a különleges szépségű és gazdag színvilágú Judit-jelmezterv fennmaradt. (8-9. kép).

A különleges ruhakompozíció mindannak a foglalata, amit Bánffy a jelmeztervezés területén tud. Színkezelése a cinóbervörös és a lila ellentétére épít. Judit légies törékeny alakját keleties hangulatú rétegzett ruhadarabok,

ezek közül a legkülső hosszított tunika egy lilás-bíbor színű. „A lila a titokzatosság színe, kontrasztoktól függően hol boldogít, hol fenyeget [...], a sötétlilából a háttérben rejlő katasztrófák lépnek elő, amint felfelvilágosodik egyes részeiben.”¹⁸ A színkörön egymással szemben elhelyezkedő cinóber és lila egymásnak feszülnek. A cinóber gyakran jelenik meg Bánffy képi világában jelmezein gyakran ellenpontként, kiemelni, lezárni egy-egy alakot vagy elemet. De nagyon tudatos módon a tisztán hideg (türkíz és fekete) színvilágú karikatúráinak ellenpontoszó keretként is. Figyelemfelkeltő, feszültségteremtő szín, tiszta formában való megjelenése Bánffy művészetének sajátosság

eleme. „Nem meglepő, hogy az archaikus tudást valamilyen formában még őrző kultúrák színek transzcendens vonatkozásai alapján igyekeztek kialakítani mind a köznapi élet, mind az ünnepek szokásrendjét. Így például Rómában a világi nők menyasszonyi fátyla a lángvörös flammeum volt, kevés arany díszítéssel. Az égő vörös árnyalat arra utalt, hogy ezen asszonyoknak kötelességszerűen be kell merülnie a káprázatvilág törvényei által megnyilvánított feladatrendszerbe, a nemzet és a család folytonosságát biztosítandó.”¹⁹

Ugyancsak különleges magyarázat, és Bánffy sajátos világának egyik leggyakrabban előforduló eleméhez kapcsolódik, a láng és tűz motívumához az alábbi részlet: „Eme cinóbernek azon »belső hő« felkeltését-megidézését kellett elősegítenie, mely a dionüszoszi beavatásban résztvevő [...] testében” közönségesen ébredő vágytendenciákat megnevesíti, transzmutálja. Ebben a beavatásban szükségszerűen „szóltatják meg a föld méhének rejtett cinóbere „azaz a materiális gyökertermészet is, mely a rítusban ejtett valamely végzetes hiba folytán majd pusztító erőként tör felszínre, a Vezúv kürtőjén keresztül.”²⁰

Ez a szín jelenik meg a legnagyobb felületén a jelmeznek. Az alsó tunikán az izzását fokozza, hogy gomolygó lángnyelvyszerű formákkal találkozik, ugyanúgy, ahogy a gallérrészen, és a tunika alján az aszimmetrikus szegélyen. A különleges szecessziós kanyargós vonalvezetést hangsúlyozza a cinóber tunika záródásánál indázó két hosszú, fecskefark alakú nyúlvány, amely visszaköszön a gótikus formavilágot (és egyszerre a keleti kimonót) idéző

9. kép

lila tunikán. A harmonikus, de felfokozott állapotot tükröző jelmez két nagyon fontos kiegészítőjén, a hegyes orrú cipőn, amely szintén gótikus formavilágot idéz, és az apró süvegen is visszaköszön a szín. A lábbelin a lángnyelv-motívumokkal, a süvegen pedig koncentrikus csíkok formájában.

A másik elengedhetetlen kiegészítő, az arany a középkori cirádás tollas kulcon, a karpereceken, és mintegy komplementer kiegészítőként a lila tunikán egy-egy bojtban végződő aranyzsinór formájában jelenik meg. „Az aranyzsinór minden sárga árnyalat princípiuma, ezért nincs olyan kultúra, ahol kiemelkedő ranghoz nem jutna [...] az arany azonban bármennyire is megkülönböztetett szerephez jut az archaikus magas-kultúrában, az alkímiában – nem kell megfélemlkezni róla,

hogy mégiscsak szín, mely ezáltal alá van vetve a káprázatvilág törvényrendszerének [...] viszont ez az a szakrális szín, amely szemben a bíbor eredendő dinamizmusával a legteljesebb mértékben áthatott az immanens Fény lét transzcendens ereje által...”²¹.

A transzcendencia jelenlétére utaló arany az alsó tunika derékvonaltól kezdve a lábakig levő záródásán is látható, ugyancsak gótikus formavilággal és fémes hatással. Mindezeket keretbe foglalja és feloldja a földig érő alsóruha patyolatfehérje, amely a karon fátyol formájában, a süvegen, és a derékon egy öv formájában is megjelenik. Fenséges nyugalommal és hidegségével mintegy összetartva a lobogó jelmezt viselő és háborgó érzelmek

10. kép

közt vergődő lányalakot. Mert Bánffy – ahogy jelmezrajzai zömében – nem csupán ruhát tervezett, hanem egy hús-vér figurát, arcot és jellemet teremtett. A maga Juditját. Nyúlánk, hosszú, kamaszos tagokkal, szőke hajjal, átható tekintettel, határozottságra utaló erős állal, és a kor divatjától lényegesen elütő, érzéki cinóbervörös szájjal.

Kérdés az is, hogy ezek a jelmezek, tervek milyen minőségben, hogyan valósulhattak meg, hiszen van néhány olyan példa, amelyekben az elkészült díszleteket, jelmezeket fotón is láthatjuk. Az egyik negatív példa éppen a Judit-jelmez (holott a színpadkép a külföldi kritikusok körében is sikert aratott). Judit öltözéke, melyet a színpadon 1918-ban Haselbeck Olga viselt (10. kép), a tervezettnél sokkal egyszerűbb, historizáló. A kelmék sem azt a finom esést mutatják, amelyet a rajz feltételez. Az is érdekes, hogy mind a tunika, mind a mellény a terven egyértelműen háromnegyedes, bokáig csupán a tunika záródásának hegyes kiszögélése ér. Ehhez képest a jelmezen minden réteg a földet éri, amely által a ruha elveszíti a szecessziós vonalvezetését. Amiatt is érthetetlen a merev anyag használata, mert a terv betartása a testesebb színésznőt sokkal karcsúbbá, légiesebbé varázsolhatta volna. A fejdísz rajza eredetileg különleges csigavonalat követ, a szegély is egy hármas osztatú, elágazó koronászerű, de mégis légies formát mutat, míg a megvalósult fejfedő teljesen csúcsos, és egy egyszerű, durva hatású, egyenes ívű prém szegélyezi.

Sajnos a kosztümök egytől egyig elpusztultak. A tervezői életmű megismerése ilyen körülmények között nehézkes. A 2010-ben rekonstruált Éj királynője (11. kép) ezt a hiányt hivatott némileg enyhíteni. A létrehozott ruha egyértelműen a

11. kép

terv, nem az előadás ruhájának reprodukciója, Bánffy Miklós koncepcióját kívánja érzékelteni.

Nem biztos, hogy az elveszett grafikák, finom akvarellek valaha is előkerülnek, de a tervezői életmű nagysága egyre pontosabban körvonalazódik. A pusztulás egyrészt színházi raktárak gondatlansága, helyhiánya miatt ment végbe. Másfelől Bánffy Miklós egyéni hányattott sorsa miatt, hiszen mind a bonchidai kastélya, mind a Reviczky utcai lakásán összegyűlt hagyatéka martalékul esett a világháborúnak. A jelenleg ismert tervezői életmű – töredék. Pillanatnyilag az életműből körülbelül negyven darabot ismerünk, de tudomásunk szerint huszonegy előadáshoz tervezett díszlet és jelmezterveket, ebből egy tucat opera és kilenc prózai előadás volt. De vázlatokból, rajzokból csupán egy mintegy harminc darab maradt meg, és e mellé sorakoztathatóak fel az *Iparművészet* című folyóirat közlése nyomán fennmaradt anyagok, valamint az egyes előadások fekete-fehér fotói, valamint a színházi rovatokkal rendelkező magazinok tudósításai. Ha ezeket az adatokat próbáljuk összesíteni, rájövünk, hogy egy sokkal komplexebb életmű létezését feltételezhetjük. Mintha munkáinak sorsát előre látta volna, így vetett számot pályájával: „Az aratók már eltávoztak. Holnap itt lesznek a gereblyék, utánuk pedig az ekék, akik fölszántják a földet. [...] Ilyenkor jönnek a tarlózók [...] az elhullott kalászokat keresik. Azokat gyűjtik össze. Amit a marokszedő elejtett, a kéveköttő kihullatott. Nem sok, ez kevés. De annak, aki fölszedi, annak értékes mégis. Hosszan elnézem őket. És elgondolom, hogy én is így tettem. Végigjártam azon a mezőn, ahol eddigi műveim teremtek és találtam elhullott témákat és ott felejtett írásokat, amiket fölvettem újra [...] Némelyik csak, mint motívum élt bennem, némelyik csak vázlatban volt meg, másik, csak, mint régi beszámoló, némelyik csonkán, vagy ha készen is félre hányva ama sok félbemaradt jegyzések és tervek garmadája közé, ami a fiókokban összegyűl és elporosodik. [...] Régi kalászok ezek, abból a tarlóból, honnan felszedtem őket sok más kalász közül, ami ottmarad és amit befordít az ekevas és elborít a rög.”²²

A KÉPEK FORRÁSA

1. Bánffy Miklós az Operaházban 1912. Forrás: Operaház Emlékgyűjtemény
- 2–4. Kolozsvári Állami Levéltár Bánffy Fond.
- 5–6. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
7. Ráday Levéltár
- 8–9. A kékszakállú herceg vára. Bánffy Miklós: Judit jelmeze (rekonstrukció Szebeni Zsuzsa) A jelmez az Illúzió és Tükröződés kiállítás keretében Kolozsváron az Erdélyi Történeti Múzeumban 2014. március 21 – május 16-ig volt látható
10. Haselbeck Olga Színházi Élet.
11. Éj Királynője (Tervezte Bánffy Miklós, Rekonstrukció Lőrinczi Krisztina)

JEGYZETEK

- ¹ Bánffy Miklós: *Mesék*. Noran Kiadó, 2007. 11.
- ² Bánffy Miklós: Székely Bertalanról – személyes emlékek. *Erdélyi Helikon*, VIII (1935). 10.
- ³ A legújabb kutatások szerint első munkája a Kolozsvári Állami Levéltárban található. Bánffy Miklós: *Egy végrendelet következményei*. Újabb átdolgozás. 1893. A darab teljes szövegének, változatainak, valamint a hozzá fűződő előadások adatainak publikálása folyamatban.
- ⁴ Dávid Gyula kutatásai alapján, amely a darab bemutatójára vonatkozik = *Est*, 1936. december 26.; valamint találtam a szerzői jogokra vonatkozó feljegyzést a Ráday Levéltár Gyűjteményében. 1936. Erdélyi Szépművés Céh: „Igazolom mai megállapodásunk szerint, átruházom önökre, mint aki ezen jogokkal minden más lekööttség nélkül szabadon rendelkezem, az *Alvilág* című darabomnak kizárólag engem illető, teljes halálban is kimerítő szerzői jogot minden nyelven és országban leendő színpadi és minden nyilvános előadásra stb... Kelt Clujban, 1936. december hó 6. Gróf Bánffy Miklós sk.” (Könyvkiadókka kapcsolatos iratok).
- ⁵ Li cel stupid in romaneste de prof. Camil Muresan. Publikálatlan kézirat, Ráday Levéltár.
- ⁶ Ecce Homo kéziratos és gépelt változat Bánffy Miklós. Publikálatlan kézirat, Ráday Levéltár.
- ⁷ Bánffy Miklós édesapjához írt levele. Kolozsvári Állami Levéltár, Bánffy családi fondja.
- ⁸ Bánffy Miklós levele Bornemissza Elemérné Szilvássy Carolához. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Carola személyes Fondja F16, 2-6 köteg.
- ⁹ Bánffy Miklós „Színfalak előtt színfalak mögött...” Nyomtatásban megjelent Enyedi Sándor bevezetőjével. *Színháztörténeti Szemle*, 1979. 4. sz. pp. 128. OSZMI Könyvtár.
- ¹⁰ *Színházi Hét* (8. sz. III. évf. 17.

- ¹¹ *Magyar Színháztörténet II. 1873–1920.* Szerkesztő. Gajdó Tamás. Magyar Könyvklub, 2001. Tallián Tibor: *Reformtörekvések.* 94.
- ¹² *Színházi Hét*, 1912. 8./25.
- ¹³ Bánffy Miklós levele Bornemissza Elemérné Szilvássy Carolához. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Carola személyes Fondja F16, 2-6 köteg.
- ¹⁴ U.o.
- ¹⁵ Tamási Áron: Egy remek színmű. *Erdélyi Helikon*, 1943, október. 550.
- ¹⁶ Alexander Bernát. In *A nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete.* Szerkesztette Sas Péter. Nap Kiadó, Budapest, 2008. 18–19.; *Budapesti Szemle*, 1913. 439.
- ¹⁷ *Színházi Élet*, 1917 május 20-27.
- ¹⁸ Nagy József: *A színek harmadik világa.* Median Kiadó, Pozsony, 2010. 39.
- ¹⁹ Orosz László Wladimir: *Szívárvány hídon át.* Norna kiadó, Miskolc, 2006. 72.
- ²⁰ Uo. 73.
- ²¹ Uo 22.
- ²² Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások.* Polis Kiadó, 1912.

KÖNCZEY ELEMÉR

grafikus, egyetemi oktató

BÁNFFY MIKLÓS, AZ EKLEKTIKUS GRAFIKUS

Bánffy Miklósnak, a múlt század eleje egyik legnagyobb és legbefolyásosabb erdélyi személyiségének munkásságát, életművét az elmúlt évtizedekben szinte teljesen feldolgozták a történészek, az irodalom-, színház- és művészettörténészek. Folyik a vita, hogy polihisztorról beszélünk-e vagy sem, de mindenképp egyféle Bánffy Miklós-„renezánsz” alakult ki, amely megérdemelt szintre emeli e sokoldalú alkotót, munkáit megismerteti a szélesebb közönséggel is. Tanulmányok, írások, elemzések tucatjai jelentek meg, kiállításokat, rendezvényeket szerveztek érdekes, egyedülálló tevékenységről, amelyek szakszerűen pontozva mutatták be minden téren elért eredményeit.

Lendülete, eredetisége az irodalomban nem talált mindig kedvező fogadtatásra, nemegyszer támadták, amatőrizmussal, dilettantizmussal vádolták. Drámáira, novelláira, amelyeket eleinte Kisbán Miklós álnéven közölt, Ady Endre reagált ilyenformán: „Bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőríró”¹ Annak ellenére, hogy a neves költő védi a támadásoktól és pozitívan viszonyul Bánffy munkáihoz, a vélemény leírva mégis bántóan hangzik. Mindez azonban nem vette el a kedvét az alkotástól, folyamatosan írt, rajzolt, rendezett, irányított. Politikusként, közszereplőként is támadták, különösen később, amikor már évek óta Erdélyben élt, vállalva a kisebbségi lét nehézségeit. Amint 1932-ben egy Schöpflin Aladárhoz címzett levelében feloldja a *Fortéjos Deák Boldizsár memorialéjának* keletkezési okát, kiderül, hogy ez burkolt válasz lenne mindazoknak, akik támadták őt: „Mert Fortéjos

uram igazában nem művészi kedvtelésből keletkezett, hanem az eredete az, hogy burkolt formában válaszolni akartam némelyek támadásaira, még pedig oly módon, hogy csak az érdekelt támadók értsék a szót, de a megnyilatkozásnak olyan formája legyen, mely a be nem avatottak is élvezhető.”²

Grafikai munkásságát ilyen jellegű támadás nem érte. Ahogyan Murádin Jenő látja: Bánffy Miklós „föl-föllobbanó érdeklődéssel és eredetiséggel” rajzolt és „szakított a több évtizede elkoptatott »korhűséggel«, és helyette izgalmas, újszerű színpadi látványtervezéssel lepte meg a közönséget”.³ Sajátos stílust hozott létre, komplex személyiségéből kifolyólag külön utakon járt, az „izmusokat”, amennyire lehet kerülte: „én csak a képzőművészeti »izmusok«-ról mondtam rosszat. A futurizmusról és a kubizmusról. [...] nem minden »izmus« szolgálja a haladást”.⁴

A grafika az évszázadok során egyfajta másodrendű művészeti ágnak számított, és ez ma sincs másképp: a festészet, a szobrászat első vonalbeli státuszát a grafika soha nem tudta elérni sem a szakvélemény, sem a széleskörű közönség soraiban. Egyszerűen nem tulajdonítottak olyan értéket ennek az ágnak, valószínű, hogy egyrészt a technika, másrészt a megjelentetési felület miatt. A grafikák papírra készülnek, az idők folyamán sokkal könnyebben sérülnek, mint a kezelt vászon vagy a márvány, a használt rajzeszköz (ceruza, tus, kréta, szén) nem annyira időtállóak, mint az olajfesték, a freskó vagy a fa.

Másrészt az „alkalmazkodás” is hozzájárulhatott a másodrendűséghez. Az illusztrációk, rajzok, karikatúrák mindig egy elsődleges üzenetre reagálnak: szöveghez, hírhez, eseményhez igazodnak, azt próbálják meg vizuálisan ábrázolni, érthetővé tenni, egyszerűen alkalmazkodnak. Formailag igen, viszont üzenetileg nem mindig

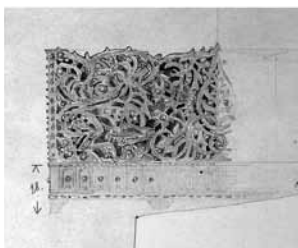
tudnak önállóan „létezni”. Például, ha kiemeljük Bánffy Miklós egyik rajzát Kemény Jánosnak az Erdélyi Szépművészeti Múzeumban 1934-ben megjelent *Kutyakomédia* című kötetéből, és nem ismerjük a történetet, amely a rajz létrejöttében szerepet játszott, annak ellenére, hogy ez egy lendületes vonalakkal, bátor felületekkel létrehozott mű, nem hordoz számunkra önálló üzenetet. Egyszerűen nem tudjuk dekódolni, hogy mi történik a képen, hiszen szükségünk van ehhez a szöveg ismeretére.

Szántó György a *Korunk* 1927-es szeptemberi számában *A karikatúra* című írásában a következőképpen vélekedik a műfajról: „A karikatúra nem műfaj. Ellenkezőleg: minden műfajt felölel és szolgálatába állít. Miután a grafikának van legkevesebb küzdelme az anyaggal, ez a legkedveltebb kifejezési technikája.” Minden bizonnyal az önálló üzenetet hordozó karikatúrára érti a fentieket, viszont a szöveget ábrázoló rajzok esetében a függőség megmarad.

Ennek ellenére Bánffy Miklós grafikai munkássága kivételes a maga nemében, egyrészt azért, mert egy olyan alkotóról van szó, aki más téren is kiemelkedőt alkotott, másrészt pedig azért, mert a grafikán belül is több műfajban, nagyon koncentráltan hozott létre maradandó alkotásokat. Azért koncentráltan, mert egy képzőművészeti hagyatékhoz képest aránylag kis számot jelent pár száz rajz, könyvillusztráció, pár tíz díszletterv, néhány karikatúra, jó néhány levélfirka. Mindezt azonban olyan kreatív erővel, elhatározottsággal tette, ahogyan kevesek az ő korában. Ha egy képzeletbeli rangsort állítanánk fel az általa üzött tevékenységek között, a mai megítélés szerint a grafika valahol a vége felé helyezkedne el ennek a rangsornak, jóval az irodalomban, a politikában, a színházban, a diplomáciában elért eredményei mögött.

Ami azonban a grafikai munkásságát megkülönbözteti a többi téren kifejtett munkásságától, az a műfajon belüli sokszínűség: festmények, akvarellek, tusrajzok, ceruza- és krétarajzok. A sokszínűséget tovább fokozza ezeknek a munkáknak a technikája, hangulata, rendeltetése, üzenete is. Elég, ha összevetjük hirtelen a *Fortéjos Deák*

Boldizsár memoriáléja egy rajzát, mondjuk Hunyadi Sándor portréjával vagy egy Ábel illusztrációját a *Nagy úr*, Attila heverőjének a tervrajzával.

Grafikusi szemmel mérlegelve szinte irigylésre méltó az a biztonság, amellyel uralta a technikákat, az a könnyedség, ahogyan vezette a vonalat, színnel töltötte fel a felületeket. A vele született tehetségének autodidakta kiművelése valószínű már elég lett volna ezeknek a munkáknak a létrehozásához, ilyen szintű elvégzéséhez, de a Székely Bertalan műtermében eltöltött időszak minden bizonnyal meghatározóan hozzájárult ahhoz a biztonsághoz, ahogyan a grafika különböző válfajaiban mozgott, ahogyan ráértett mindegyik technika sajátosságára. Bánffy Miklós a vizuális érzékenységet, megfigyelőképességét és ezáltal emberismeretét munkájának minden szintjén érvényesíteni tudta, és ez különösen igaz a grafikai munkásságára. Az a tény, hogy szeretett a dolgok háttérében állni, egyfajta precíz elemzőt, széles látókörű megfigyelőt fejlesztett ki belőle.

Általában a képzőművészek munkásságából nagyon sok vázlat, felskiccelt terv marad hátra. Bánffy Miklós hagyatékából – a díszletvázlatokat leszámítva, melyek eleve vázlatnak készültek – azonban hiányoznak ezek az elemek, vagy legalábbis nem kerültek elő. Elképzelhető, hogy a grafikai munkái elővázlatolás nélkül készültek, így egy biztos kezű, formailag határozott mondanivalójú alkotóval állunk szemben. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy sok vázlata, rajza elkallódott hányatott élete során, vagy pedig a különböző társadalmi funkciók miatt névtelenül keletkezett, és ma már nem lehet beazonosítani.

Grafikai munkásságának fő vonalát az Erdélyi Szépművés Céh 15 kötetét 64⁵ rajzzal illusztráló sorozata képezi. A már említett Ábel-trilógia mellett többek között olyan könyvek illusztrálását vállalta, mint Berde Mária: *Földindulás I–II.*, Kemény János: *Kutyakomédia*, Berde Mária: *Sherezádé himusza*, Makkai Sándor: *Ágnes*, Áprily Lajos: *Idahegyi pásztorok*. Ez utóbbi három kötetben közölt illusztrációi mintegy erősítik grafikai eklektizmusát: szakított az addigi könnyedébb, szatirikusabb „hangnemmel”, és az írásokkal rímelő drámai vonalakkal, felületekkel, színpárosítással (fekete-piros) jelentkezett.

A második világháború után indult, Gaál Gábor vezette *Utunk* néhány számában (1946–1948 között) Bánffy Miklós saját és más szerzők írásait illusztrálta, ezúttal azonban az aláírásából elhagyta a G(róf) betűt,

csupán a B. M. iniciálékát használta. Ezek a kisméretű rajzok kivétel nélkül egy hasábra beszorítva, valahol az újság belsejében elrejtve jelentek meg, de stílusuk felidézti az Ábel-ábrázolások könnyedségét, huncutságát. Akár azt is mondhatnánk, hogy a kialakulóban lévő új politikai rendszer fokozatosan léptette vissza a grafika terén is. Mindennek nyilván tudatában volt Bánffy Miklós is, de a közte és szerkesztők között elmélyülő szakadék mégsem akadályozta meg abban, hogy az I. évfolyam 3. számában, az *Erdélyi humor* című írásában megadja az erdélyi humor talán egyik legtalálóbbs definícióját: „Az erdélyi humornak egyik formája: lehetőleg komoly arccal olyan bolondos furcsaságot állítani, amit persze a szóló maga sem hisz, és a hallgatótól se várja, hogy elhiggyék. Mindenki tudja, hogy tréfa.” Érdekes részlet, hogy a bizonyos írásokhoz tematikailag kapcsolódó rajzok egy idő után más jellegű cikkek mellett is megjelentek: ezeket a rajzokat enyhén szólva erőltetett kontextusban, szöveggel adták közre és minden bizonnyal a térkitöltés volt az egyetlen funkciójuk. Annak ellenére, hogy 1947. január 4-én kelt levelében visszavonult, az utolsó rajza 1948. június 12-én jelent meg az *Utunk* III. évfolyama 11. számában. Innen arrafelé az általánosabb üzenetű, akár népiesebb jellegű illusztrációkat gyors ütemben felváltották a különféle munkás tevékenységeket ábrázoló illusztrációk és a rendszerhez kapcsolódó írásokat ábrázoló portrék (Lenin, Sztálin, Marx stb.).

Külön említést érdemel két olyan munkája, amelyek indokolttá teszik a címben használt jelzőt. Az első a Ben Myll álnéven kiadott *Fresques et Frisques* karikatúraalbum évszám, kiadó és hely nélkül⁶, a második Kisbán Miklós: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*, amely az Erdélyi Szépművéses Céh kiadásában jelent meg 1931-ben. Mindkét kiadvány páratlan a maga nemében, és méltán nevezhetjük őket Bánffy Miklós grafikai munkássága csúcsának, viszont annyira eltérőek a grafika műfaján belül, hogy akár származhatnak más-más alkotótól is.

A karikatúraalbumban huszonegy, az 1922-es genovai béketárgyaláson részt vett politikus torzképét rajzolta meg hihetetlen precizitással és találó, ám annál maróbb gúnnyal. Mint minden valamit is magára adó karikaturista, magát is kegyetlenül kikarikírozta, és ezzel betartotta azt az íratlan szabályt, hogy csak akkor lehet az ironia bármely eszközével kigúnyolni valakit, ha előzőleg a szerző – lévén, hogy a maga hibáit ismeri a legjobban – saját magával is ugyanúgy járt el, és saját magával szemben is példás öniróniát gyakorolt. Így vall, borús őszinteséggel, a rajzok vázlatainak a keletkezéséről: „Az egész ottlétem, a konferencia szempontjából csupa naplopásból állt. Mint kicsi, számot nem tevő államot, minket csupán valami gazdasági bizottságba választottak be. [...] Én csak a közös nagygyűléseken voltam, de ilyet elég ritkán tartottak. Viszont rendkívül érdekes volt találkozni a különböző nagyfejűekkel, őket megfigyelni, és ha lehet, felhasználni. Érdekes az a színpalak mögötti munka is, melyben a különböző érdekek ütköznek. [...] A közgyűlés termében a mi asztalunk a [Lloyd George] közelében állt. Ilyenkor nem lévén semmi dolgom, karikatúrákat rajzoltam. Ezekből a vázlatokból állítottam össze később azt az albumot a genuia konferencia tagjairól, amit a Rózsavölgyi adott ki másfél év múlva. Persze Lloyd George észrevette, hogy rajzolom és hamiskásan hunyorított át hozzám.”⁷ Ezeket a vázlatokat színes krétával véglegesítette később, és az emlékirataiban ugyanolyan aprólékos részletességgel írta le a szereplőket, mint ahogyan lerajzolta. Elkápráztató megfigyelőkészségről, emberismeretről tett tanúbizonyságot. Érdemes összevetni néhány karikatúrát az így ábrázolt politikusok portréfotóival. A hatás lenyű-

göző. A portrékarikatúra minden elemét felhasználta, csak a lényegre, a vonásokra összpontosított, és kellő időben és eszközzel ezeket átbillentette az ironia oldalára, és így igazán hatásos alkotások keletkeztek. Bátran mondhatjuk, hogy Bánffy Miklós e panoptikuma a magyar portrékarikatúra gyöngyszemét képezi.

Íme néhány példa: David Llyod George, angol miniszterelnök, Walther Rathenau, német újjáépítési miniszter, I.C. Brătianu, román miniszterelnök, Hjalmar Branting, svéd diplomata, Bánffy Miklós, magyar külügyminiszter, Alekszander Sztambolijcskij, bolgár miniszterelnök.

Másik fontos műve a grafika terén a *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáléja*, amelynek a szövegét is ő írta, illusztrációit, iniciáléit ő rajzolta, csupán a címlap tervezésére kérte fel Kós Károlyt. A már említett,

Schöpflin Aladárhoz címzett levelében így számolt be a könyv megírásáról, megrajzolásáról: „nagy kedvteléssel írtam ezeket ilyen régies formába, és mulatságos művészi föladat azt a majdnem polemikus választ olyan formába önteni, hogy önmagában mint a „jámbor olvasó” olvasmánya is helyt álljon. A „kiadó előszava” persze, „jux” és karikatúrista hajlamomnak szülötte.” A kötetben a szöveg hangulatát találóan egészíti ki a hat mívesen megrajzolt iniciálé és a hét karikatúra. Hátaozott, erős vonalakkal meghúzott rajzok, a fehér és fekete felületek ritmikus váltakozása, a perspektíva ilyen kis területen való egyértelmű megoldása, a szereplők jellemrajza, a mozgás ábrázolása, a helyzetkomikum pillanatának megragadása, a zavaró részletek mellőzése biztos kezű grafikusra vallanak. Mind ezek a rajzok, mind a politikuskarikatúrák formailag, stílusban állandóak, manapság sem lehetne találobban megoldani őket. Legfennebb az ábrázolt környezet vagy a szereplők ruházata árulhatná el a korukat.

Bátran kijelenthetjük, hogy Bánffy Miklós sokoldalúsága minden tevékenységének javára vált, és a hivatások közötti „átjárás” színesebbé tette azokat. Ha, ad absurdum csak egy, legtöbb két pályán mozgott volna, és ezek közül az egyik a grafika lenne, akkor sem tudott volna

maradandóbbat alkotni, mert úgy ötvöződtek életútja során ezek a pályák, hogy az egyik segítette, táplálta, érthetőbbé tette, más megvilágításba helyezte, esetenként kiemelte a másikat.

JEGYZETEK

- ¹ Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca, In: *Irodalomtörténeti közlemények*, 2001. CV évfolyam, 5–6. szám. Kisbán Miklós könyve, *Nyugat*, 1914. július 15. Az *Ady Endre publicisztikai írásai* című kötetben, Bp., 1977., 466–467.
- ² Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca, In: *Irodalomtörténeti közlemények*, 2001. CV évfolyam, 5–6. szám. A levél lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kéziratár, Budapest (OSZK, Kt.).
- ³ Murádin Jenő: Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor, In: *Erdélyi Múzeum*, - 61. kötet, 1999. 1–2. füzet, 52–55. old.
- ⁴ Bánffy Miklós: Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások. In: *Végszó az izmusok vitájához (1946)*, Polis Kkönyvkiadó, Kolozsvár, 2013.
- ⁵ Murádin Jenő: Erdélyi magyar illusztrált könyvek (1918–1944), In: *Az elsüllyedt jelek I.*, Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága, 2003.
- ⁶ Azóta kiderültek ezek az adatok is. Marosi Ildikó érdeme, hogy egy könyvészeti műben rátalált a kiadás körülményeit föltáró adatokra (Budapest, 1923. Rózsavölgyi kiadása). Tisztázódott az is, hogy az album 500 példányban került el az érdeklődőkhöz. Murádin Jenő: Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor., In: *Erdélyi Múzeum*, - 61. kötet, 1999. 1–2. füzet, 52–55. old.
- ⁷ Bánffy Miklós: Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások. In: *Huszonöt év (1945)*, Polis Kkönyvkiadó, Kolozsvár, 2013., 264, 266–, 267. old.
Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. CV évfolyam, 5–6. szám. A levél lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kéziratár, Budapest (OSZK, Kt.).

GY. DÁVID GYULA

építész

„MINDIG FOGLALKOZTAM ARCHITEKTÚRÁVAL”¹

Az építész Bánffy Miklós

Bánffy Miklós sokoldalú életművét tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy irodalmi, politikai, színház-, és képzőművészeti munkássága mellett helyet kell, hogy biztosítsunk az építészet tárgykörébe tartozó munkáknak is, az átfogó építészet-politikától, az egyes épületek tér-szervezésén keresztül a műemlékvédelem támogatásáig. A bonchidai kastély, a budapesti Operaház, a kolozsvári sétatéri Nyári Színkör mind magán viseli Bánffy Miklós hagyománytiszteletet és a korszerűsítésre törekvés elveit ötvöző életszemléletét. A műemlékek védelme szintén e kétfajta gondolkodásmódnak az ötvözete, így nem csoda, hogy az ő pártoló irányítása alatt indult el az erdélyi műemlékvédelem is.

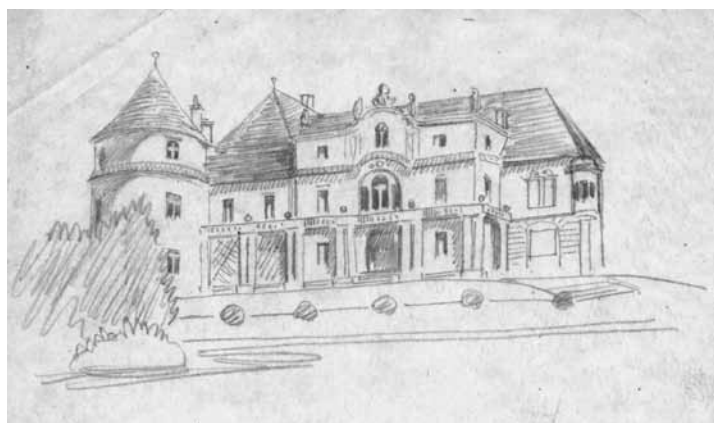
Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet szervezésében Bánffy Miklós munkásságának 2010-óta emléket állító Vándorkiállításról készült Katalógus-monográfia² a *bonchidai Bánffy-kastélyt* taglaló fejezetét egy halvány vonalvezetésű színes épületrajz vezeti fel. (1. kép) A rajz a Ráday Levéltár Bánffy-hagyatékának része, és a klasszicista hangulatot idéző homlokzat ellenére fel kell ismernünk benne a kastély nyugati szárnyát és bástyáját.³ A finoman szerkesztett rajz egyértelműen a bonchidai

1. kép

veranda kedvelt fényképbeállítását követi, s a lap alsó felében a kastély jellegzetes alaprajzi részlete sejlik ki a papír fehérségéből.⁴ A földszint páros oszlopokkal tagolt, melyet finoman rajzolt bábos erkélykorlát zár le. A korlát emeleti oszlopszékeit feltehetőleg kőurnák faragványa díszíti. Az oszlopsoros baluszter-korlát az északnyugati bástyától indul ki, és enyhe eltartással követi a homlokzat háromtengelyes rizalit-kiugrását. Az emeleti szintet a rizalit középtengelyében szegmensívben kiemelt, cserepezett övpárkány zárja (hasonló cseréppel fedett, ívelt párkánnyal találkozunk a kastély patkóudvarának épületeinél is). Az ablakok egyenes záródásúak, kivéve a rizalit tengelyét, ahol az emeleti íves ablakok mérete és hármassá osztása további hangsúlyt jelent. Az attika ívelő párkányát a rizalit szélén faragványok, középen pedig három szobor ékesíti (akárcsak a kastély főépületének északi és déli homlokzatát).

A Ráday Levéltár egy másik hasonló Bonchida-rajzot is megőrzött számunkra.⁵ Ezen azonban már csak a középrizalit és a bástya háromszintes, a közöttük húzódó kétszintes homlokzatszakasz kolonnádja erőteljesebb árnyékhatásával pedig mélyebben ülő, fedett teraszt sejtet. (2. kép) Az épületszárny korábban nyolcszögű sarokerkélye a

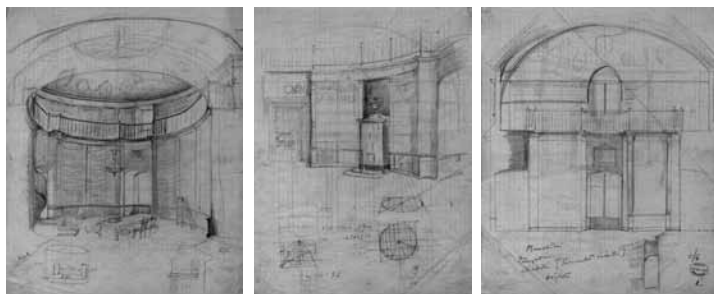

2. kép

rajzon lekerekített, s hengertestét apró kis gömbsüveg fedi. A Ráday Levéltár nyilvántartása szerint ezeket a rajzokat Bánffy Miklós jegyzi.

A színpadtervezéstől – mellyel kapcsolatos tehetségének oly látványos jelét adta pl. a szegedi szabadtéri játékok során – csak egy lépesre van a való világ díszletének, egy valóságos épületnek a megformálása. A Ráday Levéltár két rajzát tekintve egyértelmű, hogy az író-politikus-képzőművész Bánffy neve mellé egy újabb – az építész – jelző is odakívánczik. Egyre valószínűbb, hogy a nyugati veranda tervezett átalakításának ügyében⁶ nemcsak az építetői szándékot tulajdoníthatjuk neki; skiccei, rajzos gondolkodása a végső megjelenési formát mérlegelik. A családi hagyomány ennél tovább megy, eszerint a veranda átépítésében Bánffy Miklós nem csak megbízói, de tervezői szinten is részt vett.⁷ A Ráday Levéltárban megőrzött iratok és levelek azonban nem tartalmaznak utalást a családban zajló építkezésre, s így Bánffy Miklós szerzőségét sem támaszthatjuk alá, hiszen az 1936–1939 között megvalósult neogótikus kialakítás merőben eltér az imént bemutatott Bánffy-vázlatoknak nemcsak a hangulatától, de a tervezési programjától is. Az átépítés után a kastély megőrzi korábbi egyemeletes kialakítását, s csak a veranda addig nyitott emeletének beüvegezésével nyer újabb belső teret.⁸ Ezzel együtt érett tervezői gondolkodásra, a történelmi emlék előtti felelős tulajdonosi és alkotói alázatra vall, hogy Bánffy, mint építető, végül egy olyan megoldás mellé állt, amelyet a kastély évszázados történeti megjelenése is integrálni tudott.

A megújítás és korszerűsítés szándékát tanúsítja az északnyugati bástya emeletére tervezett „Új könyvtár” három tervvázlata is.⁹ Ezeken látszik, hogy a homlokzat attikás ráépítése kétszintessé bővíti az emeleti könyvtártermet. (3–5. kép) Az egyik metszet-nézeten felismerjük az északnyugati bástya homlokzatán jelzett erőteljes övpárkányt is. A felvázolt könyvtár-kialakítás a régi-új falszerkezetek vastagságbeli különbségét kihasználva, egy bő egy méter széles galériát alakít ki, a falak előtt körben végigfuttatott tároló szekrényekkel, a galériára ívelő csigalépcsővel, klasszicista hangulatot idéző pálcakorlátokkal, cserépkályhával, méhsejt-kazettás belső kupolafelülettel.

3–5. kép

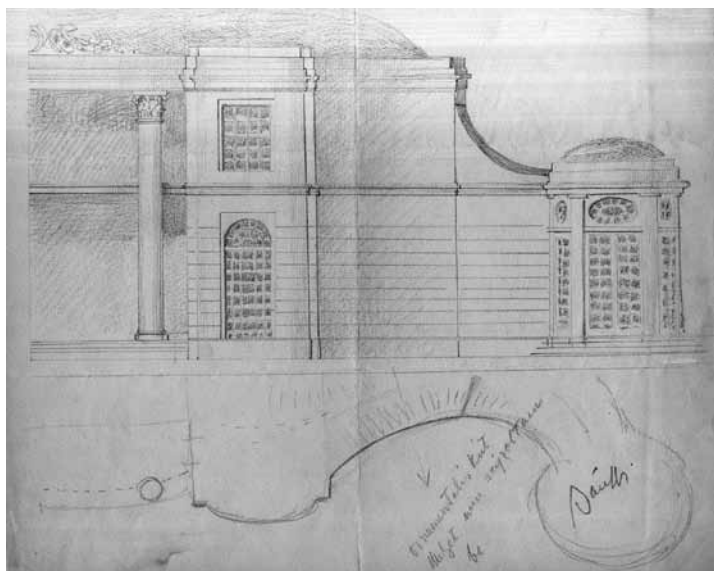
A rajzos ábrákon megörökített homlokzatok klasszicista hangulatát át-
 érezve érdemes újból felidézni a száz évvel korábbi kastély-átépítő
 szándékot, Alois Pichl napjainkra csak leírásokból ismert terveit.¹⁰
 Már csak azért is, mert az említett színes ceruzarajzon, a háttérben
 mintha éppen az akkor megálmodott keleti szárnynak a belső udvari
 rizalitos homlokzat-részlete sejlene fel, a patkóudvar felé vezető hár-
 mas kapujával. Mindezek a térformáló, épülettömeg-szervező gondo-
 latok azonban nem tükröződnek az átalakítás utáni állapotban, s így a
 veranda átépítőjének a személyét sem tisztázzák.

A Vándorkiállítás katalógusa egy másik meglepetést is tartogat szá-
 munkra. Az erdélyi színjátszásnak emléket állító oldalon¹¹ a *kolozsvári*
Nyári Színkör Bánffy Miklós által jegyzett átépítési terve – az épület
 főhomlokzata – látható. (6. kép) A sétatéri színkör favázas épülete¹²
 helyére Janovics Jenő színigazgató 1910-ben Márkus Géza és Spiegel
 Frigyes építészek tervezésében új vasbeton kupolás, oszlopos homlokzatú
 színházépületet emeltet. Pár évvel később, 1912 őszén Janovics, aki ekkor
 forgatja a magyar filmgyártás történetében úttörő első filmjeit, azok
 bemutatására mozi rendezett be az épületben. S bár az eredeti tervezés
 olyan színház megvalósítását tűzte ki célul, amely hangversenyek tartá-
 sára és mozgókép-előadásra is alkalmas legyen, erre az időszakra tehető
 a korabeli képeslapokon dokumentált tetőzet-módosítások is, s így a leg-
 korábbi építés átalakítására vonatkozó Bánffy-rajzi javaslatok is (a rajzok

6. kép

pontos datálásnak sajnos híjával vagyunk). A színházhomlokzat Bánffy akvarelllel színezett ceruzarajz víziójában érdekes aszimmetriával fordul a Sétatér felé. Felirata: „Kolozsvári nyári színház homlokzat átrajzolása, első vázlat. BM” Szembetűnő a központi oszlopos előcsarnok megjelenítése az erkély részleges beépítésével, a két oldalszárny emeletes kialakítása a domborúan íves összekötőfalakkal, és az egész épületet átölelő, hatalmas kupola. A rajzlapon feltüntetett, az ornamentikát, az anyag- illetve színhasználatot egyaránt meghatározó írásos megjegyzések akár műleírásként is értelmezhetők: „Ornamentális kút mask-emblémekkel esetleg alatta basinnal”; „Kijárási pavillonok [...] és kupola zöld pléh. Épület természetes beton fehér, ablakok ajtók kis beosztásokkal, fal emeleten sima, földszinten borsos és rovátkolt”. Az általános homlokzati nézetet egy részletekbe menő, ceruzával színezett rajz is követi (7. kép), bizonyos eltérésekkel a fő homlokzati rajzhoz képest.¹³

7. kép

Köztudott, hogy gróf Bánffy Miklós 1912 és 1918 között a budapesti Operaház intendánsa volt. Visszaemlékezéseiben ő maga is vall erről a periódusról, megfogalmazva többek között azt a modern építészeti gondolkodásról tanúskodó meglátását is, amely végül az akkor alig három évtizede működő Operaház funkcionális átszervezésének programjához, majd pedig korszerűsítéséhez vezetett. Érdemes idézni: „javaslatom az épület belső átalakítására vonatkozott. Ugyanis azt tapasztaltam, hogy Ybl e remekművének két hátrányossága van. Az egyik, hogy a nézőtérnek nagyon kevés a befogadó képessége. Udvari operának építették, és így is volt méretezve. Magos emeletsorok, olyan páholyok, mint valami kis szalon némelyik; a díszítő motívumok néhol olyan sok helyet foglalnak, ami persze gyönyörű szép, de a befogadó képesség nagy kárára van. Mindezt azért azon kellett gondolkozni: miként lehetne több helyet kapni, anélkül, hogy az a terem, amit én a

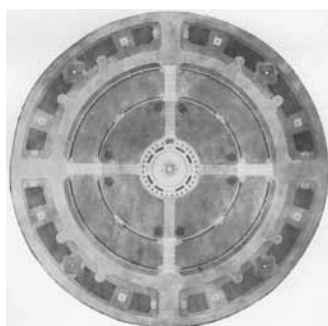
világ legszebb nézőterének tartok, bármit is veszítene a szépségéből. Az egyetlen mód, ha a zenekart az ember kissé betolja a színpad alá, és a földszinti sorokat ugyanannyival szaporítja. Így nyerhettünk pár száz helyet, [...] mégpedig a legkeresettebb részen. A másik építészeti szükségesség: a színházi, sok ezerre menő kosztümnek tágasabb ruhátárt találni. Valamint a festők számára még egy termet, tekintve, hogy ha az ember valóban sokat akar produkálni a színpadon, akkor a műhelyek teljesítő képességét is fokozni kell [...]. Ugyanaz áll a szabászatra. Mindezek bizony elég szűkösen voltak. Ezért végig járván az Operaház minden zugját, és a régi Ybl-féle rajzokat is áttanulmányozva, rájöttem, hogy van erre megoldás. A fedélszéket kell kicserélni, a fa szerkezet helyébe vasbetont tenni. Akkor óriási teret kapunk, melyben mindezt meg lehet oldani. Azt hiszem, Kertész K. Robert, aki a kultuszminisztérium építészeti osztályát vezette, figyelmeztetett Medgyaszay István fiatal építésre, akit azután magamhoz hívtam, és aki a terveket és a költségvetést kidolgozta. A legfontosabb föltétel az volt, hogy az épület külsején a legkisebb változás se essék.”

Az 1912-es átalakítások érintették még a földszinti nézőtér ruhátárát, a dohányzót, de az épület közlekedését is. „A régi Ybl-féle rajzokon fölfedeztük, hogy a földszinti páholysor előteréből Ybl az oldalkijáráshoz egy-egy olyan melléklépcsőt tervezett, mint amilyen minden egyes emeletet összeköt. A lépcsőt nem építették meg, de a helye, mint üres tér, megvolt. Ennek a kiépítését is belefoglaltuk a programba; annak a páholyközönségnek, aki gyalog akar távozni, valóban nagyon alkalmas megoldás, és könnyíti a közönség távozásán, ami színháznál, melynél a tűzveszély mindenkor fönnáll, igazán kiválóan fontos. Sok töprengést és tanulmányt igényelt mindez, míg elkészültünk vele, azonban megérte. Megérte már azért is, mert Ybl remekművét így tudta az ember valóban megismerni és csodálni. Valóban bámulatos, hogy milyen tökéletes az ő műve! Minden részletében milyen átgondolt. [...] Már ezért is hálás vagyok a sorsnak, hogy akkor odaállított, mert soha Ybl nagyságát ilyen mértékben nem ismertem volna meg.”¹⁴

Az Operaház átépítését a maga korában nagy érdeklődés övezte, hiszen a jelentős funkcionális és épületszerkezeti átalakításokat eredményező építés rekordidőnek számító három hónap alatt, az előadások közötti nyári szünetben valósult meg. Maga Medgyaszay is vall erről, szakszerűen ismertette a tervezés és kivitelezés folyamatát, kiemelve Bánffy szerepét, aki „magas művészi intelligenciával, és mindenre kiterjedő lelkiismeretes gondossággal” foglalkozott az Operaház épületével.¹⁵

1923-ban gróf Klebelsberg Kuno közoktatási miniszter létrehozta a *Magyar Országos Képzőművészeti Tanácsot*, melynek elnökéül a külügyminiszerségtől akkor már visszavonult gróf Bánffy Miklóst kérte fel. A Képzőművészeti Tanácsra hárult a középítkezések egész országra kiterjedő művészi elbírálásának feladata, ezért Bánffy Miklós elnöksége alatt egy olyan programot fogalmaztak meg, amely a mindennapi élet középítkezései (tanyás iskolák, községházak, csendőrs-házak, vasúti állomások) számára követendő, a népi ízlést kifejezésre juttató, a közönség számára irányt mutató épülettípust határozott meg, hiszen – Bánffy Miklóst idézve – „amit a falusi ember maga előtt lát naponta, az formálja az ízlését, azt tartja szépnek és modernnek, azt törekszik utánozni.”¹⁶

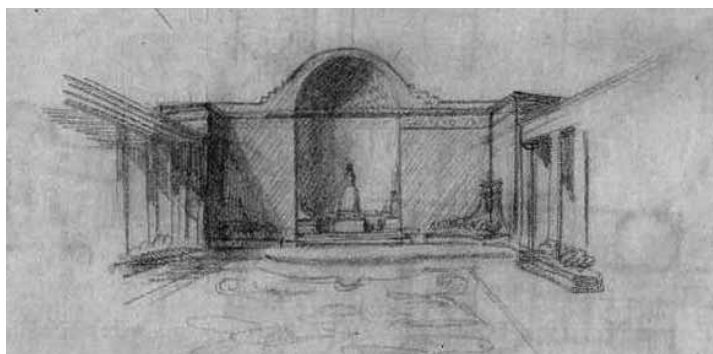
A budapesti *Erzsébet királyné emlékmű-pályázat* az a pillanat, amikor az írott sajtóban Bánffy építésként jelenik meg. Erzsébet királyné emlékének megörökítésére 1916-ban újabb emlékmű-pályázatot írták ki, és „Telcs Ede szobrász, Bánffy Miklós gr., Györgyi Géza építészek”¹⁷ a meghirdetett két helyszín – Várhegy és Városliget – mind-egyikére jelentkeztek egy-egy pályamunkával. És sikeresen. A Városligetbe tervezett „megoldásukat” (8–11. kép) úgy az építészeti, mint a szobrászati érényeit tekintve a báró Forster Gyula vezette bíráló bizottság egyhangúlag, első díjjal jutalmazta.¹⁸ Érdemes idézni Éber László korabeli művészettörténészt, aki szerint a városligeti terv esetében „a kerek tér kiemelése a főcél: a középpontban a királyné ülő alakja, amelyet óriási, 34 m átmérőjű körben harminckét, igen karcsú, egyenes architrávval összekötött oszlop vesz körül. [...] A nagy oszlo-

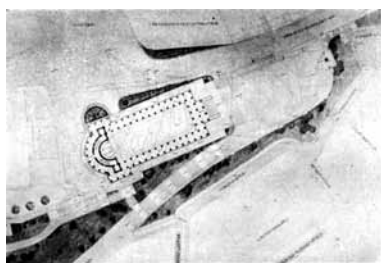
8-11. kép

pok nem jutnak a szoborhoz oly közelségbe, mely annak hatását zavarná [ugyanakkor, amint] az emlék felé közeledő átlépte az oszlopok bűvös körét, kétségkívül megkapó, sőt monumentális kép tárulna eléje.”¹⁹ A bíráló bizottság jegyzőkönyve szerint pedig „a köralakú területnek megfelelő, centrális koncepciójú tervezet a feladatot harmonikusan, az eszme fennköltségéhez méltó, nemes módon oldja meg. A köroszlop-állás igen kedvezően alkalmazkodik a környező terephez és természetéhez.”²⁰ Ezután már csak a bíráló bizottság külföldi tagjainak véleményét idézzük: Hermann Hahn müncheni szobrász és Friedrich Ohmann bécsi építész kiemelte, hogy „a 7. számú pályaterv (Telcs, Bánffy gr., Györgyi G.) megérdemli az előtérbe helyezést. A művészek [...] képesek voltak arra, hogy a kitűzött feladatot egészes, természetes és elsősorban keresetlen érzéssel kíséreljék meg. Az ily köralakban felállított oszloprend eszméje, a középpontban a szoborral, kedvezően illeszkednék bele a természetes környezetbe és költői hangulatúvá válhatnék.”²¹

A „Várhegyi megoldásról” már kevesebb méltatás maradt fenn²², a csarnokszerűen kettős oszlopsorral felvezetett félkupolás szoborfülke, monumentális hatása ellenére – vagy éppen ezért – nem nyerte el a kritikusok tetszését. (13–15. kép) Ennek az építészeti kialakításnak a ceruzavázlatát (12. kép) a Ráday Levéltárban őrzik.²³

12. kép

13–15. kép

Nem zárhatjuk le az építész Bánffy Miklósról szóló rövid áttekintésünket anélkül, hogy meg ne emlékeznénk róla, mint *műemlékvédő*-ről is. 1928 novemberében választja meg az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlése gr. Bánffy Miklóst főgondnokává²⁴, és 1930-ban az erdélyi reformátusság művészeti értekeinek megóvására az ő közreműködésével alakul meg az Egyházkerület Műemléki Bizottsága. A Bizottság jeles szakemberei (Csutak Vilmos múzeumigazgató, Kós Károly építész, Herepei János történész és levéltáros, gr. Teleki Domokos műgyűjtő, Ugron István főgondnok) összefogásának, Debreczeni László lelkiismeretes, fáradságot nem ismerő, szakértő terepmunkájának²⁵ köszönhető a kisebbségi sorsban veszélyeztetett templomok és kegytárgyak feltérképezése, védelmük megszervezése. 1932-ben Bánffy Miklós és Kós Károly javaslatára ez a Bizottság mondta ki, hogy kiemelkedő műemléki értéke miatt nem engedélyezi a bacai Árpád-kori templom lebontását, és kibővítését is csak megfelelő művészi színvonalú terv esetében hagyja jóvá. A bizottság 1937. november 21-ei ülésén Bánffy újból szorgalmazta, hogy a műemlékjavításoknál legyen kötelező a „történeti és művészi szempontokkal számoló”, szakszerű terv. Az általa vezetett Műemléki Bizottság tevékenysége kiterjedt arra is, hogy 1943-ban a háborús rekvirálástól több régi műemlék harangot mentett meg,²⁶ s mint az egyházkerület főgondnoka, a háború után elvállalta a kolozsvári Református Kórház és Diakonissza Intézet bombakárosult épületeinek javítását ellenőrző építető bizottságnak az elnökségét.²⁷

Bánffy a háború után alakult romániai Magyar Népi Szövetség által integrált Műemlékvédő Bizottságnak is az elnöke lett (tagjai többek között Kós Károly, Entz Géza, Kelemen Lajos, Köpeczi Sebestyén József). Az 1947. január 24-én tartott múzeumi értekezlet jegyzőkönyve szerint (16. kép)²⁸ a Bizottság feladatául tűzte ki a „Románia területén található magyar vonatkozású történelmi, néprajzi, művészeti, kegyeleti és más műemlékek” összeírását és védelmét, valamint azt, hogy „1947 első felében felállítja a magyar műemlékek nyilvántartását, és sürgős esetekben a műemlékek védelmére kel,

16. kép

megfelelő szakemberek és az állami hatóságok bevonásával”. A jegyzőkönyv leszögezi azt is, hogy „különleges feladata a bizottságnak a műtörténeti kastélyok és udvarházak számbavétele és nyilvántartása.” Sajnos a Bizottság működését az akkori politikai körülmények igen rövidre szabták, novemberben eltávolították az MNSZ éléről az elnököt, Kurkó Gyárfást, akit a börtönbe csakhamar a fenti értekezletet levezénylő Balogh Edgár is követett. Bánffy, saját helyzetének tarthatatlanságát felmérve, teljesen visszavonult a közéletből, s 1949-ben távozott feleségéhez, Várady Arankához Budapestre. Ám a munka – melyet az ő irányítása, főgondnoksága, védnöksége alatt kezdtek meg – halála után is tovább folytatódott. Debreczeni László ennek szellemében készítette el 1953-ban a kolozsvári műemlékek jegyzékét, amely az ez idő tájt készült, Románia egész területét átfogó műemlék-jegyzék részeként 1989-ig érvényben maradt.²⁹

Bánffy építészeti cselekedeteinek számbavétele során helye van annak is, hogy személyével kapcsolatosan eloszlatassunk egy félreértést. Egyes népszerűsítő kiadványok³⁰ és nyomukban az internet széles nyilvános-

sága úgy tartja, hogy a gróf Bánffy György építtette *budapesti Bánffy-palota* terveit saját fia, Bánffy Miklós „írta alá”, sejtetve ezzel, hogy a kétemeletes józsefvárosi palota létrejöttében, netán tervezésében az akkor

17. kép

23 éves grófnak valamiféle szerepe lehetett. (17. kép) Bánffy abban az időben valóban Budapesten tartózkodott – jog- és államtudományi tanulmányokat folytatott –, ám apja róla alkotott szigorú véleménye miatt nem valószínű, hogy ebben az ügyben felelősséggel eljárhatott volna.³¹ Sajnos a Reviczky utcai palota Fővárosi Levéltárban őrzött tervanyagában nem találhatók meg az eredeti tervek³², így az említett aláírást sem tudjuk ellenőrizni. Amit tudunk az, hogy a kipostázott építési engedélyt Bánffy György 1896. szeptember 14-én vette át Bonchidán,

valamint, hogy a megőrzött iratanyagban többször szerepel a kor főúri családjai számára jelentős épületeket tervező Fort Sándor neve, mint megbízotté.³³ Megjegyezzük, hogy a levéltárban őrzött átépítési dokumentációk között található egy 1923-as keltezésű tervlap, melyen valóban ott szerepel az ismert kézírással, de építtetői minőségében „Gróf Bánffy György helyett dr. Gróf Bánffy Miklós”. A többszöri átalakítást és bombakárosodást szenvedett lakóépület a háború után állami tulajdonba kerül.³⁴ Jelenleg a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanácsának székháza. (18. kép)

18. kép

Bánffy Miklós nem volt gyakorló építész, de művészetpártoló irányításával jelentős építészeti alkotások születtek, építészeti, műemlékvédelmi programok valósultak meg. Nem zárhatjuk tehát a fenti gondolatokat anélkül, hogy fel ne idéznénk hitvallását, amelyet a sorok között a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács elnökeként az 1923. április 23-án elhangzó elnöki megnyitóbeszédében fogalmazott meg.

„Kétségtelen, hogy van magyar építészeti hagyomány. A magyar építész az elmúlt századokon át természetesen követte azokat az irányokat, amelyek Európa uralkodó művészeti irányai voltak [...] Meggyőződésem, hogy ez a jövőben is így lesz. Az új eszközöket, az új igényeket és az új lehetőségeket kell felhasználni. Tanulni kell mindenütt, ahol tanulni lehet, de alkalmazni nálunk úgy kell, ahogy a mi hagyományainknak megfelel.”³⁵

JEGYZETEK

- ¹ Bánffy Miklós: *Emlékeimből. Huszonöt év*. Kolozsvár, Polis könyvkiadó, 2000. 325. Jelen tanulmány korábbi változata Gy. Dávid Gyula: *Az építész Bánffy Miklós (rajzok, tervek, épületek)* címmel a Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. VI–VII. 2013. 295–303. jelent meg.
- ² Szebeni 2011. – *Gróf Bánffy Miklós, egy nyughatatlan ember*: [Bánffy Miklós, Ben Myll, Kisbán Miklós vándorkiállítás katalógusa] Szebeni Zsuzsa (rend.); Szabó Attila (angol ford.); Szebeni-Szabó Róbert (fotó, képszerk.) Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- ³ „Bástyatornyos kastély piros tetővel és alaprajzrészlettel”. Színes ceruza, papír, 20 x 30,5 cm Ráday Levéltár. C/6 Bánffy hagyaték 7. doboz. Közli Szebeni 2011. i. m. 32.
- ⁴ A kastély alaprajzait lásd Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár, Polis könyvkiadó, 2011. 86. és 99. kép
- ⁵ „Bástyatornyos kastély”. Ceruza, pauszpapír, 20 x 32 cm. Ráday Levéltár 7. doboz
- ⁶ A neogót verandarács elbontásáról, valamint a ’30 évek végi átépítésről lásd bővebben Gy. Dávid Gyula: *Öntöttvas verandarács Bonchidán*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. III–IV. 2010. 237–246.
- ⁷ Elisabeth Jelen Salnikoff, gróf Bánffy Miklós unokája, Bánffy Katalin lánya szíves közlése szerint Bánffy Miklós „tervezte át a verandát” s „hogy több helyet biztosítson [Várad] Aranka nagymama zeneszalonjának, elbontotta a csúnya öntöttvas ívet, és ablakkal zárta le az erkélyt. Mintaként a szomszédos ablakokat használta, s

így új helyiséget kapott.”

- ⁸ Az északnyugati szárny alsó két csücsíves nyílását, még a század első évtizedeiben, tehát szintén Bánffy Miklós korában, címerbetétes (feltehetőleg a grófi és bárói Bánffy címerekkel díszített) ólomüveg díszüvegezésű ajtókkal zárták le. Az alkotó személye egyelőre nem ismert.
- ⁹ „Bonchidai könyvtár átalakítás (félemelet ráépítés) vázlata”. Ceruza, papír, 22 x 27 cm. (Ráday Levéltár 7. doboz). A két papírlap mindkét oldalán ott találjuk a tervezés skicceit.
- ¹⁰ A keleti szárny átépítési tervein a keleti, patkóudvarra néző homlokzat 15 tengelyes volt, 9 tengelyes középrizalittal, aminek a közepén álló rizalit emeleti jón oszlopai címeres timpanont tartottak. A belső, 19 falmezős nyugati homlokzat tengelyét háromkapus rizalit jelölte ki, amelyet az emeleten jón oszlopok által tartott timpanon zárt volna le lapos kupolával. Az új keleti épületszárny tervén a földszint ablakai félköríves záródással, az emeletiek pedig egyenes kialakítású szemöldökökkel szerepeltek. Ettől eltérő kialakítást kapott a belső homlokzat szélső hármas ablaka. A tervezett épületet Biró József az észak-olasz klasszicizmussal rokonította volt. Sisa József: *Alois Pichl (1782–1856) építész Magyarországon*. Művészettörténeti füzetek, 19. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1989. 31.; Biró József: *A bonchidai Bánffykastély*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 75. szám. Cluj, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1935. 31–32.
- ¹¹ Szebeni 2011, i. m. 53.
- ¹² Az első épület ezen a helyen 1874-ben Zimmermann Henrik tervei alapján épült, Korbuly Bogdán bankigazgató kezdeményezésére és zömében saját költségén. Eredetileg „nyári színikör”-ként volt ismert, mivel a színház csak a meleg hónapokra költözött ide. A nyári színikör favázas épületét 1908-ban bontották le.
- ¹³ Vázlatok az Épülettervek mappában. (Ráday Levéltár 7. doboz)
- ¹⁴ A visszaemlékezést eredeti forrásból közli Bánffy Miklós: *Színfalak előtt, színfalak mögött*. In *Bánffy Miklós: Emlékezések – irodalmi és művészeti írások*. Kolozsvár, Polis könyvkiadó, 2012. 161–163; közölte még Enyedi Sándor a *Színházstudományi Szemle* 1979. évi 4. számában.
- ¹⁵ Medgyaszay István: *A Magyar királyi Operaház átalakítása*. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1912/45., idézi Potzner Ferenc: *Medgyaszay István*. Budapest, Holnap kiadó, 2004. 116. Az építész munkásságát összefoglaló kiadvány az átépítéssel kapcsolatba további forrásokat is idéz: *Az Operaház átalakítása*. Budapest 1912. október 6; *Az Operaház átalakítása. Építőipar*, 1912. október 27; *Az átalakított Operaház*. *Az Újság*, 1912. szeptember 15.
- ¹⁶ Bánffy 2000, i. m. 326.
- ¹⁷ Körösfői Kriesch Aladár: Az Erzsébet-emlékmű pályázatának tanulságai. *Magyar Iparművészet*, XIX. 6. szám. 223–256. A pályázattal kapcsolatban lásd még uo. Éber László: *Erzsébet királyné emlékszobra*. 217–222; *A pályázat eldöntése*. 257–263; valamint Bálint Aladár: Az Erzsébet-emlékmű negyedik pályázata. *Nyugat*, 1916. 14. szám.

- ¹⁸ Az Erzsébet-emlékmű pályázata 1916. Városligeti megoldás. Összkép, alaprajz, részlet. *Magyar Iparművészet*, XIX. 6. szám. 225., 227.
- ¹⁹ Éber 1916, i. m. 219.
- ²⁰ Folytatólagos jegyzőkönyv felvétel az „Erzsébet királyné emlékmű bíráló bizottságának június hó 27-én, kedden reggel 9 órakor, a városligeti Iparcsarnokban megtartott negyedik üléséről. In A Pályázat eldöntése. *Magyar Iparművészet*, XIX. 6. szám. 258.
- ²¹ Ohmann Frigyes és Hahn Hermann véleménye. In A Pályázat eldöntése. *Magyar Iparművészet*, XIX. 6. szám. 262.
- ²² Az Erzsébet-emlékmű pályázata 1916. Várhegyi megoldás. *Magyar Iparművészet*, XIX. 6. szám., 228–229.
- ²³ A szerzői hármás 1920-ban újból pályázott. S bár „Gróf Bánffy Miklós és Györgyi Géza nyílt architektúrájuk kiegészítésekként a kertészetet hívják segítségül” a Várhegy oldalába kiírt pályázat győztes terve ezúttal az 1932-ben, az egykori Eskü téren (Március 15. tér) felavatott Zala-Hikisch páros alkotása lett. *Vasárnapi Újság*, 1920. 21. szám.
A későbbiek folyamán Bánffy és Telcs még többször együtt dolgoztak. Bíró Ármin (1849–1917) gyáros, és Lángy Leó (1852–1921) politikus, bankár síremléke 1924-ben készült. A Fiumei úti temető 19/1-es parcellájában álló „mindkét síremlék architektúrái részét” Bánffy Miklós jegyzi. Merk-Rapcsányi: ...éltem, és művész voltam. Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói. Türr István Múzeum, Baja 2011. 193–194. (Ezúton köszönöm Bartha Lászlónak, hogy a kötetre felhívta figyelmemet.)
- ²⁴ Sipos Gábor: Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban. *Magyar Szemle*, Új folyam, 2010. XIX. 5–6. szám. 123. Bánffy a főgondnoki tisztségéből 1948-ban mond le.
- ²⁵ Debreczeni László művészettörténész, grafikus 1928-ban, a Makkai Sándor püspökhöz intézett beadványa eredményeként kapott megbízást az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsától az erdélyi református egyházi építészeti műemlékek, műtárgyak összeírására, rajzos felvételezésére.
- ²⁶ Sipos 2010, i. m. 125.
- ²⁷ Sipos 2010, i. m. 129.
- ²⁸ A Romániai Magyar Népi Szövetség Műemlékvédő Bizottságának működésére vonatkozó töredékes iratok (Ráday Levéltár 1. doboz II. 2.)
- ²⁹ Debreczeni László: Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár–Bukarest, Tudományos könyvkiadó, 1957. 219–248.
- ³⁰ M. Szűcs Ilona: *Palotanegyed a Józsefvárosban*. Budapest, VIII. ker. Önkormányzata, 1996. 12–13.
- ³¹ Dávid Gyula: Bánffy Miklós emléke – A kényelmetlen nagyúr. *Magyar Szemle*, Új folyam, XIX. 5–6. szám. Budapest. 2010. 77.
- ³² Budapest Fővárosi Levéltár – Tervtár. Hrsz.: 36737.
- ³³ Budapest Fővárosi Levéltár – Irattár III. 25910, 30626, 33050, 38702, 39260, 46542 tanúsítási számok alatt. Fort Sándor (1850–1900) budapesti építész, aki a

gróf Andrássy, gróf Cziráky, gróf Károlyi, báró Szentkereszty családok számára tervezett méretükben is jelentős épületeket. Bővebben róla Bordás Beáta szól *A Szentkereszty család 19. századi építkezései* c. dolgozatában (Bordás Beáta: *A Szentkereszty család 19. századi építkezései* (Árkos, Budapest). XIII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Kolozsvár, 2010. május 14–16.), hivatkozva Sisa József historizáló kastélyokról szóló könyvének építész-katalógusára (Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Budapest, Vince Kiadó, 2007. 304.). Kapcsolatát a gróf Bánffy-családdal ezek a művek még nem említik.

³⁴ A szovjet hadbíróóság 1945-ös átmeneti ott tartózkodása után Várady Aranka 1949-ben így ír naplójába „májusban kénytelen vagyok Miklós Reviczky u. 5 sz. palotáját 50 000 forintért eladni (500 000-t ér!), hogy ki tudjam fizetni a különböző adóterheket, melyekért lefoglalják az a pár bútoromat, melyek között lakom” Marosi 2002. 240.

³⁵ Bánffy Miklós: Képzőművészetpolitikai feladatok (Elnöki megnyitóbeszéd, mondotta a m. országos képzőművészeti tanácsnak 1923. évi április hó 6-án tartott egyetemleges ülésén Bánffy Miklós gróf). *Magyar Iparművészet*, XXVI. 1. 33–34.

BÁNFFY MIKLÓS REJTÉLYEI

A cím után vesszőt téve, barokkosan hosszú alcímet adhatnánk az előadásnak, vagyis Kisbán Miklós *Erdélyi történet* trilógiájának Bánffy Miklós hét ládája címen megírásra váró folytatása. Utalásul arra, milyen sok rejtély övezi még mindig a mezősegi történelmi mementó, a bonchidai kastély, az „erdélyi Versailles” egykori urának személyiségét.

„És ha síromhoz érve / Koporsóban nyugszom én is nemsokára, / E pár szót írástok az én fejfámra: / Íme, az ember, / Gyarló, gyöngye ember, / Aki sokat küzdött és sokat vétkezett, / És földdé lesz, ami földből vétetett” – írta élete alkonyán, 1948-ban Bánffy/Kisbán Miklós *Íme, az ember* című versének záró versszakában. Az „Ecce homo”, vagyis Íme, az ember, János evangéliumából (19,5) származó átvitt értelmű kifejezést természetszerűleg formálta önmagára az erdélyi református egyházkerület egykori főgondnoka.

Bánffy Miklósnak napjainkban tetőpontjára ért reneszánsza ellenére is maradtak életének és munkásságának fel nem derített, be nem mutatott, kevésbé ismert részei. Legfontosabb kiindulópontként, origóként – ahogyan versében rámutatott – saját személyisége kínálkozik. Ezért lényegesek az olyan testközei megjegyzések, amilyeneket Wass Albert tett nekem írt leveleiben: „Érdekes ember volt: 200 %-ban a régi arisztokrata tetőtől-talpig, ugyanakkor a nyugati liberalizmus szerelmese. Azé a liberalizmusé, amit a két végletbeli diktatúra egyformán elítélt. Álmodó ember volt. De jó szervező is: nélküle nem lett volna se Erdélyi Szépművés Céh, se Helikon” (Florida, 1982. április 24.). „A Helikonon belül [...] létesült íratlanul bár, egy „nemzet-

közi vonal”: Tabéry, Szántó, Kemény János vezetésével és egy „erdélyi-nemzeti vonal”: Nyirő, Kós, Dsida, Tavaszy, Makkai körül. Bánffy Miklós és Tamási Áron voltak azok, akik a két csoportot békében tartották azáltal, hogy egyik lábuk itt, másik ott volt” (Florida, 1982. június 1.). Hasonlóképpen megismerésre érdemes egy másik erdélyi főnemesnek, gróf Bethlen Bélának, az Erdélyi Párt egykori elnökének a véleménye. Egyik kérdésemre így válaszolt levelében (Innsbruck, 1983. július 26.). „Bánffy Miklóst jól ismertem. Leginkább úgy jellemezhetném, hogy egy sokoldalú, igen tehetséges dilettáns volt a jó értelemben, helyesebben amatőr, aki ha rá lett volna szorulva több téren is, mint pl. író, festő stb. sokra vihette volna. Így csak passzióból csinálta a dolgokat, hol ezt, hol azt. Bethlen István kormányában rövid ideig külügyminiszter volt, azt is inkább amatőr módra csinálta, nem volt szakember, de rendkívül intelligens.”

Hiteles bemutatásának legjárhatóbb – ha nem az egyetlen – útja sokrekeszes lelkivilágának és gondolkodásmódjának megismerése, melynek ifjúkori titkos zugához ő maga adott kulcsot meséskötetének kilencedik történetében, a *Szilveszteri babonaság* című írásában. Láttató erejű megjelenítése festőművész ecsetjére kívánczik: „Beteges, vézna gyermek volt, mindig ott ült a szőnyegen, a kandalló előtt. Szegény nem játszhatott pajkos verekedő játékokat, mint kortársai, mert sánta volt. A víg csaták, a hangos katonásdi helyett mindig csak képeket nézegetett. Volt sok neki. De nem könyvekbe kötve, azt nem szerette. Ha megtetszett neki egy fényes angyal, kék és piros madonna, vagy rút fekete pofájú vasorrú bába, szépen kívágta a képeskönyvből, a könyvvel pedig többé nem törődött. Szülei nem is tudtak eligazodni a gusztusán. Vettek neki angol, meg francia képeskönyvet, drágát, cifrát – talán meg sem nézte –, míg némelykor, akár egy árjegyzék furcsa címképebe, egy-egy tarka litográfia kiáltó színeibe úgy beleszeretett, hogy menten kívágta és meg nem vált volna tőle semmiért. Ez onnan volt, mert az ő képgyűjteményén egész történetek épültek föl. Fantáziájában mind éltek a díszes vagy nevetséges papíralakok, melyekről úgy magában hosszú meséket dunnyogott. Midőn meg-

gyúlt a kandallóban a fa, odaült elébe, s a láng változó fényében rakosgatta papírszeleteit. Képzletében bizonyára a tűzfény éltet kölcsönzött a képeknek. Így ült ő ott szótlánul órahosszat, az arca kivörösödött, szemei fénylettek, míg egyik alakot a másikra vagy melléje rakta, ide az anygalkát, oda a rút vasorrút, a kettőre pedig egy zöld furcsa képű krokodilt. Az ajkai pedig folyton mozogtak, mintha beszélne magában.”

A magyar irodalomtörténet korábbi ismeretei szerint Bánffy Miklós első novelláskötete 1914-ben *Haldokló oroszlán* címen jelent meg. Epikai önmegvalósításának kötetbe rendezett argumentumait Ady Endre meglelégedéssel üdvözölte kritikájában: „Bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőríró. [...] Egy kivételes intelligenciájú asszonybarátom figyelmeztet reá, hogy néhol-néhol Kemény Zsigmondot juttatja eszünkbe ez a könyv.” A novelláskötetre Dénes Zsófia figyelt fel, Ady Endrének írott levelében igazi női beleérzéssel állapította meg, hogy az írásokban – hommage á Márai – „páfrányillat van”. Az illatélmény igazán jól talál Bánffy írásainak környezetéhez, témáinak hangulatához, mert a páfrány nevének jelentésében elragadtatást és elbűvölést hordoz. Az erdélyi szerzők írásműveinek olvasmányélménye hatására az irodalmárok általában fenyő- vagy gyantaillatot szoktak vizionálni. Ez a rusztikusnak és autentikusnak tetsző megállapítás általában üzleti szempontot sejtet. Trianon egyik anyagi hatáshullámaként felvetődött már, hogy díszes ládikóba töltve hitelesített erdélyi földet mellékeljenek az „erdőn túli” szerzők könyveihez. Ettől Bánffy javaslatára elálltak, aki a maga fanyarkásan ironikus módján inkább erdélyi anyák közjegyzőileg hitelesített könnyét javasolta csatolni egy-egy leforrasztott ampullácskában. Az erdélyi gróf azt sem feledte, hogy a társadalom egyik része nem csakettet, plasztont és cilindert visel. Szarkasztikus véleményeként IV. Károly király általa megtervezett koronázási ünnepségén az ilyen alkalmakkor hagyományosan felavatandó látványosan daliás „arany Sarkantyús

vitézek” soraiba a háború stigmáit magukon hordozó, csukaszürke egyenruhában dísztelenkedő hadfiakat állított.

Lényeglátóan fontos Szerb Antal megállapítása: „Az irodalom is csak részlet-megnyilatkozása a Bánffyban rejlő artisztikumnak”. Véleményét Kuncz Aladár tovább árnyalta: „Amint középiskoláit elvégezte, elsősorban nem a főúri szalonokat kereste fel, hanem Mikszáth Kálmánt a dolgozósobájában és Székely Bertalant a műtermében. Az egyikőtől az írás, a másiktól a festés mesterségét akarta eltanulni.”

Az írás mesterségében való jártasságát először egy általam felfedezett könyvecskében bizonyította. Tipográfiai jegyekből ítélve a 19. század végén jelent meg igénytelen külsővel, de bordázott és merített papíron az a százlapos kiadvány, melynek borítóján a szerző nevének említése nélkül a mű címe olvasható: *Mesék*. Hátsó borítóján: „Bp. Révai és Salamon könyvnyomdája”. A könyvecskében található kilenc korai írásmű stíluskritikai vizsgálata önmagában nem adhatna elég bizonyosságot Bánffy Miklós szerzőségét illetően. Szerencsés véletlenként 2003-ban felbukkant egy olyan példány, melyben az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének és az Erdélyi Szépművés Céh lektorának szóló dedikáció olvasható: „Kovács Lászlónak e süldőírói (?) könyvecskémet 1896-ból, Bánffy Miklós. A Mese egy képről-nél először használtam a M. Hírlap Társasrovatában a Kisbán Miklós nevet.” Dedikálásával „adoptálta” az irodalomtörténet által korábban nem ismert szellemi gyermekét. Mintha egyik későbbi recenziójában elismerő karmozdulattal Ady Endre ezek előtt az írások előtt lengette volna meg kritikusai pálcáját: „Buja, költői, szép nyelv. Elegancia a fölfogásban. Mitikus és illatos homály. Sok rafináltság. Megmozgatása sejtéseinknek.”

A festés mesterségében való előrehaladását először scenográfusi tehetségével a Nemzeti Színház és a Magyar Operaház intendánsaként mutatta be. Színpad- és jelmezterveivel kész művészként jelentkezett. A politikusokról alkotott véleménye és belső érzélemlépe kifejezésének lelki szükséglete tört fel a karikatúrarajzolóból, majd az Erdélyi Szépművés Céh kiadványainak illusztrálójából. Metsző ironia érződik a meddő génuai konferencia önimádó és a világot újraterem-

teni vélő diplomatái – főleg Ionel Brătianu és Eduard Beneš – ábrázolásán. Önmagát is közéjük rajzolta, hiúzra emlékeztető szempillantásában a gúnyrajzok megalkotójának csúfondáros elégedettsége fénylik. Ez a szinte kamaszos szertelenség, a világra biggyesztt gúnyolódó szájrándulás, egy főrendtől szokatlan szellemi nyelvöltögetés, a művészek etikett közé nem szorítható szabadsága szülte *Ábel* és *Fortéjos Deák Boldizsár* alakját, s lélekmelegítő kalandjaik rajzban való kifejezését.

Bánffy/Kisbán Miklós művészete, vagy művészetei megfejtésének lényege nem arisztokrata származásában, vagy neveltetésében van. Hatvany Lajos felismerése alapján „sokoldalúságában van valami reneszánsz elem. Nicoló da Kolozsvár”. Tamási Áron ezzel rímelő szavai szerint „mindent tudott. De ahhoz, hogy tudjon, nemcsak módja volt, hanem érzéke és tehetsége is”. Figyelembe veendő még besenyő eredetében leledző csavarintós gondolkodásmódja. Származására utal trilógiája, az *Erdélyi történet* főhőse, Abády Bálint vezetéknévének megválasztása, mert az író pogány őst Szent István király az abádi révnél temettette el elevenen. Magánéletében is használta regényhőse nevét. Feltűnő jelenség volt a „vécsi háznép” egyik tagja, a Kolozsvárt „református nagyasszony”-ként emlegetett Bornemisza Elemérné Szilvássy Karola bárónő. Bizalmasan gyengéd szálak fűzték Bánffy Miklóshoz, ami abból is kitűnhet, hogy Kisbán Miklós trilógiájában róla mintázta Milóthi Adrienne alakját. Írásairól, regényeiről a legközvetlenebb módon tájékoztatta. Kapcsolatuk közelségére utal az író „Regényt ma délután bevégeztem, kedd reggel érkezem” szövegű távirata (Bonchida, 1934. szeptember 2.), melyet „Abády” aláírással küldött el. 1943. december 4. – Lipcse bombázása – után irodalomtörténeti jelentőségű, ismeretlen adalékról referált: „Tegnap nálam volt a német fordítóm – (Reggeltől estig). Talán márciusra készen lesz vele, de hogy mikor jön ki, az teljesen bizonytalan, mert Leipzig teljesen elpusztult.”

László Gyula régészprofesszor hozzám intézett, „kolozsvári mindennapjainkról” szóló levelében (Bp., 1995. május 16.) egy 1944 utáni

anekdota felidézésével kitért Bánffy Miklós besenyő őseire. „Nos, egyik más alkalommal történt, hogy találkozok vele [Kelemen Lajossal] a Főtéren – ez már a második román világban volt – és azt mondja nekem, gyere velem a kegyelmes úrhoz, mert mindig számon kéri, hogy miért nem hoztalak magammal. A kegyelmes úr gr. Bánffy Miklós volt külügyminiszterünk volt, akinek az új rend egy inas szobát fenntartott saját palotájában, és író úrnak szólították. Mi kegyelmes uraztuk. Nos, bekopogunk hozzá, beenged, szíves invitálással helyet kínál, és megindult a beszélgetés, ami röviden valami birtokperre terelődött vagy 200 évvel ezelőtről. Kelemen Lajos fejből idézte az aktákat, és kibontakozott egy vita közte és Bánffy Miklós közt. Lajos bácsi mindig mély tisztelettel kegyelmes urazta. Megint megbámultam csodálatos emlékezőtehetségét, hogy e látszólag jelentéktelen per iratait milyen pontosan idézi. Nos, a beszélgetés végén elköszöntünk. Alighogy becsuktuk az ajtót, Kelemen Lajos hozzám fordult: Egy szavát se hidd, besenyő, s minden besenyő hazudik. A legutolsó becsületes Bánffy Mátyás korában élt, s ez is ellopott 12 méter tafotát az egyik temetés alkalmából.”

Kelemen Lajos nem éppen hízelgő megjegyzései arra utalnak, hogy nem tudta megbocsátani, hogy a helyi tudományos élet egyik nehéz időszakában – amint naplójában rögzítette – „Bánffy Miklós ez a tehetséges, de léha ember Erdéllyel nem törődve, innen, hol annyi a komoly és nehéz munka, elment Budapestre az Operaházat föllendíteni”. Az 1916-os román betörés után, az egyházi műkincsek, köztük a becses klenódiumok menekítése során nem vállalt vele közösen végzendő feladatot, nem ült fel piros autójára. „A múzeumért akármikor ingyen is kész vagyok indulni, de egy léha szoknyakergető mágnás igavonója nem leszek, s nem szerzek neki mostani sportjához pávatollakat” – dohogott 20. századi Apor Péterként a puritán kolozsvári levéltáros emlékei megörökítése közben.

Kelemen Lajos hitelt érdemlő naplóbejegyzései alátámaszthatják a vélekedést, mintha Bánffy Miklósnak két szakaszra osztható életidejében két énje lett volna. Az egyik, a könnyelmű a dualista monarchia

időszakában vezérelte, a másik, a felelősségteljes – minden bizonnyal – az első világhégés és annak következményei hatására lett meghatározó. Ennek lehetett irodalmi lenyomata a *Megszámáltattál* kötetben a két gróf, Abády Bálint és unokatestvére, Gyerőffy László életsorsának ütköztetése. Mintha az író tükröt tartott volna önmagának, mivé válhatott volna a családi tanács által elítélt és ostorozott Gyerőffy-féle énje által, ha idővel nem kerekednek felül benne az Abády-féle személyiségei.

A megfektetékísérletek fontos kiindulópontja családjának hatszáz éves lakókörnyezete, a bonchidai kastély és Bánffy Miklós angломániájára utaló kertje. A kastélyépület előzményét – berendezésével együtt – a hadijog akkori szabályai szerint székelyek égették fel 1674-ben, Bánffy Dénes dobokai, majd kolozsi főispánnak az év december közepén történt lefejeztetése után. A méltó otthont nyújtó kastély, majd a barokk palota a főlovászmester Bánffy Dénesnek és a gubernátor Bánffy Györgynek köszönhetően nyerte el fénykori alakját.

Bonchida is lehetett volna a helikoni íróközösség Marosvécse, Bánffy Miklós is betölthette volna Kemény János házigazdai szerep körét. Hogy nem így történt, abban elsősorban édesapja, Bánffy György zsugorisága a hibás. A helikonisták ugyanúgy jártak, mint a kolozsvári Marianum katolikus tan- és leánynevelő intézet kiránduló csoportja. A történetet így örökítette meg naplójában alkalmi vezetőjük, Kelemen Lajos: „Előbb gr. Bánffy Györgyhöz mentünk volna Bonchidára, de az öreg fősvény féltette a parkettjét s kitért.” Véleményét így sommázta: „Fősvény, fukar, gögös nagyúr volt.” Bánffy György szűkmarkúságának jellemzésére a kolozsvári levéltáros az ispánjával kapcsolatos történetet is megörökítette: „Két csomag zsindeleyszeg költségvetési túlkiadásért ezt, a gazdatisztet s a jószágigazgatót a bánffyhungyadi állomásra berendelve, már a szemafornál kihajolt, s a gyorsvonat lármáját túlarsogva kiabálta: Tódorka, Tódorka! Te tönkretettél engemet! (Akkor még 10.000 hold gazdája volt!)” A legjellemzőbb anekdota az első világháború kezdeti időszakában keletkezett. A Vörös Kereszt mozgalmak megkezdődvén, Bartók György

református lelkipásztor adakozásra szólított fel. A bonchidai tagozat gyűlésén – adjuk át a szót ismét a naplóíró Kelemennek – „Bánffy György egy zacskót szorongatott. Mindenki feszült kíváncsisággal várta, hogy aranyat vagy ezüstöt hozott-e? Felkelt az elnöki asztaltól, s így szólott: Én is részt kívánok venni az adakozásban, s mint már kijelentettem, ma elhoztam az adományomat. Saját kezemmel szedtem. És letette a zacskót az asztalra. Egy liter magyarót hozott, melyet parkja magyarófáiról csakugyan maga szedett le, hogy pénzbe ne kerüljön.”

Bánffy György egykori magántitkára, Nemes Gyula közreadott memoár-részlete megemlékezett gazdája tékozló fiáról, akire a családi tanács teljes szigorával lesújtott. A kolozsvári „Casino” kártyaszobájának bűvkörébe esett, majd ezzel járó következményeibe bonyolódott ifjú grófot gondnokság alá helyezték, és egy évre a család mezőbanyicai kastélyába száműzték. A Bánffy Miklós prédálásairól megindult szóbeszéd Kelemen Lajos naplójában így rögzült: „1897 körül [...] elkártyázott 2 éjjel egy Betegh nevű kereskedő javára 10.000 forintot.” Idővel annyira megkomolyodott, hogy – Kacsó Sándor író, a *Brassói Lapok* egykori főszerkesztője írásbeli kérdésemre adott válasza szerint (Kolozsvár, 1981. szeptember 9.) – édesapja nyomdokaiba lépett. „Bánffy gróf közismerten takarékos (egyések szerint éppenséggel „fösvény”) főúr volt. Annyi bizonyos, hogy a bonchidai várkastély – ellentétben a marosvécsivel – sem politikai, sem társadalmi, sem irodalmi szempontból nem vált meleg vendéglátó fészkévé semmilyen kezdeményezésnek, mozgalomnak. Emellett a gróf tudatában volt családja történelmi „patinájának”, a maga zászlósúri rangjának, s ezt érezte is úgyannyira, hogy baráti kapcsolatait is legfeljebb a bizalmas együttműködésig engedélyezte magának, de kizárt belőlük minden érzelmi ellágyulást.” A baloldali forrásvidékről érkezett hajdani helikonista író enyhítésül még hozzátette: „Az én megfigyelésem, lehet erősen szubjektív, tehát jóhiszeműen elfogult...”

Édesapja halála után Bánffy Miklósnak is jó gazdává kellett válnia. A családi uradalomból megmaradt töredékföldek mellé még vásárolt, s

az így kialakított 500 holdas birtokon gazdálkodott. Földjét igásökrök, és lovak helyett modern traktorral szántatta. Értett a lovakhoz, a tehenekhez, a disznókhoz és a növényekhez. Messze földön híre ment ménésének, mangalicatenyészetének és juhászatának. Ismerte a szőlőművelés és a borpincészet minden titkát. Borából pezsgőt készítettett, az üvegházban termett vadnarancsból likőrt, pálinkát főzetett. Mindkettőt szívesen fogyasztotta Kós Károly is. Az étkezéseknél felszolgált ételmet – a kávé kivételével – a bonchidai föld adta a terített asztalra.

A kastély sorsában mintha a már egyszer lejátszódott történelem ismételte volna meg önmagát három évszázaddal később, 1944 őszén. Emeleti traktusát katonakórháznak rendezték be a németek Menekülésük előtt felgyújtották a barokk épület két szobáját. A 17 teherautóból álló, ruhákkal, ágyneműkkel, válogatott bútorokkal, ezüst evőeszközökkel s más kincsekkel megrakott konvoj nyugat felé vette útját. A szóbeszéd, a mendemonda szerint Lócse környékén kifogyott a kocsikból a benzin, a németek által tovább nem vitt, őrizetlenül hagyott értékeket boldog-boldogtalan vitte magával.

Közbevetőleges, az okozat bemutatása után a kiváltó okot kereső megjegyzés. Mi válthatta ki a bonchidai infernót? Bánffy Miklós utólag megfogalmazta a kérdésben alkotott véleményét. „A németek ekkor már bizonyára tudtak az én békekövetítő működésemről, ennek tulajdonítom, hogy a visszavonuló egyik SS-terrorcsapat kirabolta kastélyomat október 12-én, és azt felgyújtotta.” Magyarország-nak a háborúból való kiugrása érdekében Iuliu Maniu pártvezérrel folytatott bukaresti tárgyalásai mellett az angolszászokkal is kapcsolatokat keresett. Erre utalt az író Wass Albert egyik nekem szóló levelében (Florida, 1982. május 31.): „Nem tudom, hallottál-e már arról, hogy 1944 tavaszán a bonchidai kastély pincéjében egy angol őrnagy lakozott hatalmas rádió-gépeivel és Veress Lajos bá' engem küldött oda háromszor is azon a tavaszon békeajánlataival, melyekben felajánlotta, hogy hátba támadjuk a németeket, ha a szövetségesek megígérik, hogy orosz katona nem lépi át a Kárpátokat.” A kiugrással kapcsolatos írásbeli kérdésekre így válaszolt Vita Sándor, a két világhá-

ború közötti kolozsvári *Hitel* folyóirat szerkesztője (Bp., 1983. augusztus 10.). „Bánffy személye kissé titokzatos. De kétszer is komolyan kiáll a magyar-román megegyezés mellett, egyszer, mikor a királlyal tárgyal, másodszor 1943-ban, mikor lemegy Bukarestbe Maniuval tárgyalni. Azt hiszem mindkét esetben Bethlen István állt a háttérben. De jellemző Bánffyra az, hogy 1944. szeptember közepén felmegy Budára, és Horthynál Kolozsvárnak a harcoktól való megmentése és a fegyverszünet érdekében jár, s erről sem előzetesen, sem utólag Kolozsvárt senkit nem tájékoztat (esetleg a református püspököt?), és a Magyar Tanáccsal semminemű kapcsolata nincs, talán nem is tudott róla.” Bethlen Istvánnak a román királyi udvarral való stratégiai összeköttetését Gogolák Lajos egykori emigráns történész is alátámasztotta hozzám intézett levelében (Bécs, 1985. április 18.). „Bethlen Istvánné sz. Bethlen Margit anyai unokatestvére a román király (Carol) fővadászmestere, Mocsonyi (Mocioni) Antal volt [...] Bethlen Margit anyja, gr. Bethlen Andrásné, Mocsonyi Eulália volt, Mocsonyi Sándornak, a Román Nemzeti Párt vezérének és dúsgazdag arumum eredetű nagybirtokosnak leánya.”

Bánffy Miklós diplomáciai stratégiájának megértéséhez *Az erdélyi külpolitika hagyományai* címen, 1941-ben tartott előadásában adott kulcsot, melyben vázolta Martinuzzi Fráter Györgynek a témakörben először megfogalmazott három, általa „világos”-nak minősített tételét. „Az első, hogy Erdély szellemi és érdekközösségben tudja magát a királyi Magyarországgal, vagyis a magyarság egyetemével. A második, hogy csakis úgy háríthatja el magától a török háborút, vagyis a pusztulást, ha annak fönnhatóságát elfogadja. A harmadik, hogy ez a kényszer megszűnik azonnal, mihelyt a török erejét megtörte a király, és ekkor Erdély visszatér a magyar király fönnhatósága alá.” Ezt a hármas tézist próbálta a maga kora gyakorlatában alkalmazni Bánffy magyar külügyminiszterként és erdélyi politizáló főúrként.

Diplomata énje az íróban is működött. A *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* – igazította helyre a művéről szóló kritikát Schöpflin Aladárnak írt levelében (Kolozsvár, 1932. február 5.) – „nem művészi

kedvtelésből keletkezett, hanem az eredete az, hogy burkolt formában válaszolni akartam némelyek támadásaira, mégpedig oly módon, hogy csak az érdekelt támadók értsék a szót, de a megnyilatkozásnak olyan formája legyen, mely a be nem avatottnak is élvezhető”. Kötete történeteinek magyarázatát A *Szent Ferenc* című írásánál kezdte, melyben „az erdei vadak nagyon barátságtalanul fogadják a jövevényt, és az öreg kuvasz az ő „koslapoczkáját félti tőlem”. Ez 1926-ban történt, amikor egyesek attól tartottak, hogy az Erdélybe visszaérkezett Bánffy Miklós miatt elvesztik addigi vezető szerepüket.

A bonchidai kastélyra visszatérve, úgy tűnt, minden elpusztult. Amit otthagytak a németek, azt elvitték a „felszabadítók”, majd a maradékon osztoztak a helybeliek. A könyvtárat felprédálták, a levéltári anyagból kétszekérnyit behánytak a Szamos malomárkába. Utólag Kelemen Lajos irányításával a le nem égett kisebb, ún. Miklós-kastélyból a kolozsvári levéltárba menekítették a gyalakutai gróf Lázár-levéltár zömét. Sajnos Bánffy Miklós 1940 őszén, az észak-erdélyi nagy eufóriában Kolozsvárról Bonchidára vitette családi levéltára anyagát. Szerencsére 1944. szeptember 8-án négy nagy köteg iratot (1. Népközségi iratok. 2. Irodalmi anyag, beszédek, vázlatok. 3. Erdélyi Helikon 1928. 4. Felszabadulás utáni iratok) letétként átadott az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának.

Bánffy Miklós kiderítette, hogy a CASBI (Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, vagyis az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár) tűzvészből megmenekedett bútorokat „egyes odavaló lakosoknak adott ki használatra”. Ezeket az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozva próbálta megmenteni. Csupán néhány darabról volt szó, de azok lélegzetelállítóak: „Jósika Miklós írószobájának teljes berendezése, melyet emigrációban, Drezdában történt haláláig használt. 1. íróasztal és hozzá tartozó szék, 2. egy fali tükör, 3. egy fiókos szekrény, 4. egy hosszú könyvespolc, 5. két magas hátú szék. Tovább: 1. Bánffy György gubernátor íróasztala és fiókos szekrénye, 2. az én ifjúkori ún. secretaire íróasztalom, melyen első műveimet írtam és 3. későbbi íróasztalom, melyen 1926-tól 1944-ig

minden művemet írtam, 4. számos 18. sz.-beli igen értékes metszet és almáriumok, 5. egyéb bútorok a 19. sz. elejéről stb.” A felsorolt tárgyak további sorsa ismeretlen.

Roska Márton régész, egyetemi tanár útján további letétként négy albumot helyezett el az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. A beadott albumok közül három a főúri műkedvelő, gróf Horváth-Tholdy János biedermeier karikatúráit, egy a bonchidai kastélyról készített fényképfelvételeket tartalmazta. A levéltár akkori igazgatója, Szabó T. Attila nyelvész, egyetemi tanár szomorúságának is hangot adott 1945. április 5-én kelt köszönőlevelében, mert „ez a néhány darab legalább halvány képet ad az utókornak arról, hogy a bonchidai gyűjtemények megsemmisülése mekkora vesztesége egész Erdélynek”.

Kétévnyi kérvényezés után, 1949-ben kapott engedélyt az áttelepülésre. Amikor reményekkel telten átlépte Magyarország határát, tudnia kellett, hogy többé nem térhet vissza szülőföldjére. A politikus Bánffy Miklós alaposan átgondolhatta visszafordíthatatlan lépését. Az új, demokratikusnak mondott Romániába nem tudott – tegyük hozzá, nem is hagyták – beilleszkedni. Ha hitelt adhatunk a Kelemen Lajos által is leírt szöbeszédnek, miszerint Bánffy bízni remélt az Magyar Kommunista Párt főtitkárának hálájában – tudnivaló, hogy külügyminiszersége idején cserélték ki Rákosi Mátyást egy Szovjetunióban sínylődő magyar hadifogollyal –, akkor alapvetően és végzetesen tévedett. Abban a korszakban mindkét országban ugyanolyan diktatórikus rendszer uralkodott, mely a „levitézlett” társadalmi rend megmaradt tagjainak összeroppantásán munkálkodott. Hogyan is képzelhette szegény Bánffy Miklós gróf, hogy pont vele fognak kivélt tenni? Elutazása előtti búcsúztatására mindössze hárman mentek ki a vasútállomásra. Gróf Teleki Ernő, egy Kis nevű útlevélintéző és Kelemen Lajos, aki ezekkel a szavakkal búcsúzott tőle a kolozsvári pályaudvar peronján: „Méltóságos úr, búcsúszom Öntől abból az alkalmából, hogy ötszáz év után elhagyja Erdély földjét.” Elkövetkezett budapesti életének haláláig terjedő rövid szakaszáról szinte semmilyen információnk nincsen. A válaszüti kastélyt birtokló Bánffy-ág

utolsó sarja, báró Bánffy István emlékei szerint az egykori külügyminiszter inasa kádijában haldoklott a székesfővárosban.

Mielőtt Bánffy Miklós hosszas kérvényezés után öregen és betegen elhagyta Erdélyt, több féltett, becses tárgyát eladományozta. Egyházközségi főgondnokként a Kolozsvár-belvárosi református egyházközségnek hagyakozott. 1948. október 15-én László Dezső lelkipásztor és Teleki Arctur főgondnok igazolta az átvételt. „Ezennel elismerjük, hogy a mai napon a Főgondnok úrtól letétként átvettünk négy darab egyforma fali gyertyatartót, amelyeknek a leírása a következő: 17. század elejéről származó kínai tál (famille verte), amelyet ugyanazon század második felében, valószínűleg Hollandiában bronzba kereteztek, és aranyozott sárgaréz díszekkel láttak el, valamint egy-egy gyertyatartó karral is.”

A továbbiakban 1949. március 9-én még az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozta a Király (Ion I. C. Brătianu) és Minorita (Hermann Oberth) utca sarkán álló kolozsvári szülőházát, az egykori Toldalagi–Korda-palotát „abból a célból, hogy az erdélyi magyar kultúrát szolgálja”. Nem sikerült megmentenie, néhány nappal korábban, március 1-én kelt határozattal már kisajátították, melyről csak július 12-én kapott értesítést.

1949. április 26-án az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek küldött levelében a tudományos társaságra hagyományozta korábbi jegyzékéből kimaradt ajándékát. Újabb adalékkul lelkivilága és ízlése jobb megismeréséhez az őstörténeti harmadkorból fennmaradt óriás-szarvas „rendkívül szép” kövült agancsát, melyet 120 fontért még az első világháború előtt hozatott egy angol cégen keresztül Írországból. „Akkoriban a bonchidai kastély valamelyik falára akartam függeszteni, de háború folytán ez elmaradt – írta –, és az agancs ma is abban a ládában van, melyben érkezett és a felső-malom melletti kocsiszínben áll.” Vajon mi lehetett további sorsa a bonchidai infernót elkerülő tercier ékítménynek?

Mindez cseppben a tenger, az elpusztult velencei kristálycsillárok, Blauher és Marschy kályhámesterek remekei, a bécsi és holicai porce-

lánok, a szobák neveit adó színes kárpitok bevonta bútorok, valamint a féltve őrzött réz-, acél- és fametszetgyűjtemény, a Bismarck-kollekció, a régi és új könyvtár, valamint a családi levéltár mellett.

Egy jó történet mindig csattanóval végződik. Remélhetőleg ez is. Bánffy Miklós gróf a szívéhez közel álló, elődeihez kötődő tárgyait időben elmenekítette. 1940. április 4-én az Országos Magyar Történeti Múzeumban jelentős értékű letétet helyezett el, köztük képző- és iparművészeti alkotásokat. Egyik legszebb darabja Martin van Meytens olajfestménye, mely bonchidai környezetben Bánffy Dénes főlovászmestert ábrázolja. A múzeum 1943-ban keltezett visszaigazolója hét ládáról tesz említést, melyek közül a római háromtól hétig számozott ládák tételes listája fennmaradt. A felsorolt tárgyak darabszáma mindösszesen 428. Megállapítható, hogy a Bánffy-féle tárgyakon kívül más arisztokraták – köztük az Esterházyak és a kolozsvári „katolikus nagyasszony”, gróf Bethlen Györgyné, Jósika Paulina bárónő – szintén komoly értékeket deponált. Rákóczi László, valamint Lajos és Miksa király kardja, I. Lipót és Oláh Miklós mentéje, Thököly Éva ruhája, Lorántffy Zsuzsánna terítője, egy Hann Sebestyén alkotta „szarvas alakú asztaldísz”, valamint „érmes” és „cápás pohár”, „talpas serleg”.

Bánffy Miklós ládáinak listája talán szándékosan pontatlan, a hevenyészett leírások nem jelzik a tárgyak keletkezési idejét és anyagát. Hihetőleg sok ötvösmű lehetett közöttük, melyeket helyi mesterek készíthettek. Erre utalnak a „fedeles, hólyagos serleg”, a „nagy virágos, fedeles serleg”, „hegyikristály talpas tál”, „3 gömbös lábú kis pohár” megjelölések. Kettő – „talpas tálka és fűszertartó” – az egyik leghíresebb 17. századi erdélyi ötvösmester, Hann Sebestyén alkotása. Ritkaságszámba menő relikvia lehetett a „Dyonisius Bánfi A. D. 1674” feliratú buzogány, valamint „Bethlen Gergely kancsója”, a „kamarási kulcsok”, a „nyereg-óra” és a „kínai láda”. Erdély háborús történetét idézték a különféle mívés fegyverek: 1513-as évszámú pallos-penge, szabályák, kardok, pallosok, fokosok, buzogányok, puskák, pisztolyok, löportartók, pajzsok, vagy a türkizekkel és smaragdokkal kirakott

díszbuzogány. Művészi kivitelűek lehettek a főnemesi öltözet darabjai: díszmagyar, mente, füveg, dolmány, atlasz, melyeket korabeli kard egészített ki. A Meleager, Diana, Vénusz és Merkúr elnevezésű, mitológiai témájú ólomszobrok ahhoz az osztrák Georg Raphael Donner nevéhez fűződtek, aki Esterházy Imre esztergomi hercegprímás szolgálatában udvari szobrászként és építészeti igazgatóként egy teljes évtizedet töltött Pozsonyban. A magyar főúri udvarok számára az egykori felvidéki koronázó városban készített ólom kispasztika sorozatot, melyből – mint kitűnt – legalább négy darab a Bánffy családhoz is eljutott. Még nem kiderített, hogy a ládákban elhelyezett tárgyak ma hol várják Jézusukat.

1945. december 7-én Bánffy Miklós értékes tárgyak kiadásáról rendelkezett, otthagyanának ítélve három arcképet és Stróbl Alajos róla mintázott mellszobrát. Felesége, Várady Aranka színésznő kezéhez juttatta 18–19. századi zsebóra-gyűjteményét, „melyek az Iparművészeti Múzeumban, külön vitrinben voltak elhelyezve”, valamint két Bibliáját, melyek közül az egyik minden bizonnyal a gubernátor őse birtokolta, 1645-ben Johannes Jansonius amszterdami nyomdász kiadta teljes magyar biblia volt.

Még egy rejtélyes ügy fűződik Bánffy Miklóshoz és Bonchidához.

Hofferné Zs. Dobozy Erzsébet, a bonchidai Bánffy-uradalom főkertészének leánya *A hatodik könyv* címen tette közzé emlékeit édesapja kenyéradójáról. Irodalmi szenzációként úgy emlékezett, hogy az ötrészes *Erdélyi trilógia* írója saját szájából hallotta, hogy annak befejező kötete „nem az utolsó”. Amikor a helybeli református papnétól, Mädytől gépirni tanult, egy kéziratot látott annak asztalán. „Megilletődött tisztelettel s kíváncsi érdeklődéssel nyúltam egyszer a kézzel, ceruzával, apró galambfej-betűkkel sűrűn teleírt oldalak után, de sajnos, nem olvashattam bele, Mädy gyorsan ráhajtotta az iratgyűjtő fedelét, amelynek a jobb sarkában ez állt: A VI. könyv. Ne haragudj, ez még titok.” Lelkipásztor férje így válaszolt kérdezősködésére: „Jahahaj, Tutika – mondta ő a szokásos éneklő hanghordozásával –, ehel van az rehejtve, johól elrejtettük a kegyelmes úrral, senki se tudja,

hová.” Ha ez valóban így történt, ma már nincs olyan élő ember, aki ezt meg tudná mondani.

A bonchidai kincsekre és a trilógia hatodik könyvére utalva idézzük fel a Bánffy Miklós temetésén elhangzott búcsúztató beszédet. Mi maradt meg? – tette fel átvitt értelmű kérdésként Ravasz László egykori dunamelléki püspök elmondott nekrológja teológiai értelmű alapgondolatát, válaszában János evangélista kifejezését alkalmazva az elhunyt: „Apolló helyett Ecce homo”. Vagyis Íme, az ember, viszszaulálásul Bánffy Miklós versére.

A bonchidai Nagyúr különleges habitusának síron túli visszaigazolásául élete legnagyobb rejtélyének kibogozását hagyta örökül maga után, saját személyiségének Kisbán Miklós *Erdélyi történet* trilógiájának Bánffy Miklós hét ládája címen megírandó folytatását.

A 2013. december 18-án,
a Duna Palotában megrendezett konferenciára
a Magyar Művészeti Akadémia rendezvényeként került sor.

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia, 2014-ben
www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Felelős szerkesztő: Pécsi Györgyi

Sorozatterv: Bornemissza Ádám

Nyomdai előkészítés: Kovács Nóra

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában